

Український центр вивчення історії Голокосту
Серія «Українська бібліотека Голокосту»

**ВІД ПЕРШОЇ ОСОБИ:
ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ
У СВІДЧЕННЯХ ОЧЕВИДЦІВ**

Навчальний посібник

Київ
2014

УДК 94 (=411.16 (477) «1941-1943» (072)
ББК 63.3 (4 Укр = 611.215) «1941-1943». Я73
В-42

Навчальний посібник «Від першої особи: історія Голокосту у свідченнях очевидців» – це матеріали, які стали частиною освітніх заходів проекту «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни».

Посібник має на меті зосередити увагу учнів та вчителів на використанні свідчень очевидців для вивчення місцевої історії, проблемному підході до організації навчання з історії Голокосту та під час проведення позакласних заходів зі вшанування пам'яті про загиблих співгромадян.

Видання містить короткі методичні рекомендації, тексти свідчень очевидців Голокосту, проблемні блоки запитань для обговорення.

AJC Global Jewish
Advocacy

Auswärtiges Amt

УКРАЇНСЬКИЙ
ЄВРЕЙСЬКИЙ
КОМІТЕТ

UKRAINIAN
JEWISH
COMMITTEE

COMMITTEE FOR THE
PRESERVATION OF
JEWISH CEMETERIES
IN EUROPE

*Видання здійснено за підтримки
Міністерства закордонних справ Німеччини*

Published with the support from the German Foreign Office

Упорядник:

Віталій Бобров

Автори та упорядники текстів і матеріалів:

Віталій Бобров

Ольга Педан-Слепухіна

Михайло Тяглий

ЗМІСТ

Вступне слово.....	4
Практично-методичні рекомендації щодо використання спогадів і свідчень у процесі вивчення місцевої історії часів Другої світової війни.....	8
Свідчення № 1: Елі Зісік, м. Ратне	33
Свідчення № 2: Іван Хомович Антонюк, с. Прохід	39
Свідчення № 3: Анонімний свідок, с. Прохід	47
Свідчення № 4: Бен-Ціон Шер, м. Ковель / с. Бахів	53
Свідчення № 5: Анонімний свідок, м. Ковель / с. Бахів.....	73
Свідчення № 6: Соня Шерер, с. Кисилин	81
Свідчення № 7: Єва Кіндратівна Вознюк, с. Кисилин.....	103
Свідчення № 8: Ірвін Міллер, с. Острожець	111
Свідчення № 9: Сара Куліш, с. Острожець	137
Свідчення № 10: Пола Штейншнейд-Грінштейн, с. Острожець	151
Свідчення № 11: Анонімний свідок, с. Острожець.....	165
Свідчення № 12: Анонімні свідки, села Городниця та Острожець.....	169
Свідчення № 13: Іда Клейнер-Лев, м. Рава-Руська	175
Свідчення № 14: Берні Бергер, м. Рава-Руська.....	199
Свідчення № 15: Протокол розповіді Замболя Вольфа, м. Рава-Руська.....	211
Свідчення № 16: Хаїм Шпацер, м. Рава-Руська	219
Свідчення № 17: Єгошуа Вальфус, м. Рава-Руська.....	235
Перелік проблемно-орієнтованих запитань	253

ВСТУПНЕ СЛОВО

Посібник, що перед Вами, – чергова публікація Українського центру вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) у рамках проекту «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни». Докладніше про сам проект вже йшлося у попередніх виданнях (див., напр., «Історія Голокосту: освіта та пам'ять». – К., 2013) та на веб-сайті УЦВІГ і, власне, самого проекту www.protecting-memory-ua.org.

Як і попередні матеріали, ця книжка – не всеосяжний посібник з історії Голокосту в Україні чи Європі; вона не надасть докладної хронологічної та історіографічної інформації про події Другої світової війни. Це радше практичний додаток у діяльності вчителя, котрий поставив собі за мету вшанувати пам'ять загиблих під час Голокосту співгромадян-євреїв.

Проект «Захист та меморіалізація масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни» являє собою своєрідний експеримент задля втілення ідеї віднайти та упорядкувати місця трагедії Голокосту на території усєї нашої країни. Для цього було відібрано п'ять «пілотних» населених пунктів на заході України, де знайдено місця масових поховань євреїв: села Бахів, Прохід, Кисилин (Волинська область), Острожець (Рівненська область) та місто Рава-Руська (Львівська область). У рамках проекту, окрім дослідницьких та будівельних робіт зі створення меморіалів на місцях трагедії, передбачено освітні заходи. Вони мають на меті стимулювати зацікавленість проектом у місцевих громадах та підтримати вчителів, учнів та інших мешканців сіл у прагненні дізнатися більше про історію своєї батьківщини та вшанувати пам'ять знищеної, зниклої місцевої єврейської общини.

Саме цим і визначено добір матеріалу в попередніх та у цій публікаціях. Це спроба донести та перетворити зібраний дослідниками УЦВІГ (і не лише) матеріал на педагогічні та просвітницькі джерела для зацікавленого загалу. Тому інформація у цьому посібнику для учнів та вчителів стосуватиметься в основному згаданих місць пам'яті (а колись проживання та процвітання) єврейських общин сучасних Волинської, Львівської та Рівненської областей.

Однак про все поряду. Як уже згадано, це видання є посібником для учнів та вчителів. І основна його мета – це не стільки передача сухих, виважених фактів, дат та чисел, скільки стимулювання критичного мислення та проявів емпатії в учнів, подання історії вустами людей, які були безпосередніми свідками й учасниками тих трагічних подій, бачили їх із різних сторін та перспектив, отримали жахливий досвід та спромоглися

передати його нащадкам у формі письмових, усних та відеосвідчень і спогадів. Саме тому посібник має назву «Від першої особи». Він надає можливість почути голоси тих, хто безпосередньо стикнувся з брутальністю, тотальністю та всеохопністю масового убивства, що згодом дістало назву «Голокост», або «Шоа».

Отже, в цьому посібнику немає голосу автора, немає голосу офіційних матеріалів чи документів. У ньому є голоси та тексти безпосередніх учасників подій: євреїв; неєврейських свідків; тих, хто допомагав переслідуваним, і тих, хто залишався осторонь; тих, хто вижив, і тих, чії свідчення дійшли до нас після їхнього убивства, попри намагання нацистів знищити навіть згадку про єврейський народ та власний злочин геноциду. В цьому посібнику немає лише голосу злочинців, їхнього погляду на події. Адже вони й так із надлишком представлені у величезному масиві документів.

Робота зі свідченнями від першої особи, безумовно, має свої переваги й недоліки. Про деякі з них згадано у першому розділі посібника: «Практично-методичні рекомендації щодо використання спогадів і свідчень у процесі вивчення місцевої історії часів Другої світової війни». Втім, є деякі пункти, на яких також варто наголосити у вступному слові. Насамперед, масив свідчень, використаних під час підготовки цього посібника, є лише частиною матеріалів, зібраних у рамках дослідницької складової проекту. Зокрема, це свідчення та матеріали, які зібрав особисто, а також відібрав з неоціненних колекцій архіву візуальної історії Інституту фонду Шоа університету Південної Каліфорнії, Єврейського історичного інституту, меморіальних книг окремих єврейських общин, записів Асоціації «Яхад – Ін Унум» та ін. науковий співробітник УЦВІГ М. Тяглий. У цьому посібнику через обмежений обсяг опубліковано лише уривки згаданих свідчень. Більшість із них побачили світ уперше. Більшість із цих голосів уперше зазвучали українською завдяки проекту та нашим колегам-перекладачам з англійської, німецької, івриту, їдиш та польської. Тепер ці голоси повертаються до місць свого народження, дитинства, юності, родинних стосунків, щасливих моментів, жахливих переслідувань та убивств і втрат. Повертаються, щоб розповісти теперішнім мешканцям про себе – їхніх колишніх сусідів, про них самих, про життя і смерть, про події, які через «старанну роботу» тоталітарних режимів та просто людську байдужість майже стерлися з місцевої пам'яті. Це розповідь про їхню та нашу батьківщину, якою вона була до, під час та після жахливої трагедії Шоа.

Ці голоси подекуди плутані, подекуди неточні й невпевнені. Вони різняться стилем, освітою, життєвим досвідом, поглядом на події, часом, який нас розділяє. Інколи ці спогади важко читати через особли-

вості розповіді, вимови та словника свідків. Однак ці матеріали об'єднує бажання поділитися своїм досвідом, бути корисним теперішнім поколінням, жага до життя і травма того смертельного бруталного досвіду існування в часі тотальної жорстокості війни ідеологій та людей один з одним на винищення.

Саме через різнорідність текстів, з одного боку, й унікальність кожного досвіду — з іншого, а також з огляду на невичерпність подібного роду матеріалів, ми вирішили обрати максимально вільну для учнів та вчителя структуру посібника. Її, власне, майже немає. Упорядники свідомо вирішили не обмежувати одне свідчення одним блоком запитань для дискусії, адже це значно б збіднило дискусію та обмежило потенціал самого свідчення. Так само в підході до створення посібника закладено можливості для авторської роботи учнів та вчителя з доповнення, розширення та, зрештою, створення власних матеріалів для розгляду.

Посібник містить 17 свідчень різного обсягу та походження. Деякі з них є транскрибованою версією аудіо- або відеоінтерв'ю (з дотриманням особливостей вимови та граматики респондентів), інші — писані тексти (щоденники або письмові протоколи свідчень). Кожне зі свідчень має паспорт, в якому можна побачити вихідні дані матеріалу: де шукати оригінал, короткий зміст свідчення та ключові слова і теми оповіді. Крім того, паспорт пропонує до використання тематичні блоки запитань — рекомендований та додатковий, які допоможуть розкрити зміст свідчення.

Повний перелік проблемно-орієнтованих запитань (12 блоків) наведено в окремому розділі наприкінці посібника, звісно, він не є вичерпним.

Наприклад, свідчення Єгошуа Вальфуса, згідно з паспортом, можна використати для обговорення таких тем: «Механізм злочину: приниження, грабунок, соціальне виключення, ізоляція, убивство» (Блок запитань № 4) та/або «Буденне життя євреїв на окупованих територіях та у гетто» (Блок запитань № 5) та/або «Способи виживання» (Блок запитань № 6). Додатково (але, на думку авторів, менш вичерпно) на прикладі цього свідчення можна поговорити про теми «Під владою тоталітарних держав» (Блок запитань № 3) та/або «Злочинці» (Блок запитань № 8) та/або «Свідки (погляд євреїв)» (Блок запитань № 10а). Які з цих блоків питань використовувати і яким чином — залежить від Вашої творчості, мети та наявного часу для роботи. Також Ви можете уточнювати наведені запитання або ж ставити нові, розширювати список тем тощо.

Деякі паспорти свідчень мають рядок «Нотатки та додаткові зауваження», де містяться короткі пояснення та важливі, з погляду упорядників посібника, змістові та емоційні наголоси, котрі важливо не пропустити під час обговорення.

Також варто зважати, що внаслідок різних культурних традицій та перекладу, наприклад, з івриту, багато власних назв у свідченнях (села, містечка, вулиці тощо) передані у традиційному звучанні іншими мовами (іврит, їдиш, польська), деякі назви не відповідають сучасним. Зіставлення географічних та історичних назв в українській та інших культурних традиціях, іншомовної транскрипції назв сіл, містечок і вулиць може бути цікавою вправою-дослідженням.

Ще одна особливість цього посібника: він не зшитий у традиційний том книги і тому є мобільнішим. Така структура видання покликана стимулювати творчий підхід у роботі учнів та вчителів. Адже вони можуть долучатися до поповнення колекції свідчень, додаючи власноруч знайдені або записані матеріали, уточнюючи запитання відповідно до контексту місцевості та потреб учасників дискусії, докладаючи інші джерела і документи, які доповнять свідчення та стимулюватимуть нові обговорення.

Відповідно до наявного часу та бажання, актуальності теми вчитель та учні можуть по-різному комбінувати запитання та свідчення. Наприклад, розглядаючи кілька свідчень до теми «Способи виживання» (Блок запитань № 6) або розглядаючи кілька тем на прикладі одного свідчення.

Так само можна комбінувати перспективи свідків подій та різний досвід їхніх учасників. Серед матеріалів можна знайти свідчення як євреїв, так і неєвреїв, а отже, їхній погляд чи важливість певних подій для них матиме неоднакове змістове та емоційне навантаження. Обговорення того, чому саме так і саме ці події запам'ятали свідки, є також одним із ключів до розуміння нашого спільного минулого.

Це лише деякі з варіантів використання поданих у посібнику матеріалів. Докладніше про інші варіанти Ви зможете прочитати в першому розділі книжки.

Насамкінець варто зазначити, що розробка концепту та видання цього посібника стали можливими лише завдяки великому колективу колег, котрі своєю підтримкою та професіоналізмом щоденно роблять внесок у справу дослідження й викладання історії Голокосту в Україні, у вшанування пам'яті про українських євреїв – жертв Голокосту.

Бажаємо Вам цікавих досліджень, відкриттів, обговорень та натхнення у роботі з матеріалами посібника!

Віталій Бобров,
координатор освітніх програм
Українського центру вивчення історії Голокосту

ПРАКТИЧНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ СПОГАДІВ І СВІДЧЕНЬ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Особливості та загальні засади використання спогадів і свідчень очевидців як історичних джерел

Останнім часом дослідники, котрі вивчають історію порівняно не-далекого минулого, дедалі частіше звертаються до усних свідчень очевидців певних подій, явищ, хронологічно не надто віддалених від сьогодення. Використовуючи дані усної історії, можна відійти від традиційного «офіційного» вивчення перебігу подій і поглянути на них очима конкретної особи, що була безпосереднім їхнім учасником або свідком.

Використання свідчень і спогадів, усних, письмових, у відео- чи аудіоформаті має певні особливості. Важливим є те, що історія «говорить із нами» вустами свідка. Ми можемо відчувати емоційний настрій оповідача, дізнатися про деталі, для яких, як правило, у широкому потоці офіційного висвітлення історії не залишається місця. Пережите й переосмислене під час усних розповідей індивідуальне минуле вказує на те, що світ насправді значно складніший і багатогранніший, а не спрощений, яким зазвичай його подає офіційна історія. Сьогодні збирання персональної історії стало дуже актуальним, адже час неблаганний і більшість свідків подій Другої світової війни уже відійшли у небуття.

Важливою залишається і постать дослідника такої історії. Історики старшого покоління мають певне, вже звичне бачення минулого, на яке нашаровуються прийняті історичні трактування подій. Залучення до збирання свідчень, усного інтерв'ювання учнів і студентів допомагає встановити зв'язки між генераціями і якщо не передати, то принаймні пізнати досвід старших людей, виховує терпимість і толерантність у молодшого покоління. В українському вимірі задіяння юнаків та дівчат до дослідницької роботи зі свідченнями може бути потужним знаряддям відходу від спадщини тоталітаризму, без чого неможлива побудова цивілізованого громадянського суспільства. Саме такий підхід до вивчення минулого допоможе зруйнувати старі історичні міфи та наблизити наше суспільство до європейських цінностей. І усна історія в цій ситуації, поза сумнівом, має шанс добре послужити на благо суспільства.

Джерела персональної історії також є доволі специфічними, відмінними від звичних підручників чи історичних монографій. Свідчення і спогади можуть бути **письмовими та усними**, зафіксованими на папері, аудіо- чи відеоносіях.

Письмові спогади належать до особливої групи словесних джерел, об'єднаних за ознаками їхнього походження. Вони створені людьми особисто, тому їх об'єднують у групу джерел особового походження. Такі джерела особливо цінні, оскільки належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. По-перше, в них закладено своєрідну інформацію особистісного соціально-психологічного рівня, якої немає в інших видах джерел. По-друге, матеріали особового походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Їх використання дає нам змогу докладніше і яскравіше відтворити як окремі події, так і особливості певних епох. Це мемуари про соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші процеси і події, написані учасниками цих подій і процесів або їхніми безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу. Найяскравішими зразками документів особового походження є спогади, щоденники і приватне листування.

Спогади як мемуари великого чи малого жанру пишуть, як правило, про події, що відбувалися у ближчому або далекому минулому, кілька десятиліть або й багато років тому.

Цінність **щоденників** полягає в тому, що їх створюють по гарячих слідах подій, нерідко у той самий день, коли вони відбулися. Це підвищує достовірність свідчень і дає можливість історикові, спираючись на них, визначити ставлення населення до тих чи тих подій. Щоденники вирізняються точністю імен, назв місцевостей, датуванням подій, свіжістю відображення вражень, таких деталей життя, які у спогаді відобразити було б неможливо. Однак і щоденники, так само як мемуарні твори інших жанрів, з певних причин відображають історичну дійсність не завжди об'єктивно. Кожного разу автор щоденника пам'ятає про своє реноме (що залишиться навіть після його смерті), і якщо його роль у подіях була негожою, він її приховує або подає в іншому світлі. Так само автор завжди побоюється, що його записи може прочитати родина, начальство, що вони можуть потрапити до рук третіх осіб і нашкодити автору. Отже, дослідник, працюючи над щоденником, повинен пам'ятати, що і ці записи — не до кінця відкриті роздуми автора...

Приватне листування кожної епохи є своєрідним її портретом, створеним свідками тогочасних подій. Водночас це автопортрет авторів листів, тобто важливе джерело вивчення суспільного і приватного життя різних часів.

Ще одним різновидом історичних джерел особового характеру є усні джерела. Це будь-яка інформація, отримана і зафіксована дослідником у процесі словесного спілкування з людьми, а саме спогади про події, свідками яких вони стали, розповіді про історичне минуле, цитування усної народної творчості (переказів, легенд) тощо. Характерною рисою джерел усного походження, що вирізняє їх з-поміж інших, є те, що вони відображають суто суб'єктивний погляд інформанта на ту проблему, про яку він надає інформацію. Аудіо- та відеосвідчення створюють і фіксують на аудіо- та відеоносії у співпраці інтерв'юера або кореспондента (того, хто бере інтерв'ю) і респондента (того, хто ділиться спогадами).

Надзвичайно важливим залишається при цьому питання історичної правди. Чи правдою є те, про що розповідає свідок? Так, це є правдою! Але ж правда у кожного своя, на відміну від істини, яка є об'єктивною і передбачає сприйняття історичних подій з різних точок зору. Отже, використовуючи свідчення як історичне джерело, ми повинні брати до уваги суб'єктивні фактори, що впливають на їхній зміст.

На сьогодні вже є очевидним, що спогади і свідчення потребують не менш критичного підходу, аніж будь-які інші джерела. Вони дають інформацію не стільки про минулі події, скільки про значення цих подій та явищ у житті респондента. Тому важливо відрізнити особливості перебігу згадуваної події на певній території, особливості становища респондента у той момент, специфіку його світосприйняття та психічного стану, і навіть ті умови, за яких відбувається власне аудіозапис змісту розповіді. Зміст історичного джерела – спогадів і свідчень – формується поетапно, кожного разу зазнаючи суб'єктивних впливів.

По-перше, свідок чи учасник подій сприймає їх через особливості свого життя і характеру. Через кілька років на спогади накладається подальший життєвий досвід, зміщуються емоційні наголоси. По-друге, підготовка інтерв'ю, формулювання запитань людиною, яка збирає свідчення, постановка уточнювальних запитань впливають на те, яку саме інформацію буде зібрано, які змістові акценти зроблено. По-третє, під час розшифровки інтерв'ю і створення текстового документа майже зникають акценти інтонацій та емоційних реакцій, які змінюють структуру оповіді. І, нарешті, дослідник інтерпретує документ під час його використання з певною метою.

На суб'єктивність змісту свідчень і спогадів також впливають інші фактори. Наприклад, якщо мова йде про спогади політичного характеру, особливо про ті періоди, коли офіційна політика держави втручалася в особисте повсякденне життя респондента. У тоталітарних державах це було звичайним явищем. На свідчення може впливати панівна ідеологія

та політична ситуація, офіційний погляд на оцінку певних подій або періоду загалом. Зацікавленість респондента сучасними подіями також впливає на спогади про минуле через сучасні суспільні настрої і оцінки цього минулого.

Позначаються на змісті свідчень також соціальне походження та рівень соціальної активності й інтересу до суспільно-політичного життя, професійний та соціальний статус, який мав респондент у згадувані часи. Залежно від того, яке становище в суспільстві посідав респондент, формується і його ставлення до описуваних подій. Впливає, безумовно, і роль, яку відігравав автор в описаних подіях. Респондент свідомо чи підсвідомо обирає ту чи ту суб'єктивну позицію щодо осіб і явищ, про які має намір писати, щоби відбити свою позитивну роль у подіях або приховати негативну, недооцінити або ж переоцінити свою суспільну роль.

Чинником впливу є також рівень освіти респондента, а отже, розуміння подій, що відбувалися, та здатність надавати думкам і спогадам адекватної словесної форми. На спогади і свідчення респондентів також впливають певні стереотипи й упередження, особистісні чинники, вибіркова зосередженість на подіях залежно від особливостей сприйняття і ціннісних орієнтирів, гострота сприйняття дійсності та здатність людини запам'ятати перебіг подій.

Велике значення для одержання правдивих спогадів має вік респондента в той період часу, про який він згадує. Нині практично не залишилося людей, які в середині ХХ століття були дорослими. Більшість респондентів тоді були дітьми, тому їхні світосприйняття, спогади й інтерпретації подій є дещо специфічними: вони наводять неточні дати або імена, їхні розповіді більш емоційно забарвлені. Після Другої світової війни було розроблено рекомендації для збирання спогадів і свідчень дітей. У них головну увагу звертали не на збирання фактажу, а на збереження емоційного фону, відчуттів дитини. Тому рекомендували не переривати розповідь уточнювальними запитаннями, робити це лише у випадку, коли респондент замовкав надовго.

Зміст і деталізація спогадів та інтерв'ю залежать від часу, коли їх було записано: одразу після подій чи через багато років. Спогади, зафіксовані по гарячих слідах подій, певна річ, точніше передають їхній характер і зміст. У спогадах, написаних через багато років, на характер авторської оповіді негативно впливають не лише притертя пам'яті автора, а й ті зміни, що відбулися з плином часу в його поглядах, сприйнятті дійсності. Через багато років автор уже міг і не пам'ятати конкретні деталі ситуації, точні дати, імена окремих учасників, причинні зв'язки. Відомі випадки, коли мемуаристи компенсували брак точності елементарним вимислом.

Отже, щоб уникнути суб'єктивності спогадів та свідчень, дослідник повинен піддавати зібрану інформацію дуже прискіпливому і критичному аналізу, а фактологічний матеріал, по змозі, зіставляти зі свідченнями з інших джерел.

Водночас спогади і свідчення порівняно з іншими історичними джерелами мають свої переваги. У них часто зберігається інформація про такі події та моменти історичного процесу, якої немає і здебільшого не може бути в інших видах джерел. Вони наповнюють історичний процес живим подихом епохи, виявляють неповторні взаємозв'язки між подіями і людьми, зупиняють увагу сучасного дослідника не лише на картинах баталій і багатотисячних демонстрацій, а й на особистих долях так званих маленьких людей. У цих джерелах найбільше інформації про стосунки між окремими історичними постатями, діячами культури і літератури, про такі сфери суспільного буття, як сімейний побут, інтимне життя, еволюцію релігійних переживань. Часто спогади — це єдине джерело про події, щодо яких письмові документи не створювалися з міркувань безпеки, наприклад, у підпільному, повстанському чи партизанському рухові. Незамінними вважають джерела усного походження в локальних дослідженнях, метою яких є вивчення історії краю, району, села. Іноді дослідник не має належної кількості документальних та інших матеріалів з проблеми, яку вивчає. Враховуючи цей момент, зауважимо, що в такому разі усні джерела стають іноді єдиними й незамінними у справі з'ясування тих питань, що викликають цікавість дослідника, адже саме місцеві жителі можуть найбільше розказати про життя свого краю.

Варто взяти до уваги, що більшість людей, які стали свідками важливих історичних подій, не мають потужної мотивації, щоб взятися за перо і записати свої спогади для наступних поколінь. Дехто не робить цього за браком часу, хтось через лінощі чи невміння висловити думку у більш-менш літературній формі. Тому надзвичайно важливою є роль людей, які збирають спогади і свідчення, тим самим створюючи важливий підрозділ історичної науки, що має назву «усна історія».

Усна історія

Усна історія — це новий науковий напрям, що інтенсивно розвивається з другої половини ХХ ст. Цей термін увів іще Барбе д'Оревіллі (1852), проте поширення він дістав після праць професора Колумбійського університету Аллана Невінса. Останнім часом, усвідомлюючи, що від нас ідуть люди так званого воєнного покоління, а також через брак широкого доступу для вчених до документів з локальної історії, до

матеріалів усної історії дедалі частіше звертаються дослідники, які вивчають питання війни, геноцидів, політичних репресій, історії повсякденності.

Усна історія – це напрям історичної науки, що ґрунтується на використанні спогадів і особистих оцінок безпосередніх учасників або очевидців описуваних подій; метод фіксації та обробки особливого різновиду історичних джерел – спогадів живих людей про пережиті ними події чи соціальні умови, записані, збережені й доступні для наукового використання.

Методика усної історії передбачає фіксацію (насамперед на аудіо- чи відеоносії) особистих спогадів та оцінок у процесі інтерв'ю. Існують різні методики підготовки до таких інтерв'ю, побудови процесу спілкування, складання переліків питань. Переважно ці методики орієнтують дослідників на мінімізацію можливого впливу інтерв'юера на характер та зміст одержаної інформації.

Записи інтерв'ю транскрибують (розшифровують і переносять на паперові носії), резюмують й індексують, а потім уміщують до бібліотек або архівів для зберігання і подальшого наукового використання. Саме доступність для відкритого використання є визначальною для усної історії.

Завдання інтерв'ю полягає у створенні наративу, що стане основою подальшого аналізу – інтерпретації. Наратив – це послідовна оповідь, організація історичного матеріалу в хронологічній послідовності переважно навколо одного окресленого сюжету.

Важливо, щоби під час інтерв'ю інтерв'юер та оповідач усвідомлювали відповідну мету своїх дій, яка полягає у створенні запису, що має бути використаний для розуміння минулого.

Добровільна згода учасників проекту на участь в інтерв'ю та усвідомлення мети його фіксації є важливою не лише з етичних міркувань, а й із юридичного погляду, зокрема, щодо авторських прав на публікацію наданих свідчень.

Результатом інтерв'ю є створення вербального документа, який підлягає збереженню і має бути в той чи той спосіб доступним для інших дослідників.

Критична оцінка та інтерпретація у зіставленні з даними інших джерел також становлять обов'язковий етап усноісторичних досліджень.

Усна історія здатна значно збагатити наше уявлення про минуле і про те, яким чином це минуле є присутнє у сьогоденні. У процесі інтерв'ю дослідник має можливість торкнутись історії через людські переживання, індивідуальність співрозмовника та почути від оповідача-свідка його оцінку історичних подій з перспективи прожитого життя. Саме усна іс-

торія здатна оповісти нам, з одного боку, про історичні факти, а з іншого — про їхнє значення, тобто не лише про те, що вчинила людина в минулому, а передусім про те, як вона оцінює свої вчинки сьогодні, а також яким чином її минуле вплинуло на її ідентичність, світогляд, погляди тощо.

Особливість усної історії полягає у тому, що вона змінює перспективу традиційного історичного бачення. Усне свідчення, призначене раніше для того, щоб виправдати або проілюструвати документарну розповідь, перетворюється на самостійне історичне джерело. Тим самим метод дає змогу почути «голоси минулого», голоси тих людей, які творили та переживали історію, спростувати або підтвердити ті чи ті інтерпретації минулого. Більше того, він дає можливість розробити та застосувати на практиці нові підходи та техніки аналізу усного свідчення саме як історичного джерела. Основна мета таких досліджень — вказати на багатогранність суспільної пам'яті в її індивідуальних проявах.

Унікальність методу полягає ще й у тому, що дослідник не лише має можливість інтерпретувати інтерактивне джерело, а й особисто залучений у процес його створення. Таким чином, на якість отриманого джерела впливає рівень професійної підготовки дослідника. Адже зміст та характер розповіді залежить від того, кому він адресований. У розмові зі свідком дослідникові слід гармонійно поєднувати формальний характер розмови та створення приязної для бесіди атмосфери. Саме тому сучасна методична література приділяє максимум уваги фаховій підготовці усних істориків.

Усним істориком може стати кожен. Нерідко люди без спеціальної освіти, але з відповідними особистісними якостями ставали успішними інтерв'юерами. Простіше записувати усні свідчення тим, хто належить до однієї групи з респондентом (шахтарям — записувати шахтарів, домогосподаркам — домогосподарок). Водночас усна історія та суміжні наукові галузі розробили значну методичну базу для навчання охочих.

Праця шкільних вчителів, бібліотекарів-краєзнавців, істориків-аматорів, що зацікавлені у дослідженні минулого своєї малої батьківщини, має такі самі цілі. Однак проект набуває більш професійної природи лише в умовах співпраці з досвідченими усними істориками.

Важливою у здійсненні проектів усної історії є праця краєзнавців. Місцевий дослідник, добре знайомий з оповідачами, по-перше, здатен скоротити особисту дистанцію між співрозмовниками і тим самим досягти більш насиченої та змістовної розповіді. Це вкрай важко зробити «чужинцеві», котрий приїждає на короткий термін заради досліджень. По-друге, місцевий краєзнавець майже не відчуває браку потенційних оповідачів, оскільки зазвичай має достатню кількість контактів у місце-

вості, яку досліджує. Отже, очевидним є факт, що обопільна згода згаданих осіб на співпрацю та бажання вчитися один від одного можуть стати вирішальними для проведення справді якісних, цікавих та потрібних сучасному суспільству досліджень з історії рідного краю. По-третє, місцеві ентузіасти-дослідники мають високий рівень мотивації й зацікавленості в дослідженні.

Усна історія – це історія, побудована навколо людей. Вона наповнює життям історію як таку і розширює її масштаби. Вона дає змогу знайти героїв не лише серед вождів, а й серед звичайних людей. Вона спонукає професійних істориків і аматорів до спільної роботи. Вона допомагає найменш захищеним, особливо людям похилого віку, відчувати себе гідними й упевненими, суспільно значущими й потрібними. Вона сприяє контактам і взаєморозумінню між соціальними групами і між поколіннями. Одне слово, усна історія допомагає людям повніше відчувати себе людьми. І, що не менш важливо, кидає виклик загально визнаним історичним міфам, авторитарності суджень, закладених у науковій традиції. Вона сприяє радикальному перетворенню соціального сенсу історії.

У жовтні 2006 року в Україні було створено Українську асоціацію усної історії, яка спрямовує свою діяльність на збирання усної історії, систематизацію інформації та популяризацію її через науково-просвітницьку діяльність: проведення конференцій, семінарів, літніх шкіл, лекцій, виставок, презентацій нових видань тощо.

Створити власне джерело: як записати свідчення?

Головним методом збору матеріалів з усної історії є **інтерв'ю**. Дослідника, що організує та проводить інтерв'ю, називають кореспондентом, або інтерв'юером, а людину, в якій беруть інтерв'ю, – респондентом, або інформантом.

Така діяльність – це прямий контакт із людьми – безпосередніми свідками подій, носіями інформації. У спілкуванні з ними гостріше відчувається сама проблема дослідження, приходить усвідомлення тих моральних цінностей і життєвих орієнтирів, що були притаманні представникам минулих поколінь.

Не лише визнані та відомі люди мають про що розповісти. Історії життя – це зв'язок між поколіннями, культурами, мовами і країнами, а також можливість показати унікальність кожної людини, зрозуміти й розділити цінності попередніх поколінь, у тому числі наших батьків, членів сім'ї, бабусь і дідусів, сусідів, усіх, хто живе поблизу. Ще однією перевагою є те, що свідчення є унікальними джерелами з історії повсякденного життя, вони зберігають соціальну атмосферу, мікроісторію.

Дають можливість зіставити офіційну історію та її відображення в життях звичайних людей та їхніх поглядах.

Успіх дослідника залежить від того, як він підготується до проведення інтерв'ю. Добре структуровані інтерв'ю здатні пробудити спогади. Під час підготовки до розмови дуже важливо визначити, яку інформацію ми хочемо отримати. Залежно від теми, ви можете взяти інтерв'ю структуровані, біографічні тощо. Кореспондент повинен завжди брати до уваги можливі емоційні або нейтральні аспекти теми, розуміти потребу співчуття, вміти слухати, а також мати необхідне обладнання для запису.

Інтерв'ю — це процес інтерактивний. Він передбачає співпрацю інтерв'юера та респондента. Дуже важливими є бажання респондента виступити відкрито й говорити під запис, згадати минуле, його спостережливість і добра пам'ять на деталі, здатність, думаючи про власний досвід життя, співвіднести його з минулим суспільства й усієї країни, толерантність (тобто без фанатичного обстоювання своїх поглядів та ігнорування інших позицій).

Поради інтерв'юеру:

Найпростіший спосіб знайти респондентів — попросити допомоги у друзів та родичів. Запитайте людей, які зберігають сімейні архіви, цікавляться історією свого краю або раніше працювали у місцевих газетах. Інколи вчителю-краєзнавцю разом із своїми учнями варто просто пройтися населеним пунктом від будинку до будинку, розпитуючи мешканців про те, що вони пам'ятають особисто або чули від батьків, просити їх показати старі фото, листи та інші сімейні реліквії. Саме під час такого своєрідного «рейду» можливо скласти список майбутніх респондентів і план проведення інтерв'ю.

Завжди починайте з попередньої розмови — за день або два до фактичного інтерв'ю.

Пам'ятайте:

- Попередня розмова дасть вам можливість познайомитися з людиною, ви поговорите й на тему майбутнього інтерв'ю.
- Після такої розмови ви і ваш співрозмовник почуватиметеся комфортніше, спілкуючись один з одним.
- Попереднє опитування також допоможе заощадити час, ви виявите коло цікавих запитань, які належить розглянути в актуальному інтерв'ю.

- Складіть список запитань заздалегідь і покажіть їх людині, у якої ви берете інтерв'ю, до початку запису. Вони матимуть час поміркувати над своїми відповідями і за потреби поставити вам запитання.
- Поважайте людину, у якої ви берете інтерв'ю. Це нормально, якщо вона не хоче відповідати на всі запитання під час попередньої розмови. Не тисніть на неї. Ключ до успішного інтерв'ю – створення довірчої й дружньої атмосфери на початку розмови й під час запису. Стосунки між респондентом та інтерв'юером створюються за першого контакту.
- Під час інтерв'ю ви маєте знаходити баланс між дружнім та офіційним стилем спілкування, відчувати і виявляти повагу й доброзичливе ставлення до людини та її життєвої історії.

Під час проведення інтерв'ю необхідно дотримуватися таких методологічних рекомендацій:

- Слід провести попередню роботу з респондентом, заздалегідь ознайомити його з питаннями, щоб він зміг пережити первинну емоційну оцінку, продумати свої відповіді.
- Необхідно задати емоційний фон розповіді про важливість завдання, змалювати можливу аудиторію читачів створюваного тексту, щоб респондент був натхнений значущістю поставленого перед ним завдання і постарався максимально відповідати вимогам інтерв'юера.
- Важливо скласти запитальник таким чином, щоб запитання взаємно перекривали одне одного і тим самим давали змогу перевірити ступінь щирості та об'єктивності розповіді респондента.
- Для опитування потрібно використовувати аудіотехніку, однак вона не має відволікати респондента. Найкраще підійде невеликий диктофон, що не впадає в око. Респондент має почуватися невимушено перед мікрофоном або камерою. Інакше він може бути нещирим.
- Під час бесіди слід ставити не навідні, а уточнювальні запитання. Уникати нав'язування респондентові тих чи тих оцінок, але стежити, щоб кожен факт, який він згадує, був зрозумілий і витлумачений.
- Не слід перебивати співрозмовника посеред фрази, ставлячи наступне запитання, або намагатися підтримувати розмову, погоджуючись чи, навпаки, не погоджуючись із почутим. Через це, як правило, інформант губить нитку розмови.
- Слід перчекати паузи, що виникають у розмові, коли людина намагається щось пригадати або ж просто відпочиває. Тоді розмова зберігатиме темп та форму, які більш властиві респондентові, що своєю чергою позитивно позначатиметься на інформації, яку він повідомлятиме.

- Прилаштувуйтеся до манери спілкування співбесідника, важливо дотримуватися лінії дослідження, проте варто іноді дати людині можливість висловитися з інших наболілих питань, скажімо, з тих, що стосуються теперішніх проблем. Така бесіда набуде довірливого характеру і допоможе респондентові повніше «розкритися» в процесі розмови.
- Слід звертати увагу на те, щоб події та явища, про які повідомляє респондент, були чітко визначені в часі, адже плутанина навколо цього моменту негативно впливатиме на результат дослідження. Наприклад, вислів «до війни», як правило, вкрай «розмито» трактує більшість респондентів і «розтягує» до декількох десятиліть. У разі якщо респондент уживає подібне поняття, часові рамки бажано уточнити – або під час розмови, або після неї, коли інтерв'ю вже припинено. Нагадавши людині про момент, коли вона вжила таке визначення, слід попросити її, по можливості, вказати точнішу дату, прив'язавши її до певної події.
- Дослідник має слідкувати, аби респондент якомога повніше висвітлював предмет дослідження. Для цього під час інтерв'ю до одного й того самого запитання можна повертатися кілька разів. Відтак отриману інформацію можна буде об'єднати.
- Під час розмови респондент може вживати нерозбірливі фрази або незрозумілі слова, пов'язані з різними сферами життя, діалектизми тощо. Дослідник має обов'язково з'ясовувати, що саме вкладає людина у те чи те поняття.
- В процесі опитування щодо якоїсь конкретної події чи явища слід з'ясовувати не лише те, що бачив сам респондент, а й просити його розповісти про те, що він чув від інших. Об'єктивність таких свідчень може бути дещо нижчою, однак нехтувати цією інформацією не слід, оскільки вона значно розширює інформаційне поле дослідження.
- Завжди майте при собі записник. Під час інтерв'ю, особливо коли йтиметься про минуле, ваш співрозмовник, можливо, відхилитиметься від теми та логіки розповіді. Не варто зупиняти ці спогади, але ви мусите не загубити тему інтерв'ю. Нотатки допоможуть повернутися назад і поставити додаткові або уточнювальні запитання, які скерують інтерв'ю в потрібне річище.
- При розшифровці, транскрибуванні запису слід обов'язково позначати всі паузи, особливості реакції респондента, буквально відтворювати всі його слова і вирази, не піддаючи текст навіть граматичному редагуванню.
- При розшифровці запису треба вказати дату запису, дату розшифровки, хто робив запис і розшифровку, обов'язково – прізвище,

ім'я та по батькові респондента, дату його народження та домашню адресу.

- До аудіофайлу обов'язково додати текстовий файл інтерв'ю.

Пропонуємо зразок вимог до розшифровки інтерв'ю
(з проекту «Жива спадщина» Програми розвитку ООН в Україні, 2009)

Транскрипт – письмова форма відтворення усної інформації. Він зберігає всі дослівні висловлювання респондента і характер його промови без жодного редагування.

1. Над розшифрованим текстом інтерв'ю має бути зазначено:

Інтерв'ю з: прізвище, ім'я, по батькові, рік і місце народження.

Адреса: країна, вулиця, поштовий індекс, місто (селище тощо) (за можливості).

Проект: назва проекту, в рамках якого взято інтерв'ю.

Інтерв'юер: ім'я та прізвище.

Транскрипція: ім'я та прізвище по літерах.

Вид інтерв'ю: відео або аудіоінтерв'ю.

Місце проведення інтерв'ю: наприклад, квартира респондента.

Дата проведення інтерв'ю: наприклад, 21 серпня 2014.

Присутні: крім респондента і групи, що проводить інтерв'ю, окремо слід назвати інших осіб, присутніх під час інтерв'ю у приміщенні: дружина (подруга), родичі.

2. На кожній сторінці тексту транскрипції має бути один раз вказано тайм-код або показання лічильника магнітофона для аудіоінтерв'ю.
3. Текст має бути набрано з інтервалом між рядками 1,5 і полями для можливих нотаток.
4. Всі слова і вирази, названі в інтерв'ю, які зазвичай не вживають у рідній мові респондента, виділяти курсивом (наприклад, висловлювання на ідиші або німецькою тощо). Якщо під час німецької окупації назви місць було замінено новими або використовувалися колишні німецькі, потрібно записати обидві назви (одну з них у дужках).
5. За необхідності використовують такі примітки:
 - (-) – переривання;
 - (.) – коротка пауза;
 - (...) – середня пауза;
 - (пауза) – довга пауза;
 - (?) – питальна інформація;
 - (з.) – складнощі у формулюванні, вагання;
 - (нрзб) – нерозбірливо;
 - рас... – незакінчене слово;
 - ... – незакінчене речення.

Смислові наголоси: (голосно), (тихо), (розтягнуто) тощо.

Вираз почуттів: (плаче), (зітхає), (сміється), (радісно), (іронічно), (гнівno), (докірливо) і т. п.

У разі очевидних обмовок: 1845 р. (імовірно: 1945 р.); або бій при Asternfeld (імовірно: Amsselfeld).

6. Кожну зміну ситуації інтерв'ю записують у дужках (дзвонить телефон, респондент дістає фотоальбом, приносить кавові чашки, оператор щось говорить, пауза для зміни касети тощо, респондент зачитує фрагмент із підготовленого тексту або листа). Документи і фотографії слід неодмінно згадати в тексті, насамперед якщо їх коментує респондент.
7. Учасників інтерв'ю позначають, наприклад, таким чином: І.: – інтерв'юер, Р.: – респондент, оповідач).

Проведення інтерв'ю передбачає використання дослідником блоку запитань, відповіді на які й становитимуть основний матеріал дослідження. У цьому плані важливим моментом є наявність **запитальників** та відповідних **анкет** із проблеми, яку досліджують. Саме тому першим етапом підготовки до проведення усного дослідження має стати вироблення відповідних запитальників. Вони можуть мати різну структуру, зміст, обсяг та характер, однак обов'язково мусять відповідати завданням дослідження та допомагати найбільш повно та ефективно дослідити певну проблему.

Під час проведення дослідження засобами усної історії обов'язковою умовою є застосування методу **анкетування**, що дає змогу фіксувати отриману інформацію за єдиними критеріями. Анкета допомагає зробити інформаційний зріз щодо певних аспектів. Тому дуже важливо, щоби зміст анкети відповідав цілям та завданням дослідження. Застосування анкет в усному дослідженні допоможе дослідникові краще орієнтуватися в зібраному матеріалі, а за подальшого використання дасть можливість швидше вийти на кількісні показники. Наприклад, анкети допоможуть визначити середній вік респондентів, їхню професійну та соціальну належність у відсотковому відношенні тощо. Ці дані є корисними для істориків, оскільки характеризують джерело, з якого походить інформація. Дослідник, який проводить усне опитування, має вести відповідний журнал (записник), де зазначати дату й місце проведення інтерв'ю, дані про респондента тощо. Анкетні дані й відомості з журналу допоможуть дослідникові краще орієнтуватися в результатах своєї роботи. Відповідні анкети розробляють з урахуванням можливості отримання тих чи тих даних, необхідних дослідникові в подальшій роботі.

Рекомендації щодо складання анкети-запитальника:

- Необхідно враховувати, що будь-яка анкета-запитальник має складатися з двох частин. Мета першої – з’ясувати біографічні дані людини, яку опитують. Друга частина має містити запитання про події та почуття, що їх пережила людина в згадувані роки.

Наприклад:

Назвіть ваше ім’я, де і коли ви народилися?

Хто були ваші батьки? Чим вони займалися?

Розкажіть про інших родичів.

Якими були ваші стосунки з родичами і сусідами?

Що ви пам’ятаєте про початок війни?

Якими були умови життя в окупації?

Коли і хто проводив розстріли євреїв?

Як вам вдалося врятуватися?

Що ви можете розповісти про рятівницю, життя її сім’ї, умови проживання?

Якими були ваші почуття, коли ви дізналися, що небезпека минула?

Що ви хотіли б сказати сучасним людям?

- Варто зважати на те, що під час війни людина могла бути: учасником бойових дій, перебувати на окупованій території або в тилу, бути остарбайтером, бути дитиною, рятівником або врятованим. Залежно від цих обставин запитання можуть змінюватись.
- Складаючи запитання, інтерв’юер повинен ретельно вивчити факти офіційної історії досліджуваного періоду, добре розуміти загальний історичний контекст.
- При складанні анкети-запитальника в рамках методу «усної історії» використовують лише **відкриті запитання**, які передбачають розгорнуту відповідь. Закритих запитань варто уникати, адже на них зазвичай дають малозмістовну відповідь або взагалі коротке «так» або «ні».

Домовившись про розмову, інтерв’юер повинен принести на зустріч і заповнити паспорт інтерв’ю.

Паспорт інтерв'ю (зразок з проекту «Жива спадщина»
Програми розвитку ООН в Україні, 2009)

РЕСПОНДЕНТ:

Прізвище, ім'я, по батькові

Дата й місце народження

Адреса й телефон

Освіта (середня, неповна середня, середня спеціальна, неповна вища, вища)

Фах за дипломом

Професія, перелік посад

ЗГОДА ОПОВІДАЧА НА ПУБЛІКАЦІЮ ІНТЕРВ'Ю
(підпис та обмеження, якщо вони є)

Доступ до інформації

(відкритий, частковий, закритий, анонімний)

Примітки й коментарі

Інтерв'юер:

Прізвище, ім'я, по батькові

Адреса й телефон

Представник (назва школи, молодіжного центру, молодіжної НУО тощо)

ІНТЕРВ'Ю

Загальна кількість годин запису

Тип запису (аудіо, відео, назва файлу)

Додаткові документи (тексти, фотографії, малюнки, газети, журнальні статті)

Місце проведення інтерв'ю

Основний зміст інтерв'ю (перелік тем і сюжетів)

Ставлення респондента до запитань, його готовність дати інтерв'ю

Кількість зустрічей із респондентом

Мова, якою проводилося інтерв'ю

Особливу увагу слід приділити згоді респондента розкривати зміст інтерв'ю. Потрібна також згода на використання документів, фотографій, щоб додати цю інформацію до змісту інтерв'ю.

Встановіть терміни: якщо ви матимете певну точку, коли інтерв'ю закінчиться, це допоможе зосередитися на темі й перебігу розмови. Довге інтерв'ю може втомити літніх людей, тож ліміт часу допоможе і в цьому випадку.

Методики використання свідчень у процесі викладання місцевої історії

Збирання усної історії, спогадів і свідчень не є самоціллю дослідника чи вчителя. Зібрана інформація може стати важливим дидактичним матеріалом для вивчення місцевої історії, здійснення навчальних проєктів, проведення виховних та громадсько-політичних акцій.

У чому цінність такої роботи для учнів? Беручи участь у збиранні свідчень, учні набувають важливих навичок і досвіду, про що згадано вище. Вони вчаться відчувати історію, розуміти її глибину і багатовимірність, стають уважнішими до людей старшого покоління.

Залежно від мети і завдань навчально-виховної діяльності вчитель може використовувати різноманітні методи роботи зі свідченнями і спогадами. Потрібно зазначити, що дуже рідко навчальні методи можуть бути класифіковані однозначно. Зазвичай, залежно від мети викладача, той самий метод може бути використаний для різних видів роботи з учнями, вироблення різноманітних навичок. Тож запропонований поділ методів на групи в цьому посібнику досить умовний.

Пояснювально-ілюстративні методи

Методика роботи з відеофрагментами свідчень передбачає перегляд та обговорення матеріалів відеосвідчень як ілюстрації історичних фактів, з якими учні ознайомились на уроках історії. Важливо пам'ятати, що не потрібно показувати довготривалі фрагменти відеосвідчень. Це розпошує увагу і зменшує навчальний час уроку. Бажано, щоби фрагменти тривали 2–3 хвилини і супроводжувалися конкретними завданнями і запитаннями, що виводять учнів на підтвердження певних історичних фактів, про які вони дізналися на уроці з підручника та інших джерел.

Методика «I-Walks» передбачає використання відеовставок під час екскурсій. Це порівняно нова методика, яка дає змогу максимально «озвучити» історію, «оживити» місце, де відбувалися певні історичні події. Для реалізації цього методу учитель або екскурсовод має подбати про те, щоб група учнів мала кілька пристроїв для перегляду відео (ноутбуків або планшетів), на які завантажують уривки відео- або аудіоінтерв'ю, в яких розповідається саме про події на певних місцях історичних подій. Така методика створює надзвичайно потужне відчуття «особистої присутності» всередині історичної події та на історичному місці. Якщо не вдасться організувати технічне забезпечення такої діяльності або ж немає відео- та аудіосвідчень, добре спрацює інший варіант. Учасники екскурсії одержують роздрукований текст спогадів і читають його інди-

відуально або в групах на місцях, згаданих у таких документах. Ефект морально-психологічного впливу є дуже високим. Ознайомлення з фактами можна поєднати з виконанням різноманітних інтерактивних вправ на основі матеріалів свідчень.

Цікавим методом є *відеоекспонати у музейній експозиції*. На стендах музею монтують монітори, на які завантажують фрагменти відеосвідчень, що виступають як «живі експонати».

Використання свідчень і спогадів у навчальній роботі на уроках є найменш складним з огляду на необхідні ресурси. Більшість учителів можуть успішно оперувати свідченнями і спогадами у друкованому «паперовому» варіанті. Для цього не потрібна відео- чи аудіотехніка, використання якої є ще досить проблематичним у школі. Отже, відповідно до навчальних програм з історії, вивчення місцевої історії у розділах «Наш край» може стати надзвичайно живим і цікавим завдяки свідченням і спогадам.

Свідчення і спогади успішно виконують роль ілюстративного матеріалу на уроках історії та суспільних дисциплін. Однак ціннішою буде робота, в якій ці свідчення «працюватимуть», спонукатимуть учнів до різноманітної діяльності.

Репродуктивні та евристично-дослідницькі методи

Методика написання есе (від франц. *essai* – спроба, нарис) – висловлення думки у прозовому творі невеликого обсягу і вільної композиції, яке відображає індивідуальне враження чи міркування з конкретного приводу або питання і не претендує на вичерпність викладу теми. Для есе характерне використання засобів художньої виразності: символів, метафор, порівнянь, алегорій, образів. Щоб передати особисте сприйняття, автор есе використовує різноманітні асоціації, проводить паралелі, підбирає аналогії. Мовна будова есе – це динамічне чергування полемічних висловів, запитань, проблем, використання розмовної інтонації та лексики.

Дуже важливий елемент твору – початок-вступ. Для цього можна використати такі підходи:

1. Стандартний (найпоширеніший). Необхідно відповісти на шість запитань: хто, що, коли, де, чому і як. Відповіді на ці запитання допоможуть читачеві зрозуміти, чого йому очікувати від змісту есе.
2. Несподіваний – це може бути що завгодно, але читач має бути здивований або шокований.
3. Дієвий – зображення самого процесу, а причини і наслідки виявляться далі. Такий підхід добрий для короткого есе.

4. Авторитарний – викладає інформацію у наказовому тоні, щоб створити враження впевненості автора тільки у собі.
5. Інформативний – читач одразу одержує інформацію про те, що буде далі у творі.
6. Цитатний – вдало підібрана цитата привертає увагу читача.
7. Діалоговий – з одного боку, такий початок стимулює читача як учасника діалогу, з іншого – це може бути просто потік думок з риторичними запитаннями.

Правила написання креативного есе:

1. Тільки позитивна мова.
2. Слова-сполучники допомагають плавно переходити від однієї частини до іншої.
3. Різна структура речень. Додайте кілька інверсій. Пишіть різні за довжиною речення.
4. Використовуйте зрозумілі слова.
5. Використовуйте слова-синоніми.
6. Лаконічність.
7. Кожне слово важливе. Кожне речення має нести унікальний зміст.
8. Активна життєва позиція.

Метод постановки запитань навчає не лише чітко, лаконічно й обґрунтовано ставити запитання. Часто учні вміють ставити запитання до різних членів речення, що є навичкою синтаксичного аналізу. Що ж до історії, то важливо акцентувати на історичному змісті запитання. Правильно сформульоване запитання передбачає точний «вихід» на певну історичну інформацію – дату, ім'я, назву, поняття. Це запитання **закри- того типу**, які починаються словами: «хто?», «що?», «де?», «коли?».

Наприклад:

- Де ви жили перед початком війни?
- Чи були у вашому містечку єврейські культурно-просвітницькі і політичні організації?
- Коли ваше містечко було окуповане німцями?
- Хто переховувався разом з вами?
- Що ви змогли дізнатися про своїх рідних?

Важливими є **відкриті запитання**, які спрямовані на з'ясування причинно-наслідкових зв'язків подій, порівняння, зіставлення або узагальнення певного історичного змісту, зокрема, одержаного під час прове-

дення інтерв'ю. Для цього використовують слова: «чому?» і «як?». Такі запитання передбачають розлогішу відповідь, висловлення суджень і оцінок.

Наприклад:

- Чому ці люди допомагали переслідуваним євреям?
- Як склалася їхня подальша доля?

Збирання усної історії здійснюється шляхом складання запитальників та анкет у процесі проведення інтерв'ю. Для збирання усної історії, а також для навчальної та проектної роботи із зібраною інформацією вкрай важливо уміти сформулювати ключове проблемне запитання. Воно скеровує інтерв'юерів на конкретний напрям дослідження. До ключового запитання складають підпитання, які допомагають розкрити ключове запитання. Приміром, уточнювальні запитання дадуть змогу поглибити зміст розповіді, виокремити деталі. Про методику проведення інтерв'ю і збирання усної історії йшлося вище.

Оцінка зібраних під час інтерв'ю матеріалів за допомогою запитань є доповненням до власне роботи зі збирання свідчень і спогадів і має так само навчальну і розвивальну мету. Можна запропонувати учням такий перелік запитань:

- Яку інформацію ви одержали з інтерв'ю?
- З якими подіями всесвітньої та національної історії вона співвідноситься?
- Чи є інформація достовірною? Чому так і чому ні?
- Які чинники впливають на зміст розповіді?
- Чи відрізняються свідчення жертв, сторонніх спостерігачів, рятівників, катів про ту саму подію? Що впливає на зміст таких свідчень?
- Якими можуть бути причини неточностей, допущені у свідченнях?
- Якої інформації вам бракує, і де її можна здобути?
- Які навички необхідні дослідникові для здобуття об'єктивної інформації?
- Як можна перевірити достовірність інтерв'ю за допомогою інших джерел?
- Як можна використати одержану під час інтерв'ю інформацію з дидактичною метою?
- Які методи і форми роботи можна застосувати, опрацьовуючи одержану інформацію?

Для створення тексту краєзнавчих посібників або проведення екскурсій на основі свідчень найкраще застосовують метод проектів. Проект – це вмотивована (на основі особистого інтересу), цілеспрямована (щодо певної мети або проблеми) добровільна, активна, творча та дослідницька діяльність людини. За метою та змістом проекти бувають дослідницькі, пошукові, інформаційні, просвітницькі, соціальні, творчі, ігрові, практично-орієнтовані, кооперативні, змагальні, конкурсні; за виконанням – індивідуальні (особистісні), колективні (парні, групові); за термінами – короткотермінові, середньої тривалості, довготривалі.

Зазвичай проект має конкретну мету, є реальним, тобто можливим для досягнення, реалістичним за ресурсами, обмеженим у часі та просторі, своєчасним, реалізується поетапно, командою або індивідуально, є вимірюваним, тобто його можна оцінити.

Основні стадії роботи над проектом:

- *підготовчий етап* (визначення проблеми, усвідомлення учнем мети та очікуваних результатів діяльності учнів у проекті);
- *вибір проблеми* (оформлення задуму);
- *дослідження проблеми* (збір та аналіз інформації);
- *вибір шляху розв'язання проблеми* (розробка плану дій, аналіз шляхів розв'язання, систематизація та аналіз отриманого матеріалу);
- *реалізація проекту* (реалізація плану дій, робота за планом, власна участь або ініціювання до різних установ та органів влади, спеціалістів);
- *представлення проекту* (відбір інформації для презентаційних стендів та її оформлення, публічна презентація результатів проекту, підбиття підсумків);
- *оцінювання успішності проекту* (які знання отримали учні? чого і як навчились? яких умінь і навичок набули? які були недоліки? що вдалось найкраще?).

Діяльнісні методи

Метод «Займи позицію» під час обговорення або дискусії зі спірного питання дасть можливість висловитися кожному, продемонструвати різні думки з теми, обґрунтувати свою позицію або навіть перейти на іншу в будь-який час, якщо аргументи протилежної сторони були переконливими. Слід використовувати дві протилежні думки, які не мають однозначної (правильної) відповіді.

Приміром, розмістіть плакати із написами «Згоден», «Не згоден» і «Не можу визначитися» в протилежних кінцях кімнати. В утворених групах «одномумців» учасники кілька хвилин обговорюють свою позицію і підбирають аргументи на її підтримку, обґрунтовують свою позицію.

Кожна група обирає спікера, який презентує позицію групи перед загалом. Інші члени групи також можуть висловлюватися.

Вислухавши різні точки зору, запитайте, чи не змінив хтось із учасників своєї думки, чи не бажає перейти до іншого плаката? Якщо такі учні є, слід попросити їх обґрунтувати причини свого переходу.

Попросіть учнів назвати найпереконливіші аргументи своєї та протилежної сторони.

Під час проведення вправи учні мають дотримуватися таких правил:

- Говоріть по черзі, не перебивайте інших.
- Не сперечайтесь між собою.
- Наводьте нові причини або ідеї.
- Переходити від одного плаката до іншого можна у будь-який час. Будьте готові пояснити причини зміни своєї позиції.
- Вислуховувати аргументи й ідеї інших. Якщо вас запитають, поясніть, які аргументи або ідеї вам сподобалися найбільше.

Метод «Шкала думок» є різновидом методу «Займи позицію». Підготувавши аргументи щодо проблеми, учні розташовуються в різних місцях класу, залежно від своєї позиції щодо проблеми. Визначити місце допоможуть відповідні плакати: «Згодна, згоден на 100 %», «Згодна, згоден на 50 %», «Згодна, згоден на 0 %». Далі учасники вмотивовують свою позицію. Однак є можливість змінити свою думку, пояснивши, які саме аргументи вплинули на таке рішення. Шкала думок дає можливість учасникам гнучкіше представити свою індивідуальну позицію та висунути аргументи, не працюючи у визначеній групі. Це дуже важливе питання персонального вибору і висловлення позиції.

Метод «Мікрофон» дасть можливість кожному учневі швидко, по черзі, відповісти на запитання або висловити свою думку чи позицію. Вчитель пропонує учням уявити, що у них у руках мікрофон і потрібно висловити думку. Говорить тільки той, у кого «уявний мікрофон»; відповіді не коментують і не оцінюють.

Приєм «Незакінчені речення» часто поєднують із «мікрофоном». Він дає змогу ґрунтовніше працювати над формою висловлення власних ідей, порівнювати їх з іншими. Робота за такою методикою допомагає учням долати стереотипи, вільніше висловлюватися щодо запропонованих тем, відпрацьовувати вміння говорити стисло, але по суті й переконливо.

Визначивши тему, з якої учні висловлюватимуться, учитель формулює незакінчене речення і пропонує учням закінчити його. Кожен учасник обговорення має починати свій виступ із запропонованої формули. Учасники працюють із відкритими реченнями, наприклад: «На сьогоднішньому уроці для мене найважливішим відкриттям було...»;

або: «Ця інформація дає нам підстави для висновку, що...»; або: «Це рішення було прийнято, тому що...» тощо.

Метод «Прес» використовують у випадках, коли постають суперечливі питання. Учні мають аргументувати й чітко висловити свою позицію з певної суспільної проблеми. Метою застосування цього методу є надання учасникам можливості навчитися формулювати й висловлювати свою думку з дискусійного питання аргументовано в чіткій та стислій формі.

Метод «Прес» має такі етапи:

1. Позиція: «Я вважаю, що...» (висловіть свою думку, поясніть, у чому полягає ваш погляд).
2. Обґрунтування: «...тому, що...» (наведіть причину появи такої думки, тобто на чому ґрунтуються докази на підтримку вашої позиції).
3. Приклад: «...наприклад...» (наведіть факти, які демонструють ваші докази, вони підсилять вашу позицію).
4. Висновки: «Отже (тому), я вважаю...» (узагальніть свою думку, зробіть висновок про те, що необхідно робити).

Методика «Малюємо свідчення» дуже підходить для роботи з дітьми і підлітками, адже вони мають жваву уяву і можуть намалювати те, про що почули. Малювання розкриває можливості для створення широкого спектра зображень: малюнків, плакатів, символів, і подальшої їх презентації перед однокласниками, влаштування виставок у школі, місцевій громаді, в шкільному чи у місцевому краєзнавчому музеї. У використанні такої методики велику допомогу можуть надати вчителі образотворчого мистецтва.

Наприклад, малюючи плакат, учні мають вибрати якийсь яскравий момент спогадів, який може бути дотичним до сучасності, нести певні уроки для сучасних людей, застерігати, привертати увагу з точки зору порушення прав людини, збереження загальнолюдських цінностей. Далі потрібно сформулювати короткий, але важливий текст, який підсилює зображення на плакаті. Потрібно продумати, які символи можуть бути промовистими і відображати зміст свідчень. Важливим є підбір кольорів для зображення, адже вони також мають символічне значення.

Метод «Надайте мені заключне слово» — це спосіб читання тексту, коли учні обирають найважливіший для себе фрагмент і записують його з одного боку аркуша. На звороті пишуть такі коментарі:

- Які думки викликав цей уривок?
- Чому це важливо?
- Що в ньому сумнівного?

На занятті учень зачитує уривок, а викладач пропонує іншим учасникам прокоментувати його. Учень вислуховує думки інших і лише після цього подає власний коментар. Тобто за ним залишається заключне слово.

Метод «Ажурна пилка» (мозаїка, «джиг-со») дає змогу учасникам працювати разом, щоби засвоїти велику кількість інформації за короткий відтинок часу, а також заохочує їх допомагати один одному вчитися. Під час роботи за методом «Ажурна пилка» учасники мають бути готовими працювати в різних групах.

Спершу кожен учасник працюватиме в «домашній» групі. Він має проаналізувати та засвоїти певну порцію інформації з тексту свідчень на такому рівні, щоб чітко і зрозуміло викласти її з метою навчання інших учасників. Потім в «експертній» групі учасники виступатимуть у ролі «експертів» із питання, над яким вони працювали в «домашній» групі, пояснюватимуть цю інформацію іншим, відповідатимуть на їхні запитання, а також отримуватимуть інформацію від представників інших груп. Завдання «експертної» групи – обмін інформацією. В останній частині уроку учасники знову повертаються до своєї «домашньої» групи, щоби поділитися новими знаннями, які їм надали учасники інших груп, узагальнити її та виробити спільні рішення.

Порядок роботи в «домашніх» групах такий: кожна група отримує завдання, вивчає його та обговорює свій матеріал; бажано обрати в групі головуючого, тайм-кіпера (той, хто слідкує за часом), та особу, яка ставить запитання, аби переконатися, що кожен розуміє зміст матеріалу.

Порядок роботи в «експертних» групах буде таким: усі учні по черзі мають за визначений вчителем час якісно і в повному обсязі донести інформацію членам інших груп і від них сприйняти нову інформацію.

Повернувшись до «домашніх» груп, учасники мають поділитися новою інформацією з членами своєї групи, узагальнити її, виробити спільні висновки та рішення.

Якщо учні на уроці працюють з текстами великого обсягу, варто розподілити інформацію між малими групами. Під час роботи аналізують кілька текстів на одну тему або кілька тем з одного тексту в малих групах.

Наприклад, у класі 25 учнів (див. табл. нижче). Їм роздають картки з номерами або іншими позначками. У «домашні» групи учасники об'єднуються за номерами, а в «експертні» – за літерами, які написані на картках (літери можна замінити на квадрати, трикутники, зірочки тощо). Кожного разу утворюється 5 груп по 5 осіб. Вчитель спочатку каже учням: «Об'єднайтеся в групи за номерами, що стоять на ваших картках». На другому етапі роботи: «Об'єднайтеся в групи за літерами (малюнками), що стоять на ваших картках».

1А	1Б	1В	1Г	1Д
2А	2Б	2В	2Г	2Д
3А	3Б	3В	3Г	3Д
4А	4Б	4В	4Г	4Д
5А	5Б	5В	5Г	5Д

Метод «Снігова куля» («Два – чотири – всі разом»): учасники обговорюють певне питання спершу в парах, потім у четвірках, потім у групах по вісім учасників і т. д. Важливим для методу є як висловлення, так і вислуховування різних поглядів, аргументів. Переваги методу в тому, що він навчає вести переговори, робити вибір та досягати консенсусу (згоди).

Організація роботи:

- Поставте учням запитання для обговорення, дискусії тощо.
- Об'єднайте учнів у пари і дайте час для обговорення завдання і прийняття узгодженого рішення. Попередьте, що пари обов'язково мають досягти згоди (консенсусу) щодо відповіді або рішення.
- Об'єднайте пари в четвірки й обговоріть попередньо досягнені рішення щодо поставленої проблеми. Прийняття спільного рішення є обов'язковим.
- Об'єднайте четвірки в більші групи і дайте час на обговорення питання, узгодження позицій і вироблення спільного рішення.

Цей посібник має на меті збудити цікавість молодого покоління до історії рідного краю, сприяти олюдненню цієї історії, вивченню її через свідчення людей, які були її безпосередніми учасниками. Робота з матеріалами свідчень зробить таку роботу багатоперспективною, активною, сприятиме виробленню важливих навичок пізнавальної діяльності, критичного мислення, формуванню свідомого ставлення до загальнолюдських цінностей¹.

¹ Більше інформації див. за такими посиланнями:

1. Тетяна Молдавська. Усноісторичні джерела у дослідженні політичної історії радянського суспільства: досвід використання та інтерпретації: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/960-tetiana-moldavska-usnoistorychni-dzherela-u-doslidzhenni-politychnoi-istorii-radianskoho-suspilstva-dosvid-vykorystannia-ta-interpretatsii>;
2. Джерела особового походження: http://pidruchniki.com/13331222/istoriya/dzherela_osobovogo_pohodzhennya - 5.9;
3. «Усна історія» – спосіб об'єднати аматорські та професійні краєзнавчі дослідження: http://www.library.vn.ua/Konf2010/texts/3_2.htm – Вікторія Куделя-Свійонтек. Пісня у два голоси.
4. <http://www.uamoderna.com/md/179-179?tmpl=component&print=1&page> – Оксана Винник. Дитячі голоси: свідчення тих, хто пережив Голокост у Львові;
5. <http://vkjournal.ru/doc/13372> – Лекція. Усна історія як науковий напрямок і навчальна дисципліна;
6. <http://mist-pokolin.blogspot.com/2013/09/istoria-metod.html> – Як записати свідчення очевидців історичних подій?

СВІДЧЕННЯ № 1: ЕЛІ ЗІСІК, м. РАТНЕ

Інформація про джерело

Свідок Елі Зісік. Цей текст – уривки з письмового свідчення про перебування у Ратному та навколо під час подій Голокосту.

Повний текст міститься у: Ratne. Sipura shel kehila yehudit she-hushmeda [Ратне. Історія знищеної єврейської громади]. – Tel Aviv, 1983.

Переклад з івриту С. Гурбіча.

Режим доступу

<http://yizkor.nypl.org/index.php?id=1358>

Зміст

Свідок, колишній солдат польської армії, згадує, як його відправили додому після поразки Польщі у 1939 р. Він описує прихід радянських військ та початок німецької окупації. Після створення гетто в Ратному, початку масових акцій знищення у Ковелі та Ратному, смерті рідних, свідок утік до лісів та приєднався до партизанської групи. Згодом представники цієї групи влилися до більших партизанських з'єднань, зокрема радянських. Після звільнення України свідок приєднався до армії та дійшов до Берліна.

Ключові теми

Радянська окупація, гетто, розстріли, партизани, збройний опір, Червона армія

Рекомендовані блоки запитань для обговорення

№ 5, 6, 9

Додаткові блоки запитань для обговорення

№ 3, 4, 7

Нотатки та додаткові зауваження

Інтерв'ю описує збройний опір євреїв, які переховувалися в лісах, де було легше сховатися. Важливо наголосити, що було дуже складно протидіяти ворогові через брак сил, зброї, контактів із навколишнім світом. Також з інтерв'ю впливає, що неєврейські партизанські загони, в тому числі радянські, неохоче приймали євреїв до своїх лав. Крім інформації про збройний опір варто згадати про численні випадки духовного та культурного протистояння смерті.

СВІДЧЕННЯ № 1: ЕЛІ ЗІСІК, м. РАТНЕ

Елі Зісік «Моя помста»

Коли вибухнула війна між Німеччиною та Польщею у 1939 році, я проходив обов'язкову службу в польській армії як рядовий. Як відомо, польська армія швидко капітулювала, і за договором Ріббентропа – Молотова Росія окупувала Західну Україну і значну частину території Польщі. Мене відправили до Ратного разом з більшістю солдатів, яких теж відпустили по домах. Мені здається, що наше місто не дуже постраждало, принаймні з економічного погляду, протягом радянського періоду. Деякі родини «буржуїв» відправили до Сибіру; були й такі, кого затаврували як ідеологічних ворогів нового режиму. Але, як правило, мешканці міста знайшли спільну мову з новою владою. Сіоністська активність¹ припинилась, більшість почала вчити російську та українську. В той час почали приходити вісті з польських міст, захоплених німцями, про стан євреїв, що дедалі погіршувався, і багато з євреїв почали тікати звідти у напрямку російського кордону для того, щоб врятуватися від нацистів.

Я працював як кіномеханік у Ратному, і тому часто їздив до Ковеля, щоб привезти звідти фільми.

Я пам'ятаю, що коли відбулося перше бомбардування Ковеля з повітря, ніхто не міг повірити, що це бомбардування з боку німців, думали, що це – літаки радянської армії. То була дуже велика несподіванка. Тільки після того, як росіяни оголосили по радіо, що німці почали свій напад, усі зрозуміли, що почалася Друга світова війна, й одразу після цього одне за одним були окуповані німецькою армією міста поблизу кордону.

У день, коли почалася війна, я повернувся з Ковеля до Ратного і був свідком німецького вторгнення. В Ратному був переполох. Радянська влада закликала мобілізуватися, але насправді росіяни були першими, хто почав тікати; вони тікали в напрямку Каменя-Каширського. Євреї міста були в розпачі і не могли вирішити: тікати чи залишатися на місці. Першими організувалися банди українських вбивць, що почали розбій та грабіж. Після того, як до Ратного прийшли перші загони гестапо, вони вирішили розстріляти 30 єврейських хлопців у відповідь на опір, як вони думали, євреїв, – і я був поміж цими тридцятьма євреями, яких німецький офіцер призначив жертвами, що підлягали розстрілу. Ми викопали могили; нема потреби описувати все, що коїлося в наших душах у цей

¹ Сіонізм – єврейський національний рух за об'єднання та відродження єврейського народу на історичній батьківщині. До 1948 р. – зокрема, рух за створення держави Ізраїль.

час. Наскільки я пам'ятаю, окрім мене тільки одному з тридцяти вдалося втекти вночі – він був лише поранений у ногу. Лише після цього випадку мешканці нашого міста почали відчувати і розуміти, чого можна чекати від нацистів. Багато з них почали тікати по селах, але частина євреїв залишалася в місті. Вони були свідками огидної поведінки українців, які видавали євреїв нацистам і отримували за це винагороду. Як кіномеханіка мене мобілізували на роботи разом з іншими ремісниками; наша зарплатня була – шматок хліба в день. Я міг вільно пересуватися по околиці й бачив усе, що стосувалося санкцій, які проводили німці. Юденрат, заснований у Ратному, не міг протистояти цим санкціям, що посилювалися кожного дня, і деяких членів юденрату німці взяли за заручників.

Поміж убитими були також мій батько Хаїм, моя сестра Хіка та її діти. Я і мій брат Йоська і ще кілька євреїв отримали дозвіл відвезти їх на кладовище. Після того як німці знищили гетто Ковеля, вони почали акції в усіх селах навколо. Крики «Шма, Ізраель»¹ тих, кого вели на розстріл, можна було почути по всій околиці.

Я й далі працював у Ковелі в майстерні навпроти млина разом з іще кількома євреями, які були потрібні німцям для професійного обслуговування. Після того, як почали долимати вісті про поразку німців на сталінградському фронті, ми вирішили тікати за першої ж можливості. Ми почали запасати їжу і збирати всілякі речі, які могли стати нам у пригоді при втечі. Одного вечора ми втекли з Ковеля в напрямку сусіднього лісу. Ми просувалися вночі по дорозі паралельно шосе, яке вело до Ратного. В нашому місті ще залишилося кілька євреїв, які працювали в «артелі» й обслуговували німців; ми хотіли забрати також і їх. Окрім цієї причини була ще й інша: я сховав зброю, і я хотів її забрати.

Вранці ми дісталися до околиці Ратного. Троє з нас залишилися в лісі, а я пішов далі у напрямку Ратного. Я знав, що дочки Гітель Кереш переховуються в одного неєврея, який був моїм знайомим, і я пішов до нього. Коли я майже увійшов туди, мені сповістили, що вчора забрали всіх євреїв, які залишалися в місті, і вивели їх до страти. Я одразу відмовився від того, щоб іти до цього неєврея, і втік звідти. Я постукав у двері Хіч Янович. Вона відчинила одразу і теж розповіла, що вчора вбили всіх євреїв, а її брат утік і ховається у неї. Вона відвела мене до схованки і після короткої бесіди ми домовилися, що вночі підемо забрати зброю зі схованки і втечемо з Ратного до лісу.

¹ Шма – вірші з П'ятикнижжя (Старого Завіту), що проголошують ідеї віри в єдиного Бога. Починаються з фрази «Шма, Ізраель» (дослівно «Слухай, Ізраїлю»). Одна з найважливіших молитов.

Так ми і зробили. Забрали зброю, почистили її, перейшли міст і через поля рушили до лісу. Хлопців, разом з якими я йшов і які залишилися чекати в лісі, ми не знайшли. Ми зайшли в дім українця, який грабував вози, котрі привозили товари до Ратного. Він прийняв нас добре і розповів, що йому відоме про декількох євреїв, які ховаються в околиці, і він готовий показати нам місце їхньої схованки.

Вночі ми пішли втрьох (я, брат Хічі і цей гой¹) туди, куди він вказував, і знайшли Шломо Перельмуттера і Моше Хаїма Фукса, які влаштували собі схованку на якомусь току. Ми дали їм їжу, забрали їх із собою і разом вирушили у дорогу. Цей українець віддав нам зброю, за допомогою якої він грабував єврейські візки, в обмін на єврейське майно, яке ми зібрали разом з ним.

Від нього ми отримували вісті про те, що відбувається. Між іншим, він переповідав нам чутки про групу партизанів-євреїв, які воюють з німцями і мстять також українцям, які співпрацюють з нацистами. Йшлося, звісно, про нашу маленьку групу. Ми й надалі пересувалися ночами між селами і виконували роль партизанського загону – в деякому сенсі ми ним і були. Нам вдалося встановити зв'язки з групою партизанів імені Логінова. Спершу вони хотіли забрати нашу зброю, але згодом відмовились від цього після сутички з кількома євреями, поміж яких був Меер Блід, і дозволили нам приєднатися до них.

Через деякий час, коли нам почали довіряти, нас стали відправляти виконувати теракти на залізниці, але слідкували за тим, щоб ми не діяли як одна група, а розділяли нас між різними групами. Це роз'єднувало нас. Я перейшов до загону генерала Федорова, який отримував накази прямо з Москви. В цьому загоні я вдруге зустрівся зі Шломо Перельмуттером, який розповів мені, що партизани цього генерала – це справжні партизани, і якщо ми будемо в їхніх лавах, то зможемо помститися за все те, що зробили німці та українці нашим родинам і євреям взагалі.

Шломо власноруч повісив одного з тих українців, який шпигував для німців і був причиною того, що розстріляли багатьох євреїв Ратного.

У загонах генерала Федорова було багато місцевих євреїв, які виконували бойові завдання. Вони отримували військову форму й обладнання, які скидали з літаків, і настрашували населення цієї місцевості, яке не співпрацювало з партизанами.

Не один раз ми стикалися з бандерівцями, і тоді відбувалися бої між нами і ними. З просуванням Червоної армії настав кінець цим групам,

¹ Гой – в івриті це слово використовують на позначення неєврея, воно не має образливого відтінку.

вони розпускалися, а ми, партизани, приєднувалися до армії і просува-
лися разом з ними, щоб звільнити українську землю.

Я дійшов з радянською армією аж до Варшави, там ми були вимушені
стояти майже півроку; я брав участь у її звільненні. Кожного дня у
нас були загиблі, і поміж ними також Іцхак Шапіро, якого я випадково
зустрів.

Після того я брав участь у вступі до Берліна, тобто воював до самого
кінця. Я міг сказати без сумніву, що виконав обіцянку, яку я дав собі і
всім євреям Ратного — помститися за кров наших братів і сестер.

СВІДЧЕННЯ № 2: ІВАН ХОМОВИЧ АНТОНЮК, с. ПРОХІД

Інформація про джерело	Свідок Іван Хомович Антонюк, 1932 р. народження. Народився у с. Прохід. Розмова відбулася 30 жовтня 2011 р. у с. Прохід.
Номер у колекції	УЦВІГ, УІ/ЗП/2011/П-1
Зміст	Свідки – подружжя. В дитячі роки бачили на власні очі убивство євреїв Ратного біля с. Прохід. Розповідають про деталі злочину. Інтерв'ю містить також спогади про місцеву єврейську родину; побут євреїв, як його бачили свідки дітьми; звичаї та традиції, як-от Песах або Шабат. У розповіді згадано імена конкретних осіб, їхню долю. Наголошується на родинних зв'язках у єврейській родині.
Ключові теми	Спогади про передвоєнне життя, традиції та побут євреїв, масове убивство, допомогу євреям, повоєнну долю місця злочину
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 1, 2, 10б
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 7, 9, 12
Нотатки та додаткові зауваження	Інтерв'ю містить спогади про місцеву єврейську родину; згадано імена конкретних осіб, їхню долю. Варто наголосити на родинних зв'язках у єврейській родині: багато хто не хотів тікати сам та лишати родину перед лицем небезпеки.

СВІДЧЕННЯ № 2: ІВАН ХОМОВИЧ АНТОНЮК, с. ПРОХІД

І. – інтерв'юери Тяглий Михайло, Анатолій Мартинюк;

І. А. – Іван Хомович Антонюк;

Х. А. – Хартина Сільвестрівна Антонюк.

І.: Будь ласка, як Вас звать ?

І. А.: Іван.

І.: По батькові?

І. А.: Хомович.

[...]

І.: Де Ви народилися?

І. А.: Тут.

[...]

І.: Чим займалися Ваші батьки?

І. А.: Хазяйством, хазяювали.

[...]

І.: Чи були у Вас брати і сестри?

І. А.: Були.

І.: А скільки?

І. А.: Троє.

[...]

І. А.: Дві дівчини було.

І.: Як їх звали?

І. А.: Одна Євка, одна Ганна, повмирили вони, повмирили.

І.: Скажіть, будь ласка, Ви в школу коли пішли?

І. А.: Пішов в вісім років.

[...]

І.: Скільки класів закінчили?

І. А.: Може, один чи два.

[...]

І.: Скажіть, будь ласка, у Вас тут у Проході євреї жили?

І. А.: Жили.

І.: Скільки їх було?

І. А.: Була одна сім'я, одна хата.

І.: Ви їх пам'ятаєте?

І. А.: Пам'ятаю канешно, там я близько жив, туди в селі даліше.

І.: Як їх звали, Ви пам'ятаєте?

І. А.: Нухим.

І.: А дружину його?

Х. А.: Лея, Лея. А Магульця, дочка їхна осталася, як побили, то одна осталася, перебула і вже топіро десь вона там далеко поїхала.

І.: Так, так, а Ви скажіть, будь ласка, як Вас звать?

Х. А.: Хартина.

І.: По батькові?

Х. А.: Сільвестрівна.

[...]

І.: Ваші батьки чим займалися?

Х. А.: В поле хазяювали. Коняку мали, корови мали, ходили по полю, орали, сіяли збирали і всьо таке.

[...]

І.: Ну як Ви думаєте, от зараз там, отоді Ви добре жили чи не дуже? От якщо порівняти.

Х. А.: Яке там тоги добро було? Тре було тоже добре трудитися. Треба було ходити, косити й орати, й жити, й молотити і все тако, то така тоді жизнь була.

[...]

І.: Ви цю єврейську родину, про яку Іван сказав, Ви пам'ятаєте, які вони були?

Х. А.: Пам'ятаю я, і пам'ятаю і бачила, як били, своїми очима, бо там коло асфальту їх били, а в нас под асфальтом було поле. Я на тім полі, туди де коноплі сіяли, то я тогди там була робила і бачила, як їх гнали, і як їх і били, як один втікав і біг далеко, то забили за ноги. То я все тоє бачила.

[...]

І.: От ця єврейська родина, що Ви згадали, тут що жила, Нухим його звали, Ви казали?

Х. А.: Нухим і Лея. Магульця, Бруха була дочки, дві дочки. І два сина було, вже забула, як си називали.

[...]

І.: Чим вони займалися?

Х. А.: Тримали тії машини, шо вовну чесати возили до їх, чесати люди всі. Вони тим займалися, може, де і поля мали.

І.: В них земля була своя, чи не було?

Х. А.: Не, вони де хто продав землі, то купили примірно трохи. Бо були такі, шо не могли обробити, то продавали так на рік на два, такого була земля.

[...]

І.: Це в них була єдина на все село така машина, чи в когось ще була?

Х. А.: Не, тільки в їх дві було, дві було, бо їдну зробили, шо гонили ко-нем крутилася, а їдну руками. То я ще помню, бо ми близько то там жили.

І.: Добре. А більше тут євреїв не було?

Х. А.: Нє, нє, тільки в Ратне було.

І.: В Ратне були. А там як, Ви там в Ратне часто бували тоді до війни?

Х. А.: Нє, то ше я там яка була, де там я ходила.

[...]

І.: Ну як вони молилися, наприклад? Як вони працювали? Коли вони відпочивали?

Х. А.: В їх субота була. Їх була оддыханіє субота. Шо вже в суботу, то вже вони і вогню не засвітять ніколи. Вже ми були бігали маленькі, нас покличуть туди, то там же, в їх субота.

І.: Запалювали вогонь. А вони нічого не робили в суботу. А що вони робили в суботу? Чим займалися?

Х. А.: Молилися. Я там знаю, тож жиди молились не на нашім язичу, тільки так помню тово Нухім шо був, зайдеш, то руки тако обмотає, руки обмотає і так в хаті...

[...]

І.: От євреї Ратна, вони чим займалися взагалі? Яка в них була робота? Що вони там робили?

Х. А.: То хто чим міг, тим і займався. Бо були такі, шо і по селах їздили, продавали, возили возами, торговали.

І.: Що торговали? Що вони продавали?

Х. А.: Ну шо тоги було балхутра, були, як вам сказати, дітям нашивати, то таке там вони возили.

І.: Чи в них свята якісь були, Ви не пам'ятаєте?

Х. А.: Я того вам не скажу, я вже забулася.

І.: От, наприклад, мацу вони Вам давали?

Х. А.: Ага. От добре шо те згадали. Ну то в їх Пасха була, то в їх Пасха була. Вони в суботу пекли, вони в суботу празнували. Ну, давали, давали ту мацу, то вже кличуть шо там зробити, то вже тої, то вже нам дають дітям. Зборня в їх була, всі мужики туди, бо ж колись вечір справлеле не так, як тепер, а ходили з там туди до їх на вечор їхній, сиділи.

І.: Які взагалі от відносини були між євреями і українцями, наприклад? Як би Ви сказали, погані чи добрі? Як жили разом?

Х. А.: Добрі були, були всякі. Ції, шо нам добрі були, бо вони ходили і рятували і

[...] Нє, дід вмирав вже, [...] як прийшов з поля вже, він там вмирав, вже вони рятували.

І.: Як вони рятували?

Х. А.: Рятували його, ростирали, поїли водою, поливали, все так.

І.: Це тут Нухим цей, чи там в Ратно?

Х. А.: Нє, в Проході. Хай там близько їх. Ми в Ратне не були. А ше я вам ше не таке скажу, шо як ту їх били, то ше сьой Нухім довго був ходив, то в нас і хоронився, ше і на горі сидів у нас. От як їх били, жидів.

І.: От розкажіть про це докладніше. Як німці прийшли, що вони почали робити взагалі? Як вони до українців ставилися? Як вони до євреїв ставилися? Розкажіть, як німці прийшли?

Х. А.: Німці, значить, думаєте, знаю як воно, до євреїв то вже вони зразу до євреїв не ставилися так як тре. До наших нормально були. Але німці, ну то ж то німці почали забирати в Германію даже. [...]

І.: Ну а до євреїв що вони мали?

Х. А.: То я вже тако не докажу, що вони мали до тих євреїв.

[...]

І.: І що Ви бачили?

І. А.: Побитії там.

І.: Скільки там людей було?

Х. А.: Там най багато, багато дитин позаруку візьме, та й. Я там под тим асфальтом була, їх туди, де тапіру там хвоїна нароста, все ото воно. А тогди не було ні хвої, нічо, тільки гора.

І.: І куди та гора поділася?

Х. А.: Вивезли потому ту гору, там її мало вже осталося, по дорогах вивезли, а де ж та гора поділася. Вивозили, на асфальт возили, вот там от той асфальт займала вода шо до Ратна. Там його возили, вимощували, болото таке було.

[...]

І.: Тобто ви бачили саме, як їх розстрілювали?

Х. А.: Бачила, як розстрілювали.

[...]

І.: Ви цілий день були там?

Х. А.: Я була цілий день, бо ж я коноплі рвала, рале тогди рвала то я була, але тогди я уже, ой то не можна було там, сиділа і мона дивитися, і плач наягав, хоч і євреї, ну то шкода людей.

[...]

І.: Коли їх вели по дорозі, хтось втікав, не тікав?

Х. А.: Ну один вже тільки втікав. Пригнали туди і стали розбирати. І вже роздівся тільки в одній рубашці і біг ту диво, шо ми звали Голоवेशим. Так просто туда біг. [...] і на ходу забили, такий здоровий, і на ходу забили і за ноги присунули в яму, то я бачила.

І.: Там були жінки, і діти, і чоловіки?

Х. А.: Усі, всі. І старі, тож усі. А де сім'я прийшли забрали та й посунули дядьки.

[...]

І.: Ви казали, що хтось втік туди в Америку, так? Із дочок цих, що у вас жили. От Магульця, Ви згадали її, от розкажіть про неї.

Х. А.: Магульця восталася одна дочка, жидівка, і вона тулилася такого, вже нас винанєли, вже війна була вивозили, то вона коло наших людей тулилася, і так уже вона перебула. А вже то як кончилась війна, вона повернулася, то вже казали, вона виїхала в Америку чи куда, не знаю там.

І.: Скажіть, будь ласка, ось цю місцеву родину, так, з Нухима і Магульці, донька Ви казали, інших, а що з ними стало? Їх там також розстріляли чи як було це з ними?

Х. А.: Не, їх вже после постріляли. Не, зразу тею Бруху, то зразу, а того, а тії і ту Лею, а Нухим, то кажу ше ж довго був. Був, я забула, як то звалося, два мужики, то довго ше вони були, ше после їх забрали в Ратно і вовну чесати там, на тії машини робити, що вони робили, а їх уже после побили, после побили. [...]

І.: У вас на горі, Ви так казали, то Нухим ховався?

Х. А.: Нухим, угу.

І.: Він чого ховався, вже як його шукали?

Х. А.: Як шукали, як вже їх били, то вже було.

І.: Скільки він часу ховався у Вас?

Х. А.: Та де з тиждень, може, тільки був тако у нас. [...]

І.: Він сам пішов, чи його знайшли, забрали?

Х. А.: Не, він пушов вже сам, пушов ше до тих своїх синів, що були, і вже їх там разом всі побили.

І.: До Ратна пішов?

Х. А.: Угу.

І.: Не витримав?

Х. А.: Не витримав...

СВІДЧЕННЯ № 3: АНОНІМНИЙ СВІДОК, с. ПРОХІД

Інформація про джерело	Свідок, 1924 року народження. Народився у с. Прохід. Розмова відбулася 4 квітня 2007 р. у с. Прохід.
Номер у колекції	Зібрано для архіву «Яхад – ін Унум» в рамках польових досліджень дослідної групи під керівництвом отця П. Дебуа. Yahad – In Unum archives, № 470 (відео та транскрипт)
Зміст	Свідок у дитинстві побачив, як розстрілювали євреїв у м. Ратному. Він розповідає про убивство євреїв, а також про ставлення до місця загибелі з боку «совецької» влади. Фрагментарно згадує про кілька місцевих єврейських родин, їхні професії, сумну долю. Описує власне процес убивства, розподілу речей жертв, залучення місцевих неєвреїв до злочину. Наводить кілька випадків втечі та переховування євреїв, допомоги їм з боку неєвреїв.
Ключові теми	Масові розстріли, окупація, участь неєвреїв, грабунок жертв, сусідські стосунки, допомога, втеча
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 4, 8, 10б, 12
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 2, 6, 9
Нотатки та додаткові зауваження	Звернути увагу на те, як і скільки разів свідок згадує про післявоєнну політику радянської влади щодо місця злочину.

СВІДЧЕННЯ № 3: АНОНІМНИЙ СВІДОК, с. ПРОХІД

І.: Чи були євреї в селі?

Св.: Одна сім'я була в Проході. Фамілія Шафтель Нухім, зараз не пам'ятаю. Були два сини та дві дочки. Одну дочку забили, а одна остала-ся в живих зі своєю дочкою, та виїхала в Америку. Могульця звалася.

І.: А що сталося з іншими з цієї сім'ї?

Св.: Вони мали таку машину, яка переробляє вовну. І їх пізніше, як вони прийшли, то забрали в Ратно, і там вони були спеціалісти коло тієї машини. І їх побили пізно, може ще вони з рік були тут. Коли почали німців сильно бити, вже як забрали Сталінград, забрали все, то вони дали указаніє, і тоді вже їх побили. От.

І.: А де розстріляли цих євреїв?

Св.: Що в селі? Яких забрали в Ратно – це розстріляли там за асфальтом. Там їх дуже багато було. Там були такі високі гори. А зараз їх нема, тих гір, забрали на дорогу. Усі трупи єврейські, которіє там були порозстріляні, їх всі совєцька власть вивізла на дорогу. Бо я ще йшов по дорозі, та й ще кості валялися. Чоловік гине, а волосся його сохранияється. І йдеш, бувало, ще і думаєш: які вже вони ні єсть, вони ж народ безвредний, вони ж нічого нікому зла не зробили, а їх розстрілювали, бо тому що такий прийшов час. Прийшов час такий. От їх взяли после, оті гори, приїхали з ескаватором, погрузили, і вивезли на дорогу. І забрали, і зараз нема тих гір. Нема навіть там, де були ті гори, їх нема. Ото за асфальтом вони були з той сторони, а пам'ятничка поставили там, де їх роздевали. Потому коли приводили їх розстрілювати – групами великими, по 100, по 200 чоловік, от, там за асфальтом, і сразу їх роздевали наголо всіх. Я бачив. Як то получилось? Я був (*нрзб*) асфальту. Тому що у нас там було поле, і росли коноплі. І вот мати, сестри вибирали плосконь по-нашому. (*Розповідає про коноплю.*) Коли я зайшов тудя до своєї матери, тут якраз поліцаї ідуть. Вони шукали людей, які должни закопувать. Я в кущі заліз отой коноплі, сховався. Вот. І від мене вони розстрілювали всього 100 метрив, потому что я бачив. І вот їх розділи, вийшов якісь рабин, по-видимому то так би я сказав би, висловився, щось там їм сказав по-їхньому, по-єврейському, несколько слів, і вони стали по всі, и по три, по три идуть, а до них приходять, і вони над ямой, а ями були підкопані, і вони наклоняють голови, і їх стріляли. Були так, що розстрілювали, а були так, що мімо шло... пуля. Потому що я знаю, були пара чоловік, що втікали тудя, на болото. Їх тобто так от розстрілювали – розстріляли, вони упали в яму, впали на тії трупи... вот... А коли вони кінчили своє до вечора, то вони тем временем шерудили-шерудили й повилазили, тому

що не були розстріляні. І повилазили, й пішли на болото. Тут осталося з ратновського, так як мені відомо, всього 36 чоловік. З Ратно осталося, яких тут от. [...] То була одна жінка з нашого села. [...] То вже були вони по приходу совецької власті в 44 року, осінню, сходилися, але всі вони виїхали в Америку.

[...]

І.: А скільки стріляло німців?

Св.: Їх приблизно більше не було як п'ять чоловік. Два так ходили як би в формі керівників, а більше стріляли три. Були і поліцаї стріляли. Українці теж стріляли поліцаї, вот. Не тільки німці. Я знаю одного, фамілію забув, один був, він дуже багато розстрілював євреїв, по національності українець був. Он був комендант поліції.

[...]

І.: Коли людей копати могили приганяли?

Св.: Вони били несколько днів, а закопували більшість вечором вже. Гестапо уходить, а людей заставляли. Там навіть таке було, що оставалися живі. Шлі на болото, вони навіть спасалися там. Він стріляє, а видно ж не однаково – кого застрелив, а хто і так упав. І потім оні вилазили.

[...]

І.: А скільки людей взяли, щоб копати могили?

Св.: Брали по 10–15 чоловік з села. [...]

І.: А от євреїв заставляли роздягатися, куди одяг складали?

Св.: Ту одягу десь туди в Ратно возили. Роздевали їх наголо, на одну кучу одягу складали, а пізніше підводами одвозили в Ратно.

І.: Хто відвозив одяг?

Св.: Брали підводи в Ратні. [...]

І.: Ті люди, які закопували могили, вони одяг складали?

Св.: Ні, не брали вони. Кожен не хотів навіть брати той одяг. Потому що то одяг смертельний. І кожен человек – він мусив закопувати, тому що заставляли, але одягу вони не брали.

І.: А хто одяг складав на підводи?

Св.: Та той же самий (*нрзб*). Там же поліцаї були. Вони перебирали той одяг, дещо, може, собі забирали. І вони возили туди в Ратно. А куда вони возили – я не знаю.

[...]

І.: На чому привозили тих євреїв пізніше, яких ловили?

Св.: Гонили колоною. Пішки. Не возили, а гнали. По 80, по 100 чоловік.

І.: Чи знаєте, де їх зловили?

Св.: Ну, то ж знаєте, то в хатах ловили, то там ловили. Кожен старається збігти від смерті, а пізніше його шукали, находили. [...] У корчах

находили (*нрзб*), їх ловили. А багато ушло, по селах пішли, дехто приют достав, знаєте, всяко було. Були, я знаю, і в Бородах були, і в Самарах були люди, которі старалися сохрانیть... ну, приходять, просять людина, її сохрانیли, значить.

І.: А от якщо знаходили євреїв потім, там наприклад 2–3, куди їх потім приводили? Як їх збирали?

Св.: Туда же водили на гору.

І.: По 2–3 особи?

Св.: Да, все равно, якщо зловили, заводили і розстрілювали.

І.: А хто їх приводив, поліцаї?

Св.: Поліцаї, більшість.

[...]

І.: Чи Ви пригадуєте, як в кінці війни приходила після війни радянська комісія, щоб відкрити ці могили?

Св.: Приходили після війни паразити, прийшли екскаватори з машинами, забрали трупи та повезли на дорогу. То безбожники були.

СВІДЧЕННЯ № 4: БЕН-ЦІОН ШЕР, м. КОВЕЛЬ / с. БАХІВ

Інформація про джерело

Свідок Бен-Ціон Шер. Цей текст – уривки з письмового свідчення про перебування у Ковелі та в околицях під час подій Голокосту.

Міститься у: Kowel; sefer edut ve-zikaron le-kehillatenu she-ala aleha ha-koret [Ковель. Свідчення та меморіальна книга нашої знищеної громади]. – Tel Aviv, 1957.
Переклад з івриту С. Гурбіча.

Режим доступу

<http://yizkor.nypl.org/index.php?id=2331>

Зміст

Свідок розповідає про життя у гетто Ковеля та загибель місцевої єврейської громади. Одразу після вступу німців до Ковеля розпочалися жорстокі знущання над євреями та нищення релігійних і культурних предметів, зокрема, спалення книжок Тори. Було створено два гетто в Ковелі, між якими довгий час не було зв'язку. Бен-Ціон був свідком кількох акцій. В одній із них загинула його родина, сам він був поранений, але вижив. Повернувся у друге гетто Ковеля, працював на примусових роботах із прокладання шосе. Коли євреїв перевели до першого гетто, мешканців якого вбили раніше, зокрема, й родину свідка, вони зрозуміли, що розстріли триватимуть. Свідок та інші євреї готували схованки, але згодом їх викрили й відвели на пункт збору приречених у Великій синагозі Ковеля. Ще двічі його вивозили на розстріл, але він дивом уник смерті. Перед останнім, третім розстрілом свідок дізнався від інших, що наближається Червона армія, і це дає йому надію. Бен-Ціон сховався, коли євреїв виводили із синагоги на розстріл, потім утік до лісу, переховувався там, інколи отримував допомогу від селян. Потім зустрів поляка-партизана і приєднався до загону. Таким чином йому вдалося врятуватися.

Ключові теми

Гетто, акції, трудові табори, знущання, розстріли, переховування в лісах, допомога від селян, зрада, духовний опір

Рекомендовані блоки запитань для обговорення

№ 4, 5, 6, 10а

Додаткові блоки запитань для обговорення

№ 7, 8, 9

Нотатки та додаткові зауваження

Розповідь свідка про рятування сувоїв Тори від спалення та промову вчителя до учнів перед розстрілом є приводом для розмови про духовний опір убивцям та знущанням. У тексті є кілька сюжетів про те, як місцеві селяни допомагали євреям, хоча деякі й боялися. Доцільно обговорити мотивацію помічників та їхні ризики.

СВІДЧЕННЯ № 4: БЕН-ЦІОН ШЕР, м. КОВЕЛЬ / с. БАХІВ

Бен-Ціон Шер «Так загинуло те місто (з вуст свідка)» Мобілізовані на примусові роботи

У перший день вступу німців у місто вийшло кілька євреїв, і серед них зять Лейбуша, Пася Райзлес, і його шістнадцятирічний син, на вулицю Тріска. Вони і ще шість євреїв були відразу ж схоплені і приведені у двір Упкі Буксера. Їм наказали викопати яму і спуститися в неї. Коли вони спустилися в яму, їх тут же всіх розстріляли.

Після цього почалися нічні акції. Заарештували адвоката Губермана. Його сліди втрачено, і ніхто не знає, що з ним сталося. Німці почали мобілізувати чоловіків і жінок на роботи. Хотіли залучити навіть раві¹ Валола, який був старим і слабким. Трістські хасиди підняли шум, вимагаючи, щоб раві не кликали на примусові роботи. Вони зібрали 3 кг золота, відважили срібла в руки гаупткомісара, і завдяки цьому рав був визнаний хворим і відправлений до єврейської лікарні.

[...] На третю суботу після вступу німців у місто з'явилися машини на вулицях Майцев та Луцька і забрали близько двадцяти чоловіків. Їм сказали, що їх відправлять на роботи. Однак коли ми побачили, що в ці машини заштовхують також усіх інвалідів, хворих, літніх і немічних, стислися наші серця і хмара покрила наші обличчя – чи дійсно відправлять їх на роботу? [...]

Спалення книг Тори²

Приблизно через місяць після вступу німців у місто до керівництва громади прийшли кілька німецьких поліцейських і зажадали двадцять осіб для робіт. Цих працівників відправили у велику синагогу. Там їм було сказано, що вони повинні зайти в кожен бейт-мідраш³ у місті, витягнути звідти сувої Тори і скласти їх біля великої синагоги. Той, хто за-

¹ Рабин – звання, котре присвоюють після здобуття вищої єврейської релігійної освіти. Дає право очолювати релігійну громаду, викладати релігію, бути членом релігійного суду. Раві, реб, рав тощо – форми звертання до рабина.

² Тора – так званий закон Мойсея, перші п'ять книжок канонічної єврейської Біблії. У християнстві – Старий Завіт. В широкому сенсі Т. може означати юдейський релігійний закон загалом.

³ Бейт-Мідраш (з іврити «дім навчання») – місце вивчення святих текстів та молитви, часто в одній будівлі із синагогою або поруч. Зазвичай має бібліотеку з книжками з усіх сфер релігійного знання, де кожен єврей може самостійно вивчати юдаїзм.

лишить хоча б один сувій Тори в арон-кодеші¹, – буде убитий на місці. З великої синагоги винесли більше ніж 32 сувої Тори. У самій синагозі містився бейт-мідраш, і звідти теж було витягнуто 5 сувоїв Тори. Витягли сувої Тори із синагоги ріжницьких хасидів², тріскайських, каролінських, путсько-котських, нескіженських. З великого бейт-мідрашу і бейт-мідрашу кравців. Загалом було зібрано близько двохсот сувоїв Тори.

У той час, коли я був у Тріскайській синагозі, я взяв один сувій Тори і заховав його в одній з шаф, яка стояла біля крісла Мордехая Гарі. Німці перевернули все в бейт-мідраші, але не знайшли цієї схованки, в якій лежав сувій Тори. Сувої Тори нам сказали скласти біля стіни синагоги теслярів, скласти їх купками по чотири сувої в кожній купці так, щоб вони лежали одна на іншій. Німці дали нам бензин і наказали спалити всі сувої Тори. Пергамент горів, літери злітали в цьому полум'ї, і вітер розносив попіл по всьому селищу. Коли, через деякий час, я прийшов з гетто, розташованого за межами міста, у гетто, яке було в місті, я увійшов до Тріскайської синагоги і знайшов той сувій Тори на своєму місці. Я залишив його в одного неєврея, мого знайомого, якого звали Плюшак. Коли через три роки я знову прийшов у місто, я зайшов до Плюшака і знайшов цей сувій, правда, без багатих прикрас, і від нього було відірвано кілька розділів. Коли я був у Лодзі, я знайшов відірвані розділи, і цей сувій Тори зберігається в мене до сьогодні. [...]

Жорстокості Манті

Манті не сідав снідати, поки не вб'є трьох євреїв. О п'ятій годині ранку він приїжджав на своєму велосипеді і зі світанком виходив на полювання. Скрип його велосипеда наводив жах на селян. Однієї п'ятниці ми працювали на шосе Вородлець. Коли ми повернулися з робіт і всілися біля майстерні, чекаючи інших робітників, що працювали на кухні, здалеку почувся скрип велосипеда, який віщував появу Манті.

Ми сховалися в канаві. Ми побачили Манті, що їхав на велосипеді з автоматом. Слідом за ним їхали три машини, набиті євреями з лопатами в руках. Серед них я впізнав Леїбла Люшіка і Аарона Щопіка. Ми подумали про себе: що можуть робити євреї на кладовищі в шабатню ніч?³ Біля воріт кладовища кат наказав їм вийти з машини, відкрив ворота і завів їх усеєдину. Після цього він витягнув автомат і почав розстрілювати євреїв.

¹ Арон-кодеш – елемент в інтер'єрі синагоги, де зберігаються сувої з текстами Тори.

² Хасид – послідовник хасидизму. Хасидизм – поширений народний релігійний рух у східноєвропейському юдаїзмі, що виник у XVIII ст. та існує дотепер.

³ Шабат – сьомий день тижня у юдеїв. Цього дня Біблія приписує утримання від роботи. Шабатня ніч за місячним календарем – це ніч із п'ятниці на суботу.

Нещасні намагалися ховатися за мацеви¹ і падали, бігли і падали. Протягом кількох хвилин він повбивав усіх євреїв, які перебували в трьох машинах. Ми боялися повернутися додому і залишалися всю ніч біля майстерні. Наступного дня я піднявся на дах корівника при майстерні і побачив страхітливе видовище: всі євреї лежали біля мацев без ознак життя.

Створення гетто

[...] У місті було створено два гетто: одне в самому місті та друге — в районі Піски. У першому були зібрані торговці, люди вільних професій, жінки, діти, старі, інваліди та хворі. У другому були зібрані різні ремісники. Між першим і другим гетто неначе пролягла Велика китайська стіна: між ними не було ніякого зв'язку. Був наказ про знищення будь-якого робітника, який вийде або увійде в гетто, і будь-якого торговця, який потрапить у гетто в Пісках. Разом з тими біженцями, які втекли із сусідніх селищ, у Ковелі на той момент було близько двадцяти чотирьох тисяч євреїв. У гетто, розташованому в місті, було зібрано десять з половиною тисяч людей, а в гетто в Пісках — тринадцять з половиною тисяч. У ніч того дня, коли було створено гетто, Фішель Ревітанберг зайшов до свого сусіда-поляка, послухати новини, які той йому розповідав. Поляк сказав йому, що хмари збираються над головами євреїв міста. Приїжджала поліція з Нісакежа, Мацеїва, Холова — з усього регіону. Знищення триває і навіть посилюється. Слід втекти з міста, щоб не поділити долю інших євреїв. Фішель прийшов до мене і розповів мені про це. У мене був сусід, поляк, який говорив мені свого часу, що якщо, не дай Боже, щось трапиться, він дасть моїм дітям прихисток у своєму будинку. О другій годині ночі я розбудив своїх дітей, одягнув їх і привів у дім свого сусіда. На мій превеликий подив і розчарування, поляк зустрів мене з роздратуванням і відмовився відкрити двері. Після того як мої сльози і благання розтопили його жорстоке серце, він прислухався до них і сказав мені, що відправить дітей разом зі своєю чередою, а своїх дітей — разом з ними. Діти зможуть пройти через поліцейську охорону, не викликавши у тих підозри. Я зробив так, як він сказав.

[...]

Велике вбивство в селі Бріскаїт

Сімнадцятого сівана² 1942 року о п'ятій ранку відкрилися ворота гетто і вийшли нам назустріч Мойше Ферел, Леел Голбас — м'ясник, який

¹ Мацева — єврейський надгробок у формі плити, з написами та символічними рельєфами.

² Сіван — один з місяців єврейського календаря. Відповідає приблизно травню — червню.

служив командиром у поліції, та Шалом Ерліх, і звернулися до нас: Євреї! Вам слід усім відправитися в село Бріскайт. Тим, хто вже перебуває там, – ми гарантуємо вам життя. Що стосується тих, хто ховатиметься в бункерах або на горищах, і кого дістане рука вбивці – кров їхня нехай буде на їхній совісті.

Я сказав своїй дружині: якщо голови громади обіцяють, що нас не торкнеться ніщо погане, давай підемо в те село і будемо з усією великою єврейською громадою! Ми не знали, що вбивці ввели в оману голів громади. Ми вийшли в дорогу. Я бачив величезний натовп, приблизно десять тисяч людей. Раптом з'явився Катнер, гаупткомісар, і Манті, його права рука. Вони вийшли на середину ринкової площі, подивилися на юрбу євреїв, і ніхто з нас навіть не здогадувався про те, що чекає на нас. Ми були впевнені, що обіцянки, які дав Катнер головам громади, – що нас відправляють на роботи, – буде виконано. Однак досить швидко всі наші мрії та вірування розвіялися. [...]

Після цього слово взяв учитель Ясєв Аврах. Він глянув на своїх численних учнів, які зібралися навколо нього, і сказав: «Ці чудові дітлахи... Скільки сил було вкладено в них і їхнє виховання! Діти бейт-мідраша, єврейської гімназії... І зараз всьому цьому судилося згоріти у вогні. Владико народу нашого, не приховуй кров нашу, не заглуши стогони наші, почуй молитви наші і дозволь їм нестися просторами цього світу! Відкрий серце своє, побачивши красу людей цих, цю насолоду очей, спраглих життя, що чекають на порятунк, що прагнули пізнати Тору і знайти мудрість. Серце моє розривається, коли я бачу вас, яких ведуть, як стадо на бійню». У своєму зверненні до Манті він сказав: «Народ Ізраїлю пережив багато народів світу. Пам'ять про них стерлася, а ми все ще існуємо, і будемо жити ввік. Багато охочих убити нас повставали на нас. Ми бачили падіння їх і побачимо також ваше падіння. Не думайте собі, що ви переможете в цій війні. Я кажу тобі, що загибель ваша вже близька. Шкода, дуже шкода, що наші очі не побачать вашого падіння».

Коли він закінчив свою промову, Манті вихопив наган – великий пістолет, націлив ствол у голову Авраха, вистрілив... Коли всі побачили, що Аврах упав на землю, вкритий кров'ю, зчинився великий шум. Люди почали носитися, як божевільні; було чути пронизливі крики, і всі побігли повз українських поліцейських. Віддали наказ стріляти. Коли побачили, що багато людей впали від куль убивць, всі розпласталися на землі. Під'їхало кілька машин, на них силоміць завантажили людей і відвезли. Куля влучила мені в голову, біля вуха. Я втратив багато крові і впав на землю без пам'яті. Так і лежав від шостої години до півночі. Я відкрив очі і не побачив нікого.

Я не побачив нікого живого, але побачив багато мертвих. [...]

Українські поліцейські пішли, і знову запанувала тиша. Я піднявся і сів, і ось я почув плач, що йде від іншої купи тіл. Я встав зі свого місця, підійшов до того місця, звідки чувся плач, і побачив молоду дівчину, поранену в ногу. Я знав її. Це була Бейба Равітер. Кров сочилася з рани, рана завдавала сильного болю, і вона попросила мене, щоб я допоміг їй полегшити його. У мене не було бинтів, щоб накласти на рану, але я постарався допомогти їй. Я сказав їй, що потрібно пересилити біль і не кричати, бо українці можуть почути наші голоси і вбити нас. Ми дочекаємося ранку, і, можливо, прийде допомога. Я залишив її, сів на купу тіл і намагався уявити собі, звідки може прийти допомога.

Коли почало світати, з'явилося близько сотні євреїв з другого гетто. Їх привезли на двох машинах у супроводі шістьох німців. Їх послали змити кров і поховати мертвих. Німці увійшли в гетто, щоб вкрасти з єврейських будинків вино і їжу, і наказали Мотке Вейнеру, якого вважали керівником групи цих євреїв, не торкатися тіл мертвих у процесі їх захоронення.

У другому гетто не знали нічого про знищення першого гетто. Коли вони побачили тіла, що лежали перед ними, здійнявся гіркий плач. Люди рвали на собі волосся, падали на землю і видавали крики, які роздирали серце. Той знаходив серед мертвих батька свого, цей упізнавав свою матір, один знаходив свою сестру, інший — свою дружину, а третій — свого маленького сина. Люди кричали і скаржилися: «Вей! За що так вчинили з нашими батьками і нашими дітьми! Дорогі батьки і матері, ви залишили нас сиротами! Як посміли вони вбити вас! Горе нам, що ми більше не побачимо вас!». Один дивився на свого мертвого сина, обіймав його, пригортав його до серця і плакав гіркими сльозами: «Дорогий сину, дорогий сину!.. О, краще б хтось убив мене замість тебе! Згасло світло цього світу для мене тепер!».

Коли німці пішли, щоб знову увірватися в гетто, я піднявся з купи мертвих тіл і встав на ноги. Мотке Вейнер зняв з мене пальто, вкрите кров'ю, поклав його на мертві тіла і витер кров з мого обличчя. Німці повернулися з гетто з пляшками вина в руках і наказали людям завантажити трупи в машину. Мотке Вейнер наглядав за цією жахливою роботою. Він наказав мені, щоб я теж вантажив трупи. [...]

Заради дітей і немовлят

Як я вже розповідав, друге гетто складалося виключно з робітників і ремісників. Ми жили у Лейбла Бабачука, який мав свободу пересування, тому що вважався в очах німців фахівцем з виготовлення бітуму. Бабачук спробував зробити мені послугу і зробити так, щоб мене влаштували на

роботу на прокладку шосе Городлець. А все чому? Тому що на цій дорозі у мене були знайомі селяни, і вони часом кидали мені хлібину або пляшку молока. Діти, батьки яких з якоїсь причини не працювали, не отримували хліба, і на них чекала голодна смерть. У мене була маленька пляшка, на сто мілілітрів, я наповнював її молоком і шматками розмоченого хліба. Цю пляшку я ховав під поли свого пальто. Коли ми входили в гетто, поліцейські перевіряли тільки наші нагрудні кишені, і тому я був упевнений, що вони не знайдуть заховану пляшку. Це молоко розбавляли матері ще десятьма частинами води, додавали шматочки сухого хліба, крупу загортали в свою хустку, змочували цією рідиною, і немовлята смоктали її, як бурдюк вина. Ця маленька пляшечка допомагала нагодувати дітей дванадцяти матерям. Діти ставали здоровішими від такої їжі, виглядали добре, і іноді на їхніх обличчях навіть з'являлася щаслива посмішка. [...]

Жахливі умови роботи

Різними шляхами нам вдавалося крадькома принести їжу в гетто. У мене був знайомий гой¹ із селища Карсін. Коли я перевозив мертвих для поховання, він заготовлював і приносив мені молоко, борошно, шматки хліба і картоплю. Це велике багатство я ховав у ношах, які ніс у руках, тримаючи їх таким чином, як солдат тримає свою гвинтівку, і спокійно проходив у гетто. З нами в гетто був Мойше Фарсефер, у якого були дві дочки. Ці дівчата з прекрасною душею заплатили своїм життям за спробу пронести їжу в гетто. У них були подруги, християнки, ще з тієї пори, як вони вчилися разом, які підтримували з ними зв'язок. Ці дівчата підкупили поліцейського золотими монетами, і завдяки цьому їм було дозволено виходити на годинку з гетто; і вони брали у своїх подруг, польок, хліб і молоко для євреїв гетто, що гинули від голоду. Одного разу мати і двох її дочок зловили біля млина і розстріляли на місці. Через цей випадок німцям стало відомо, що євреї потайки проносять їжу в гетто. І тоді вони вирішили дати нам розпізнавальні знаки, щоб вони могли впізнавати нас навіть здалеку. Жінкам було наказано зав'язувати волосся, а чоловікам — побритися наголо і ходити без шапок. Було конкретно сказано, що кожен, хто носить шапку хоча б у кишені, буде вбитий на місці. [...]

Ми повертаємося в перше гетто

Двадцятого числа місяця ава² представники громади повідомили, що нам дозволили перейти в порожні будинки в першому гетто.

¹ Гой — в івриті це слово використовують на позначення неєврея, воно не має образливого відтінку.

² Ава — один із місяців єврейського календаря. Відповідає приблизно липню — серпню.

Я оселився разом з Авраамом Гоніком. Німці призначили його оцінювачем худоби і бачили в ньому «єврея, який добре дбає про прибуток». Коли були розстріляні нещасні на площі Бріскайт, і Гонік серед них був розстріляний і кинутий до ями, Манті спитав, де Гонік, і коли сказали йому, що Гонік перебуває біля ями, він, як божевільний, помчав на велосипеді до місця розстрілу і витягнув Гоніка практично з ями. Його дружину і сина Манті не став рятувати, їх уже знищили. Гонік сказав мені: оскільки ти добре знаєш це місто, вибери підходящий будинок, і ми оселимося в ньому вдвох. Я сказав йому: у нас був кравець, Карман Ріскаї, який жив поруч із будинком Шаї Барбокара навпроти Талмуд-Тори¹. Цей будинок чистий і нещодавно відремонтований. Гонік пішов і записав на своє ім'я цей будинок.

Двадцять п'ятого ава був відданий наказ швидко перейти в перше гетто. Кожен з нас натягнув на себе кілька сорочок, пару костюмів і взяв під пахви кілька пар штанів. Ми вийшли пізно вночі, прийшли в гетто і знайшли будинки порожніми. Меблі були перетягнуті у велику церкву, а одяг, який був, — до школи, яку називали Мошціккі. Щодня відправляли групу з шістдесяти чоловік сортувати той одяг, який зібрали в будівлі школи, заповненої від підвалу до даху. Сеніцхака Равітанберг, хлопець сімнадцяти років, знайшов краватку, узятую з його будинку, і сховав її в кишеню. Його перевірили на виході і знайшли цю краватку. Нещасного хлопця повісили тут же на місці, на стіні школи. На нього почепили плакат, на якому було написано: «Повішений за те, що крав одяг». Тільки через три дні ми витягли його із зашморгу.

Оскільки не було ніяких меблів, ми спали просто на підлозі. День у день ми повинні були виходити на роботу.

Будуємо бункери

Думки серед нас розділилися. Одні говорили, що ремісників і робітників залишать у живих, а інші — що знищення буде тотальним, що будуть побиті всі. Перемагала друга точка зору, і ми почали готуватися до сумного майбутнього. В гетто були чудові ремісники: столяри, теслі, будівельники. І вони почали будувати бункери під дорогами і під бруківкою. Також були побудовані таємні схованки на горищах. Уночі можна було почути приглушені звуки роботи інструментів. Якось уночі Авраам Гонік запитав мене: ти чуєш звуки інструментів? Зять Гоніка служив у поліції, і від нього ми дізналися про цей великий план, про підготовку і будівництво бункерів. Він сказав нам: не плекайте ілюзій, ситуація

¹ Талмуд-Тора — релігійний навчальний заклад для хлопчиків. Назва такої школи відповідає заповіді вивчати Тору, Святе Письмо.

жахлива, німці готуються знищити останні залишки євреїв міста, всіх, хто ще живий. Ми покликали одного з теслярів, щоб він показав нам, як просувається будівництво бункерів.

Його ідея була в тому, щоб побудувати подвійну стіну, з'єднати її так, щоб вона прилягала до печі, і люди могли забиратися між двома стінами через пічний отвір. Так, мовляв, нам вдасться приховати частину прорізу, між першою і другою стіною, закрити отвір дошками, і якщо, не дай Боже, наше укриття буде розкрито, нам ще вдасться втекти через пічну трубу на дах. Ця ідея здалася нам правильною. Тесляр приніс кілька дощок із Талмуд-Тори і з бейт-мідраша сатпановських хасидів і побудував цю стіну. Він покрит її штукатуркою, і стіна стала звичайною частиною кімнати, не викликаючи жодних підозр. За своїми розмірами в цьому укритті могли ховатися тільки дванадцятьоро людей. І все ж у момент необхідності там сховалося, щільно притулившись один до одного, вісімнадцятьоро.

Шостого липня ми забралися в це укриття. Гетто було схоже на вируючий котел. Ми чули крики і стогони страждених. Людей силою заганяли в машини. Манті знав про існування бункерів, і він мав намір знищити їх остаточно, раз і назавжди. Іноді бункери виявляли внаслідок поведінки маленьких дітей. Не раз траплялося, що дитина вибухала плачем, і це коштувало життя всім. Люди, що ховалися в бункері, дорікали батькам дитини: через ваших дітей нас усіх чекає це пекло. Нещасні батьки, не маючи вибору, інколи вимушені були виганяти дітей з бункера. Коли Манті бачив єврейських дітей, що просто так блукали, він розумів, що їхні батьки теж перебувають неподалік, і таким чином визначав місцезнаходження бункера, виганяв тих, хто ховався в бункері, і знищував їх.

Ми перебували в нашому укритті дванадцять днів, без їжі і без води. По закінченні цього часу Манті встиг знищити майже всіх жителів гетто. [...] Мерзотники розкрили підлогу, перевернули весь будинок, але не знайшли нічого. День пройшов, а ми залишилися живі. Назавтра вони прийшли знову. «Тут є євреї!» – кричав Манті істеричним голосом. Почали обстежувати стіни. Розбили одну стіну, розібрали її вручну, а коли черга дійшла до стіни нашого укриття, одна з дощок впала, і так вони нас виявили. «Всім вийти!» – закричали вбивці. Я не розгубився, і в той час, як інші виходили з укриття, стрибнув угору, головою розбивши дошки, які прикривали пічну трубу, і піднявся на горище. Разом зі мною піднявся також Авраам Гонік і його зять, Йосеф Цин, тесляр, а також Барель, син Хаїма Тріскара. Оскільки вбивці вже перевіряли і перевернули кожен куточок горища, не знайшовши там нікого, вони не стали перевіряти удруге, і після того, як вивели всіх людей з укриття, розвернулися й пішли.

[...] З плином часу в одного з тих, хто сидів з нами на горищі, почала рости борода. Він сказав, що борода заважає йому, і тому захотів спуститися вниз і принести з дому бритву цирульника. Ми просили його не робити цього, тому що таким чином він наражав на небезпеку життя всіх нас. Він не хотів нас слухати і наполягав на своєму. Щастя відвернулося від нас, і в той момент, коли він спускався, його нога зісковзнула, і він з шумом впав на підлогу. Українські поліцейські, які стояли зовні, почули цей шум, зайшли всередину, витягнули всіх нас з горища і повели нас до великої синагоги. [...]

Останнє прощання з життям

Біля великої синагоги стояла українська поліція, яка перевіряла всіх перехожих і змушувала витрушувати все з кишень. Коли ми зайшли всередину, ми побачили кілька десятків людей: чоловіків, жінок, дітей і немовлят. Нам наказали сісти щільно один до одного, скорчившись, опустивши голову між ніг. Кожен, хто насмілювався підняти голову, міг отримати в неї кулю. Тільки матері, які тримали своїх дітей на руках... тільки їм було дозволено сидіти, просто скорчившись, тому що вбивці не хотіли влаштовувати масове знищення в стінах синагоги. З цих самих міркувань дітям не забороняли вставати і ходити по синагозі.

[...] О п'ятій годині вечора до синагоги під'їхали шість машин. Манті зайшов усередину в супроводі поліцейських і наказав нам встати і завантажитися в машини. Кожен із нас знав, що настав кінець, останній день, і якимось інстинктивно нещасні тулилися до стін синагоги, писали свої імена і свої дані, і свої прізвища, і писали, що в такий-то і такий-то день вони йдуть на кідущ га-шем¹, і якщо хто-небудь залишиться в живих, нехай спокутує він пролиту кров. Я підійшов до стіни для того, щоб написати своє ім'я та прізвище. Авраам Гонік прокричав мені: «Напиши також і моє ім'я, бо ноги мої підгинаються, і не можу я зрушитися з місця». Я сказав йому: «Ізі, зять твій, запише твоє ім'я». Сказав мені Ізі: «Я записав тільки таку-то, і я хочу, щоб ім'я моє було записано єврейськими літерами, єврейською рукою». Я підійшов до стіни і записав: «У такий-то і такий-то день ми йдемо на кідущ га-шем. Якщо хто-небудь з євреїв прочитає це, нехай пом'яне нас і помститься за нашу пролиту кров».

[...] Всі машини супроводжувала озброєна охорона в кількості шістнадцять поліцейських. Машини рухалися в напрямку вулиці Тріска.

¹ Кідущ га-шем – одна із заповідей єврейської релігії, а саме: стверджувати величчя Б-га виконанням його заповідей аж до самопожертви. В повсякденному вжитку поняття означає смерть в ім'я віри, мученицьку смерть.

Коли вони проїжджали біля річки, жертви почали кидати свої коштовності, які ще залишалися, у воду. По дорозі я побачив людей, що вистрибують з машин. Поліцейські давали кожному з них вистрибнути, але як тільки жертва опинялася на землі, вона тут же отримувала кулю в голову.

Машини зупинилися біля кладовища, яке було оточено численними поліцейськими. Жертв завели всередину і зібрали біля будинку для обмивань. Їм сказали роздягнутися і покласти свій одяг в будинок для обмивань. Всі роздяглися за цим наказом: чоловіки, жінки і навіть діти і малюки шести місяців. Коли роздяглися люди, які були в першій машині, їх завели в яму та повели на забій. Цілі родини, і навіть наречених. Діти міцно трималися за руки батьків. Десятирічний хлопчик тримав за руку свого батька. Немовлят матері несли на руках.

[...] Я підійшов до ями, яка була вже повна трупами до країв. Коли я встав на дошку, то побачив Ізраїля Ішцінера. Куля влучила йому в серце, і ось він лежав на купі мертвих тіл поперек ями. Від цього видовища у мене запаморочилося в голові. Я послизнувся і впав у яму. Були розстріляні останні жертви. Яму не засипали землею, тому що купа жертв була вища, ніж краї ями. Так я лежав, майже без свідомості, до пів на дванадцятую ночі.

Раптом я відчув, що я живий, але не знав, чи поранений. Я спробував поворухнутися, але мертві, які лежали на мені, тиснули на мене й душили мене. Тільки голова моя залишалася зверху. З останніх залишків сил я вивільнив одну руку, потім другу. [...]

Я оперся рукою на мертві тіла і нелюдським зусиллям вивільнив усе своє тіло і піднявся нагору. Мій одяг і моє тіло просочилися кров'ю дорогих мені померлих людей. [...]

Мене повертають до великої синагоги

Перше питання, яке турбувало мене, було: що ж далі? Куди мені йти? Я був голим, як у день свого народження. На мені були тільки труси. Мене почав пробирати холод, я тремтів, до моїх вух долинали стогони людей, що задихалися. Я вийшов з кладовища в страху і потрясінні, весь покритий кров'ю, один у темну ніч. Позаду мене стогнали мої брати і сестри, велика громада євреїв Ковеля, а переді мною — лише темрява, можлива загибель, неминуча самотність і багато-багато страху.

Коли я стояв біля воріт кладовища, мені в голову запала ідея. У мене був знайомий селянин, якого звали Ходер, у селищі Карсін, у якого був свій маленький будинок недалеко від кладовища. У Ходера був білий кінь. Він працював свого часу в мене, водив віз до залізничної станції і непогано заробляв. Я сказав собі: піду-но я до Ходера, можливо, він вря-

тує мене, адже і я не один раз допомагав йому, даючи йому заробити так, щоб він зміг купити собі все, що йому потрібно. У Ходера був великий собака, злий і агресивний, однак оскільки собака знав мене, я припускав, що він не чіпатиме мене. Я обережно підійшов, собака почав голосно гавкати. Я подумав: собака гавкатиме, і Ходер вийде мені назустріч. Двері відчинилися, і ось, на мій жах, мені назустріч вийшли четверо поліцейських. Двоє з них були ковельські: один жив на вулиці Шелакацке, і ім'я його було Елюшік. А другий жив на вулиці Конторська і звали його Кандертович. Двоє інших були із селища Бітні. Вони запитали мене: звідки ти прийшов? Я відповів їм: я вийшов з рова з мертвими тілами, я впав туди живим і вибрався звідти, ось чому я виглядаю таким чином. Вони знову запитали мене: ну і що тепер з тобою робити? І я відповів їм: я попросив би відвести мене назад до ями, туди, де поховані мої брати і сестри. Пристріліть мене там, і нехай змішається моя кров з їхньою кров'ю. Вони відповіли мені: цього ми не зробимо.

[...] Двоє поліцейських добре знали мене, і, здається, совість не дозволяла їм убити мене своїми руками, і тому вони сказали: ми зробимо тобі милість та повернемо тебе у велику синагогу. Я сказав їм: не добру справу робите ви мені, а велику біду. Навіщо продовжувати страждання й мою агонію? Адже так чи інакше завтра мене вбиватимуть. Краще, якщо я помру сьогодні, а не завтра. Кандертович розгнівався, сильно вдарив мене прикладом і сказав двом іншим поліцейським із селища Бітні, щоб відвели мене у велику синагогу.

Я вмовляю Зайделя, щоб він помстився за нашу пролиту кров

Коли ті, кого зігнали у велику синагогу, побачили голу людину, всю вкриту кров'ю, їх охопив жах. Українські поліцейські дивилися на мене з подивом. На бімі¹ синагоги було складено велику купу одягу, що належав убитим. Я весь тремтів від холоду, так що стукіт моїх зубів було чути здалеку. Я подумав про себе: добре, якби дали мені одне пальто, і я б зігрівся. Біля біми сидів син Мойше Хіжіка. Наражаючись на небезпеку, він зняв одне пальто з тієї купи і кинув його мені.

Синагога була занурена в темряву. Біля годинника на західній стороні стояла гасова лампа, яка давала слабке, миготливе світло. Люди підходили до мене, вони хотіли знати те, що трапилося зі мною, але мені не можна було навіть відкрити рота. Минула ніч, ніч страху і жаху. [...]

Приблизно о дев'ятій привели групу людей, серед яких були Зайдель і Мойше Шах, а також їхні дружини. Зайдель і його друг виглядали міц-

¹ Біма – вивіщення в синагозі, на якому стоїть стіл для читання сувоїв Святого Письма, Тори.

ними, були гладко поголеними, вони ховалися в корівнику Сарі Ерліх. Там їх і знайшли.

Зайдель побачив мене, побачив, що я весь вкритий кров'ю, і попросив мене розповісти, що трапилося. Я розповів йому все і додав, що об одинадцятій прийде Манті, порахує всіх людей, і о п'ятій усіх нас поведуть на розстріл. І оскільки ти сильний і здоровий, він, звичайно ж, візьме і тебе, відведе до рову і розстріляє тебе разом з твоєю дружиною. Адже ми все одно йдемо на смерть, кінець для всіх буде один, померемо ми зараз або о п'ятій.

І ось, я прошу тебе, від імені всіх наших убитих братів і сестер, і від імені всіх, кого поведуть сьогодні на смерть, тих, кого поведуть завтра і післязавтра, доти, поки не буде убитий останній єврей Ковеля. І ось, я прошу тебе: коли увійде Манті і почне рахувати всіх присутніх тут, напади на нього і зубами порви йому горло, щоб побачив увесь світ, що зробили євреї Ковеля з головним убивцею, і щоб побачив увесь світ і дізнався, що євреї нашого міста не дозволили себе просто так вести, як стадо на бійню. Сидячи з опущеними головами, показали мені знаком Зайдель і Мойше Шах — коли увійде вбивця, потрібно накинути на нього кілька пальто і сплутати його. Я сказав: я зніму своє пальто, піддаючи своє життя небезпеці, і скину з біми ще кілька пальто. Коли запитає мене Манті, навіщо я це зробив, я скажу: мене повернули з ями на кладовищі і мені холодно.

Об одинадцятій ранку з'явився Манті. «Всім встати і зібратися в одному місці!» — наказав він. Час настав, і не можна було втрачати жодної хвилини, але коли Зайдель побачив Манті, його руки затремтіли, обличчя зморщилося, і він не зважився зробити задумане. Манті порахував людей, взяв Зайделя та його дружину і відправив їх до рову. Зайдель пішов тихий і покірний, як вівця, котру ведуть на бійню.

«Кадіш ятом»¹

О п'ятій годині вечора прибули машини, щоб відвести нас на кладовище. Знову люди, що зібралися, підходили до стін, писали свої імена і сьогоднішню дату: ту дату, коли вони йшли на кідуш га-шем. [...] Зі сльозами на очах я почитав кадіш над цими дітьми. Вони відповіли кадіш як дорослі люди. Всі, хто був в цій машині, ридали, їхні серця розривалися, і вони відповіли словами «Іе шмая раба меворах леаль веалмей альміха — Хай буде ім'я Господа благословенне навіки-віків», з відчаєм, але й з піднесенням, ідучи на кідуш га-шем. Читання кадіша тривало весь час, поки ми не доїхали до воріт кладовища.

¹ Кадіш — молитва-славлення святості імені Б-га та його могутності. Тут — поминальний кадіш, молитва для вшанування пам'яті померлого родича.

І знову мене повертають у велику синагогу

Коли ми дісталися до кладовища, відчинилися ворота. Людям наказали вийти з першої машини, з другої, третьої, четвертої. І ось – стоп! – більше не виходити. Поліцейські здивувалися і не зрозуміли, що сталося. Однак швидко секрет розкрився. О другій привезли дві машини з євреями з Бітні, Любітева, Павіна, їх убили і кинули в яму. Яму було вирито з розрахунку на шість машин тіл. Таким чином, хтось уже «зайняв» наше місце, і в яму не могло поміститися більше. Нічого не поробиш, було вирішено повернути нас у синагогу. Коли ми приїхали туди, ті, хто залишився, зустріли нас з великою радістю. Якщо хтось повернувся з кладовища, можливо, це знак, що близько порятунок. Зрештою, можливо, пролле Господь милість свою на свій ізраїльський народ. На мій превеликий жаль, я змушений був розчарувати їх. Я розповів їм, що насправді відбулося. Ще не прийшов порятунок, крила ангела смерті все ще висять над нами. Сатана все ще тримає свою здобич в руках, і він не випустить її зі своїх лап доти, доки не пролетиться остання крапля крові.

[...]

Була десята ранку. Зайшли шість поліцейських, вибрали вісім чоловіків (і я був серед них), і вивели нас назовні із синагоги. Нас повели в місце, що було позаду міської лазні. Навколо цього місця росли високі кущі. Поліцейські сказали нам: тут, на цьому місці, гниє безліч трупів. Витягнете їх звідси. [...] Коли ми завантажили всі тіла на вози, нас повернули до синагоги.

Перші вісті з великого світу

Коли я сидів ще в синагозі, побачив, що поліцейські завели всередину цілу родину: чоловік і дружина, маленька дитина і дівчина років сімнадцяти. Цей чоловік був мені знайомий, хоча я і не бачив його в гетто. З'ясувалося, що він заплатив великі гроші одному зі знайомих поляків для того, щоб він і вся його сім'я отримали арійські документи, і вони жили весь цей час як поляки, однак йому не пощастило: виникла сварка між двома сусідками-польками, і одна з них пішла і донесла в поліцію. Його схопили разом із родиною і привели до синагоги. Я розповів йому все, що сталося зі мною, і те, що я повинен померти втретє. Я сказав йому: оскільки ти весь цей час був вільним, може бути, ти випадково читав якусь газету, можливо, якісь новини ти знаєш про те, що відбувається у великому світі? Він сказав мені: якщо ти протримаєшся ще тричотири дні, я впевнений, що ти будеш врятований. Я продовжував запитувати: яка надія є на це? Він відповів: «Увечері в шабат радянські

війська обстрілювали другий Ковель. З цього ми зробили висновок, що стався критичний поворот у цій війні. Якщо радянські снаряди долітають уже до Ковеля, то можна припустити, що німці близькі до остаточної поразки. Як каже наша традиція, близькі дні падіння лиходія Амана, гнобителя євреїв: “Ти почав падати і не переможеш його, а напевно підеш перед ним”. На мою думку, Бен-Ціон, якщо вдасться кому-небудь із нас пережити ще кілька днів, то я вірю, що він залишиться в живих». Я сказав йому: «А що можна зробити? Якщо вистрибнути з машини — вони стріляють і вбивають на місці».

Як я врятувався з великої синагоги

Ці слова, які сказав мені мій сусід, пробудили в мені безліч думок. Можливо, і справді ще не втрачено надію? Можливо, є дорога до спасіння? Можливо, від Бога вона, ця звістка, що життя моє не закінчиться в рові для розстріляних. Я сидів, глибоко поринувши у свої думки, і в цей час підїхали машини. Прийшли забирати нас у наш останній шлях. «Встати!» — закричав Манті. Я підійшов до стіни і записав своє ім’я втретє. Манті проявив терпіння. Кожен єврей міг писати стільки часу, скільки йому було потрібно. Однак українські поліцейські відривали нас від стін і били прикладами: досить вам, прокляті жиди, бруднити стіни!

Я повернув голову і побачив трьох євреїв, які підходили до арона-кодеша і ховалися за сходами. Я сказав: випробую-но я свою долю! Я підійшов до сходів і попросив: євреї, дозвольте мені увійти! Мені відповіли: це місце дуже тісне і може вмістити тільки чотирьох людей. Я сказав: «Я не хотів би накликати на вас біду. Я піду на смерть разом з усіма моїми братами». Там був один хлопець, якого звали Штуфер. Він сказав мені: я лежу тут уже вісім ночей. Цієї ночі я, ймовірно, помру. Так чи інакше, я згасаю, і немає різниці, помру я тут або в рові. Я вийду, і ти зайдеш сюди замість мене. Він вийшов, і я зайняв його місце. Між цими трьома людьми, які були зі мною, був зять Хави Ерліха і літня людина, продавець продуктів, якого звали Аарон. Імені третього я не пам’ятав. Вони сказали: цей лежить в укритті чотири ночі, а цей — шість ночей. Я сказав їм: ну а що буде далі? Який сенс лежати тут, де немає нам ніякого порятунку? І мені відповіли: «Коли всіх людей виведуть із синагоги і не приведуть уже інших замість них, тоді охорона синагоги піде, і можна буде вигадати слухну хвилинку і вискочити надвір через вікно. Однак, на жаль, поки що відводять і одразу приводять нову жертву, і ми все ще не могли вибрати слухний момент. Однак Господь милостивий, і цього вечора не приведуть нових жертв, або, можливо, приведуть їх пізніше вночі. Ми використаємо час темряви і зникнемо. Домовимося, що кожен з нас піде в своєму

напрямку для того, щоб не захопили нас всіх разом». Людей, які були в синагозі, вивели, нових не привели, й охорона пішла із синагоги. Ми домовилися, що якщо до сьомої години вечора зал залишиться порожнім, спробуємо зрушити з місця. Однак, на наше нещастя, привели з бункерів нові жертви. Ми вийшли з нашого притулку і змішалися з цими людьми.

Наступного дня ми вирішили: цієї ночі ми сховаємося під сходами, і якщо нам не вдасться втекти, ми піднінемося на машини і поїдемо до місця страти разом з усіма. Зал спорожнів. Була шоста вечора — і нікого. Наближався вирішальний час — сьома.

Я сказав: не можна втрачати такий момент, встанемо і втечемо. Я вийшов зі схованки. Мені до рук потрапила якась сторінка — я не міг її прочитати від напруження. Я підняв руками лавку і притулив її до східної стіни синагоги, відкрив кватирку, висунув голову і побачив, що це місце досить високо над землею. Я сказав: якщо ми зіскочимо, то можемо розбитися, і тому я раджу зняти з біми десять плащів, кинути їх назовні, і тоді, якщо ми впадемо, ми впадемо на м'яке місце, і тоді не буде загрози для нашого життя. Ця порада сподобалася їм. Йоцке, зять Хави Ерліха, піднявся на лавку, звідти на вікно і вистрибнув назовні. Раву Аарону було тяжче. Він був літньою людиною. Йому важко було рухатися. І коли він піднімався, лава під ним захиталася. Поліцейські, які стояли зовні, почули шум всередині і зайшли перевірити, що відбувається. Рав Аарон встиг втекти, однак при втечі він сильно вдарився головою і втратив багато крові. Поліцейські вирішили, що не варто навіть витрачати кулі, щоб убити його, що він, ймовірно, і так помре. Я сховався під підлогою Ріжницької синагоги, і звідти я чув стогони і схлипування рава Аарона.

Я лежав під підлогою Ріжницького бейт-мідраша до півночі. Запанувала тиша. Затихли голоси поліцейських. Я вийшов із свого сховища, зайшов у кущі, і так, кущами, я дійшов до будинку Хани Фельдман, який стояв позаду лазні. Який сенс був мені йти саме в будинок Фельдмана? У неділю, коли я прийшов до синагоги, я побачив імена Хани Фельдман, його сестри, брата Йосефа, дружини, Мойше Фельдмана, написані на стіні, і я зрозумів, що цей будинок порожній. Я зайшов у спальню, там стояло близько двадцяти ліжок. Я перебирався з ліжка на ліжко і, нарешті, дістався останнього з них. Я зняв покривало і вкрився ним. Я подумав про себе: принаймні, я висплюсь як слід перед смертю.

Поки я лежав і зводив свої рахунки з життям, до будинку увійшло кілька поліцейських з українськими дівчатами. Я був певен, що вони прийшли за мною і знайшли мої сліди. Однак одразу ж з'ясувалося, що не це було їхньою метою. Вони зайшли з метою грабежу і насильства. Відкрили шафи і наповнили свої мішки всіляким добром і цінностями, які залишалися в будинку Фельдмана.

Під ранок я задрімав. Я був упевнений, що вдень поліцейські не потривожать мене, бо вдень на ногах був Манті, який ладен був убити кожного поліцейського, який грабував єврейський будинок без його дозволу. Прокинувшись, я визначив за розташуванням сонця, що вже близько десятої. Я підняв голову, подивився на Тріскайський міст і побачив моїх польських і українських сусідів, що йшли через міст, і ніхто не робив їм нічого поганого.

Моє серце затремтіло в грудях, і я звернувся до небес: чому ж цим дозволено залишитися в живих і ходити, і ніхто їх не чіпає? Насолоджуватися сяйвом сонця... а я ледве чіпляюся за залишки життя. Чому? — вигукнув я голосно.

[...] Я спустився в підвал, взяв там молоток, плоскогубці, ножиці, піднявся опівночі і втік з цього будинку. Я йшов уздовж річки у напрямку до Монополя. Приблизно за дві години шляху я наткнувся на дротяну загорожу. Дріт був натягнутий так щільно, що насилу там могла пробратися муха. Там був отвір, я спробував пройти, але не зміг, бо мій одяг заплутався в колючках дроту. Я побоювався, що скоро може зійти сонце. Щомиті мене могли виявити. Я роздягнувся і залишив свій одяг на цьому паркані. У мене не було вибору, і я йшов голий вздовж річки. [...] Вночі я чув гуркіт літаків, радянських літаків, які бомбили другий Ковель. Я вирішив, що є сенс іти в Долгонос. Потрібно було перейти залізничне полотно, яке ретельно охороняли українці. Я благополучно перейшов полотно й увійшов у гай.

Життя в темній ямі

Два дні я ховався в гаю, який був біля Долгоноса. Я боявся, що селяни прийдуть у цей гай, знайдуть мене і передадуть у руки вбивць. Тому я вирішив піти з цього місця, і темної ночі я вийшов і пішов у Ріжин. Вночі я раптом почув людей, які говорили єврейською. Я пішов на голос і знайшов чотирьох хлопців вісімнадцяти-дев'ятнадцяти років. Двоє з них були синами Мойше Белькера, який жив біля Юделя, письменника. Двоє інших були з Пісків, і їхніх імен я не запам'ятав. Ці хлопці знали, що у мене є знайомі серед селян, і сказали мені: «Якби нам вдалося дістати хоча б півбуханки хліба, ми могли б триматися тут цілий місяць!». Я пожалів цих хлопців, у яких животи розбухали від того, що вони постійно пили тільки воду, і їхнім єдиним бажанням було з'їсти шматочок хліба перед смертю. На відстані в півтора кілометри жив мій знайомий на ім'я Якуб, якому я надавав раніше численні послуги. Ми повзли на животі і так дісталися його будинку. Хлопці залишилися зовні, а я один зайшов усередину. З мішковини я зробив собі пояс і обмотав стегна.

Коли цей селянин побачив і впізнав мене, він схопився за голову і запитав про здоров'я моєї дружини і чотирьох дітей. Я сказав йому: «Зараз не час для таких розмов». Я попросив його дати мені шматок хліба, і я піду звідти. Селянин сказав своїй невістці, щоб загорнула мені шматок хліба, сиру, масла і дала трохи одягу. Раптом мій рятівник і благодійник глянув у вікно і його обличчя зблідло. Він сказав мені: «Я не дам тобі хліба, тому що за мною стежать. Нацистський закон ухвалив: кожен, хто дасть кусок хліба єврею, — уб'ють його і всю його сім'ю. Я готовий лягти з тобою в одну могилу. Але моя невістка і її діти... Чим згрішили вони?». Він вибухнув сльозами. Я йому сказав: «Це тільки відмовки. Скажи просто, що ти відмовляєшся дати мені шматок хліба». Селянин узяв великий гострий ніж і сказав мені: «Ти можеш взяти цей ніж, розрізати мою руку, взяти мою кров, якщо тобі від цього буде добре». Я зрозумів всю незручність положення і вийшов з дому тим самим шляхом, як і прийшов. Хлопці, які чекали зовні, підтвердили слова селянина, тому що, здавалося їм, вони бачили тінь людини, що проходила повз будинок. Ми лягли спати. Через те, що я був голий, я ліг між цими хлопцями, щоб вони зігріли мене.

Те, чого я побоювався, сталося. Комендант села, Вармічук, пройшов пішки вісім кілометрів лише для того, щоб передати німцям, що євреї ховаються в гаю. Вранці з'явився цей комендант з возом у супроводі десяти німців. Я не знаю, випадок то був чи доля, що вранці я відокремився від цих хлопців і лежав окремо під кущем, який був на відстані близько п'ятнадцяти метрів від того куща, під яким ховалися хлопці. Німці дійшли до того куща, знайшли цих хлопців, що лежали, притулившись один до одного. Пролунав один постріл, куля пройшла навиліт крізь одного з них і потрапила в серце іншого. Так загинули вони обидва. Двоє інших хлопців почали тікати, але застрелили також і їх. Оскільки німцям було сказано, що тільки троє людей ховаються, а вони знайшли вже чотирьох, вони були впевнені, що їхнє завдання виконане повністю, і далі не шукали між кущів. Вранці прийшли їхні підручні із села, викопали яму і кинули в неї мертві тіла.

Знову я залишився один на всьому білому світі. Я продовжував свій шлях і прийшов у Кальбецк. Я сховався в ямі під молитовним будинком. Там я пролежав двадцять п'ять днів. Я повернувся до гаю Долгонос, викопав руками яму, покритв її гілками та оселився там. У цій ямі я лежав рік і два місяці, і харчувався, як харчувались звірі польові. Повз мене проходили українці, які розповідали про вбивства, що тривали в місті, і вуха мої відмовлялися чути ці жахливі оповіді. Після того, як пройшов рік і два місяці, я сказав собі: я повинен покинути цю яму, і хай буде, що буде, бо не можу я прожити більше ані дня в ній.

Один раз, коли я виходив з неї, я побачив здалеку польського селянина, що рубав дерева в гаю. Виявилося, що він стояв на чолі партизанського загону, який влаштовував диверсії проти німців. Я приєднався до партизанів. Так прийшло моє спасіння.

Бахів

Я не можу закінчити цей страшний епос про жертв міста, не згадавши кількома словами про те жахіття, яке сталося в рові для розстрілу в селищі Бахів, про велику братську могилу, яка поглинула більше ніж десять тисяч євреїв: чоловіків, жінок і дітей. Коли я був у другому гетто, я працював у Горках на очищенні туалету. Нам потрібен був асфальт, який ми добували в селі Дубовія, яке було неподалік від того рову. Ми їздили в супроводі літнього німця, який не належав до СС, і він дозволив нам підійти до цього рову. Коли ми підійшли до цієї братської могили, ми побачили кілька мішків із фотографіями. Через кілька місяців після вбивства кров з цієї ями все ще виливалася назовні. І я знайшов робітників, які тримали в руках лопати, зливаючи кров назад у яму. Потім я чув, що німці так і не змогли впоратися з кров'ю, що текла з ями, і посипали піском і вапном цю братську могилу.

Ця балада про знищення євреїв міста закінчена і не закінчена. Було багато страшніших речей за ті, які я розповів. Я витягнув лише кілька ниточок з тканини оповіді про жахливе вбивство. Розповісти повністю всю історію знищення — це понад людські сили.

СВІДЧЕННЯ № 5: АНОНІМНИЙ СВІДОК, м. КОВЕЛЬ / с. БАХІВ

Інформація про джерело	Анонімний свідок, 1925 року народження. Народився у с. Грабів Ковельського району, Волинської області. Розмова відбулася 2 серпня 2007 р. у м. Ковелі.
Номер у колекції	Yahad – In Unum archives, № 532
Зміст	Свідок народився в селі під Ковелем. Розповідає про своє дитинство під час війни, прихід радянської влади та арешт батька. Був свідком кількох розправ над євреями у Ковелі. Також подає інформацію про життя у гетто Ковеля. Багато згадує про ставлення місцевих неєвреїв до німців та радянської влади.
Ключові теми	Радянська влада, українська поліція, гетто, масові розстріли
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 4, 8, 10б
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 3, 5
Нотатки та додаткові зауваження	Зауважити фрагменти, де батько карає його за те, що пішов дивитися на страту, зі словами: «На тобі не було написано: чи ти – єврей, чи ти – українець». Спогад містить інформацію про загальну атмосферу в окупованому Ковелі та жорстоке ставлення до всіх жителів. Цікавим до обговорення може бути висновок свідка про причини геноциду, де він вживає поширені стереотипи щодо євреїв.

СВІДЧЕННЯ № 5: АНОНІМНИЙ СВІДОК, м. КОВЕЛЬ / с. БАХІВ

І.: В якому році Ви народилися?

Св.: 1925 році.

І.: І де Ви народилися? [...]

Св.: В селі Грабові Ковельського району. Я закінчив неповну середню школу.

І.: Ваші батьки чим займалися?

Св.: Слухайте, я скажу. У 1939 році, коли прийшла сюда Червона армія, батько працював сільським господарем, і почали заганяти в колгоспи. Батько в колгосп не пішов, а пішов у маслозавод працювати інструктором.

[...]

І.: У вашій сім'ї скільки було дітей?

Св.: Троє. Я, брат, сестра. Сестра ще живе.

І.: Під час війни Ви де жили?

Св.: От я ж хотів дійти до того. Коли заганяли в колгосп, батько не пішов. Написала мати заяву. І треба було назвати колгосп якимсь іменем. Приїхав керівник із Ковеля, і начав говорити, як назвемо колгосп. Він все говорив, щоб назвати колгосп іменем Хрущова. Бо він був першим секретарьом тоді. Люди не підняли рук. І ніхто не схотів піднімати рук як назвати. Він розсердився, збирався, але раз сказав: «Давайте назвемо». Тоді знов не підняли, бо 18 чоловік всього. Тоді мій батько встає і каже: «Давайте назвемо колгосп імені Шевченка». Він розсердився. Сів в машину і ухав. Через тридень приїжджає КГБ, бере мого батька, арештовує і в тюрму, тут. В Ковель. Це було місяць перед війною.

[...]

І.: А перед війною в Ковелі було багато євреїв?

Св.: 35 тисяч!

І.: А вони жили в одному кварталі?

Св.: Ні, по всьому Ковелю. Займалися торгівлею.

І.: А в Ковелі була синагога?

Св.: Да! Раз, два... Три!

І.: А єврейські діти ходили у спеціальні школи або разом з усіма?

Св.: Разом з усіма. Багатші ходили разом з усіма, а спеціальної школи для євреїв не було. Польська мова була.

[...]

І.: Коли прийшли німці, зразу почалися якісь проблеми у них з німцями?

Св.: Зразу десь так через... (*згадує*), то було червень місяць, то було [...] в серпні почалося.

І.: І яка у них перша проблема з німцями була?

Св.: Коли прийшли німці, я уже жив в Ковелі. Я побачив, що створюється українська поліція. Німців ждали як визволителів після Червоної армії. Люди були настроєні против. Наша нація, українська, обходила-ся з німцями непогано. І євреї тоді почали, щоб знати, що ти – єврей, бо вони підтасовувалися до форми нашої, українців, їм видав наказ гебитс-комісар, вже був. Видав наказ, щоб пов'язці, на лівій руці пов'язці білі із зіздуою Моїсея. Шестігранная звезда.

І.: І євреї носили ці пов'язки?

Св.: Так, всі євреї, начіная із 15 років, діти – ні, з 15 років і старше, носили всі євреї. Хто не носив, того... якщо німець СС узнає, що ти – єврей, а не носив – розстріл!

І.: Пов'язки були, але жили вони ще в своїх будинках?

Св.: Так, ще жили в своїх будинках. Ще не зганяли їх.

І.: В цей час вже були акції, розстріли?

Св.: Ще ні. Не, не, не.

І.: Ну а потім що почалося?

Св.: А потім почалася така акція, щоб здали євреї золото німцям. 32 кг золота щоб здали.

[...]

І.: А кому вони віддали це золото? Гебітскомісару?

Св.: Да, вони забрали те золото, гебітскомісар, ну СС забрало і від-правляли в Германію. Ето відкуп.

І.: А потім?

Св.: А потім знов дали їм, щоб здали [...] через деякий час, о, вони 16 кг. Хто здал, хто не здал. І увели тоді не ці пов'язки (*показує на ліву руку над ліктем*), а жовті круги діаметром 10 см (*малює руками коло зліва на грудях*), носили тут і на плечах.

[...]

Св.: Гонили їх на роботу командами.

І.: А коли вже з'явилося друге гетто, закрите?

Св.: (*Задумався*) Осінню, десь так жовтень місяць.

І.: А як це відбувалося? Люди самі переходили у це гетто або їх застав-ляли?

Св.: Ні, визначалися управою міста Ковеля, шо дане місце від такої-то вулиці до такої-то, переселяться туди євреям. І ті місця огороджували досками.

І.: А хто цими дошками огороджував, самі євреї чи..?

Св.: Да-да, самі, самі євреї. Була їхня поліція єврейська.

І.: Єврейські поліцаї носили якусь форму?

Св.: Ні, такий самий єврей (*показує на ліву руку*). Тільки написано, що поліцай (*рукою показує на середину грудей*), «юдиш поліцай».

[...]

І.: Коли перший розстріл відбувся?

Св.: Он кожен день був, тільки поодиночке. Ага, то був єврей, який торгував м'ясом, наприклад, шось він там не виконав, його раз – і повісілі, спеціально. А коли вже почали в гетто – там вже почали!

І.: А де його повісили, того, що м'ясом торгував?

Св.: На базарі. В центра города, на базарі. Ето я в перший раз побачив вишельників.

І.: А таких випадків, коли по одному, було багато?

Св.: Ай, багато! [...]

Св.: Коли почали розстрілювати, то хороші речі, костюми забирали. Все: золото, з вух, з пальців, все забирали і в школу, тут школа була, і в тих школах був склад. І там робили сортировку, значить, тут хороше – то сюди, то – туди. І видно там хтось з них поцупив хорошого костюма, зловили: «Ага, ти – злодій» – і всьо (*руками показує повішання*).

[...]

Св.: Запишіть, я наповню зараз. Комендант жандармерії – Тельман.

І.: Тельман?

Св.: Т-е-л-ь-м-а-н. Був такий Тельман, який їздив на мотоциклі і кого захотів, того стріляв.

[...]

І.: Коли і як відбувався перший великий розстріл?

Св.: Перший розстріл, коли зганяли з цього гетта в то гетто. Я ходив в школу, щоб не вивезли в Германію. І бачимо, женуть жандармерія євреїв: «Забирайте все, йдемо в те гетто». І ми побігли, дітвора, стали на мосту, далше ми не йшли. І став розговор такий між групою, там колона, тисяча. І один єврей із моста кинувся в річку топитися. Той, що з ними німець, стріляє і убиває. Я сам бачив, як він тоне і кров йде. Але ж той цікавий дитячий розум (*крутить пальцем біля скроні*). Йдем далше дивиться, що буде. Німці ж ведуть євреїв, вони ж нас можуть взяти за євреїв і по нам. І вдруг, там за мостом дома стоять, зробилася така метушня: стали жінки втікати з-под конвоя. Почалася стрільба. І в той вуличці убив німець при мені матера (*має на увазі маму*) і дві доньки. При мені доньку розстрілював. Я прийшов в дом і став розказувати татові, що те і те. Дак тато мені тоді ше так дав добре, шо, каже: «Чого ти ліз?! Тебе ж могли застрілити?! На тобі не було написано: чи ти – єврей, чи ти – українець». То я пам'ятаю це.

[...]

І.: А масовий розстріл коли почався перший?

Св.: Масовий розстріл почався вже з другого гетто.

І.: Коли це?

Св.: (*Задумався*) Осінню, десь осінню. Тисячу (*пригадує*) сорок другий рік (*невпевнено*).

І.: А де розстрілювали?

Св.: Бахів, Бахів! Людей там! Їх так... Так робили: зразу приганяли поїзд на Верпці (?) і їх туди. Кажуть: «Ми вас веземо в Германію на роботу. І всіх туди. А на самом деле той поїзд йшов поза Ковелем чотири кілометри і повертав на Бахів, бо він ішов в кар'єр той поїзд — пісок возив. І там їх розстрілювали.

І.: Як Ви думаєте, євреї вірили, коли сідали у поїзд, що їх відправляють на роботи?

Св.: Ці — вірили, коли поїздом. А коли вже почали від базару везти машинами, тоді вже поняли, що то — розстрілювати.

І.: Поїзд відходив з вашого вокзалу?

Св.: Вербка, Вербка — це боковая станція.

І.: А чому вони вибрали цю станцію?

Св.: Тому що вона за городом, дорога іде шосейна туди, і три кілометри від главної, такого шуму нема, паніки, туди їх всіх.

І.: З гетто на цю станцію йшли пішки чи машинами їх вивозили?

Св.: На станцію йшли пішки, до вагонів. А вже другий тур був від базару — возили машинами, спеціально машинами.

[...]

І.: Хто їх вів на машини, до кар'єру? Їх супроводжувала єврейська поліція чи ні?

Св.: СС! Той самий Тельман. Була людина страшенна! Його судили в Польщі і розстріляли.

І.: Сам Тельман приймав участь у розстрілах?

Св.: О, ще як приймав! Був такий випадок, що дядька привів на базар продавати щічку. Знаєте, що таке щічка? Різана солома, продавати. І начав набирати, а він їхав мотоциклом, газонув, кінь злякався і пішов тою січкою. А він їде і сміється. От вам той Тельман. Він як не вбив чоловіка — не міг жити. Їде мотоциклом священик з собора Ковеля, вийшов на двір той священик. Він виймає пістолета і стріляє. Людина не могла жити без жертв своїх.

І.: А чого він того священика застрелив?

Св.: Ну так хотілося йому! Ну кров хотілося, крові. Він навіть поліцейського застрелив. Стояв на посту, шось там не сподобалось — взяв застрелив. А потім плаче над ним. Псих!

[...]

І.: Усіх євреїв розстріляли в Бахові, або ще були місця розстрілів?

Св.: Ні, в Бахові, більшість у Бахові.

І.: Але були інші місця?

Св.: Ну то случаймо, або переводили, стріляли, то там, то там повісили, але там всі. Там як засипали могили землею, то ворушилася земля! [...] Яка ж була непокіра, знаєте? Покіра така єврейська була! Знали, що йдуть на смерть, то вб'ють, а ти ж боронися! Йдуть всі. Рабини¹ самі, я сам чув, рабин виступає перед народом єврейським, а їх може з чоловік 500–1000. Він каже, що «так дано від Бога». Ну не було ніякого поштовху для боротьби.

І.: А рабин також був в цій?

Св.: Аякже! Він першим приймав смерть!

[...]

І.: А тих євреїв, що могли працювати, вони їх довго не розстрілювали?

Св.: Вони їх сортирували: спеціалістів – окремо, робочіє – окремо, старі і ті, «дарма хліб їдять», як кажуть німці – туди (показує рукою направо).

І.: Першими розстрілюють?

Св.: Першими. А спеціалісти такі, як портний, ще який, артіль закладали там, шили шось. А потім і їх забирали.

[...]

І.: Єврейська поліція також потім була розстріляна?

Св.: Аякже! В кінці вже. А еті втікали з гетто. Лікарі втікали. Втікали вже в ліс. Організовувалися організація боротьби, бандерівців. Ото у них не було лікарів, то вони йшли туди. Цікаво.

І.: Вони вижили?

Св.: Ті, що були там – вижили. Були, навіть, одна лікарка виступала вже тепер, у 1992 році, вона була лікарем в одній сотні. Вона говорила: «Благодаря УПА я осталася жива». Отаке. Виїхала вона в Канаду.

[...]

І.: В кінці, що було з речами єврейськими в гетто? Німці щось самі організовували?

Св.: Вони організовували, все це сортирували і відправляли в Германію, а будинки нищили. Но то вже був сорок... підходив сорок третій рік. Вже всі знали, що німці програли под Сталінградом, і почалася така збройна сутичка, вже євреї були розстріляні. Но більшість євреїв, лікарів, спаслось іменно в їх, у тих, що боролися з німцями, бандерівців.

¹ Рабин – звання, котре присвоюють після здобуття вищої єврейської релігійної освіти. Дає право очолювати релігійну громаду, викладати релігію, бути членом релігійного суду. Раві, реб, рав тощо – форми звертання до рабина.

[...]

І.: Оті поліцейські, що брали участь в акціях, як Ви думаєте, яка була їх мотивація? Через свої [...] ну чи за гроші вони це робили чи..?

Св.: Вони це робили того, що «авось виживу»! Все! Ніяких привілеїв не було.

І.: Переконань не було?

Св.: Не було! Вони кричали самі: «Юда?» «Я». І зразу век.

[...]

І.: Останнє питання: як Ви думаєте, чому німці вбили всіх євреїв?

Св.: *(Думає кілька секунд)* Мені кається, що тут заграла така націоналістична гітлерівська жилка. Я вам хочу сказати, що єврейська нація не дурна була. Вони в якому б поганому місці не були б – вони завжди виживали. Брали до рук все – і гроші, і політику, і адміністрацію. Все мали вони в руках. А німці то ненавиділи. Ну як. Ну трудно сказати.

[...]

СВІДЧЕННЯ № 6: СОНЯ ШЕРЕР, с. КИСИЛИН

Інформація про джерело	<p>Свідок Соня Шерер, 1925 року народження. Народилася у с. Хорахорн. Розмова відбулася 9 липня 1996 р. у м. Хайфа, Ізраїль.</p> <p>Записано Моше Гранот у рамках збору свідчень для Фундації Шоа (нині Інститут «Фонд Шоа» університету Південної Каліфорнії).</p> <p>Переклад з івриту С. Гурбіча.</p>
Номер у колекції	USC Shoah Foundation Institute Archives, testimony No. 17221
Зміст	<p>Свідок народилася в с. Хорахорн, неподалік Кисилина, в родині із середніми статками. Вже змалечку багато працювала у батьківському магазині. Після приходу радянської влади було втрачено сімейну справу, родина мусила працювати на землі. Стосунки із сусідами були неоднозначними, свідок згадує і неприємні моменти. Разом з тим, завдяки праці у магазині батька, добре вивчила польську та українську мови. Потім це її часто рятувало. Після приходу німців мусили переїхати до гетто Кисилина. Там вбили її батьків. Вона в цей час шукала їжу в навколишніх селах. Братові та сестрі свідка вдалося врятуватися під час тієї акції, і надалі вони переховувалися разом у лісах. Доводилося голодувати і просити їжу в селян. Зрештою селяни знайшли схованку в лісі та вбили сестру свідка. За час переховувань Соні довелося зустрітися з багатьма людьми. Дехто допомагав, дехто переховував, дехто викривав, дехто хотів отримати зиск із їхнього становища і вимагав грошей або речей за допомогу. Одного разу її з братом спіймали українські поліцейські та відвезли у Кисилин на розстріл. Брат загинув, а вона з кулею в голові вижила та переховувалася до кінця війни. Відтоді частина її обличчя лишилася паралізованою. З приходом радянської армії пішла до НКВС і написала свідчення проти тих, хто видавав євреїв за винагороду. Потім пішла вчитися, за нагоди виїхала з чоловіком через Польщу та Італію до Ізраїлю.</p>
Ключові теми	Спогади про передвоєнне життя, гетто, акції, переховування, допомога за гроші, зрада, розстріл, приховування особистості
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 1, 4, 5, 6, 7, 10а
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 2, 8, 11, 12

Нотатки та до-
даткові заува-
ження

Свідок часто вживає слово «гой», що в івриті використовують на позначення неєврея, воно не має образливого відтінку. Варто звернути увагу на розповідь про те, як поліцейські переконували її тікати, адже вона схожа на українку. Однак Соня не змогла лишити родину в гетто. Цей сюжет допоможе зрозуміти, як важко було прийняти рішення про втечу, коли від тебе залежало виживання родини. Серед багатьох людей, які допомагали Соні, були й такі, що робили це задля власної вигоди, вимагаючи плату. Були й інші, безкорисливі рятівники. Обговорення різних прикладів із розповіді дасть змогу поглибити розуміння мотивації для допомоги, а також стосунків між євреями та неєвреями під час війни.

СВІДЧЕННЯ № 6: СОНЯ ШЕРЕР, с. КИСИЛИН

I.: Соню, доброго ранку. Я хочу подякувати Вам за те, що Ви погодилися дати це інтерв'ю, будь ласка, починайте вашу розповідь.

С. Ш.: Дякую. Я Соня Шерер із Бейт Айзена. Нас було троє дітей і, звичайно, батьки, Моше і Баття. Ми жили в Хорахорні, там само жила частина родини моєї мами, а частина були чужинцями. Але там було дуже приємно, тому що ми були дітьми, жили у власній квартирі, грали, як і належить дітям. У мене були бабуся, дядько і тітка, про це годі й говорити. Так ми жили там, і моя мама не хотіла їхати, але її родина і мій батько дуже хотіли переїхати в колонію, де жили німці, бо батько мав з ними бізнес. Він купував у них масло, яйця та інше і їхав до Луцька чи Ковеля або Рівного і продавав. Це не задовольняло мого батька, він говорив: «Навіщо нам жити в Хорахорні, ми можемо жити разом з німцями». Мамі було важко наважитися виїхати, вона боялася, що її діти будуть, як німці, вони забудуть їдиш¹, а це було б недобре. Отже, ми переїхали в те село, Кисилин. Село було маленьке, але там справді було дуже мило. [...] Гаразд, потім мій батько в партнерстві зі своїм братом зайнявся зерном, відкрив магазин, а він був аптекар, і це не пішло. Партнерство припинилося, не було вибору, ми переїхали в Маринків, куди мій батько і прагнув весь цей час. Там ми відкрили магазин, справи пішли добре, потім галантерею і мануфактуру. Звичайно, не було всього відразу, як це зазвичай і буває в бізнесі. Але робота була важкою. Чому? Німці не приносили грошей, вони приносили яйця, масло, зерно, але тільки не гроші. Ми мусили все це пакувати і їхати в Луцьк чи Ковель або, як я говорила, в Рівне... ні, не в Рівне, у Ковель, і все це продавати. У віз навіть не можна було поміститися з ногами, ноги звисали назовні, тому що віз був повний. Продавали це все і привозили назад товар. Я була старшою в будинку, і на мене покладалися, бо я вміла управлятися і приймати покупців. Покупці знали, коли приїжджає батько (містечко було маленьким, і коли вони їздили в Шострору, вони завжди раділи тому, що могли привезти нові речі, вибір там був більше), але коли їм потрібно було що-небудь з лавки, сіль, цукор, оселедець чи перець, і щось таке, вони приходили, і я забирала яйця і масло, зважувала, — все як треба. Так, у такі дні я не ходила в школу, тому що вчитель був нашим покупцем, він був поляк, і він знав: Соня не прийшла до школи, бо батьки

¹ Їдиш — специфічна мова європейських євреїв. Утворилася внаслідок суміші різних мов країн проживання єврейської громади (в основному німецької та слов'янських мов) та івриту. Існує цілий пласт літератури та культури цією мовою. Після Голокосту мова перебуває на межі зникнення через убивство основної маси її носіїв.

поїхали. Але я дуже старалася бути зразковою ученицею. Якщо навіть я пропускала школу, намагалася виконати все на 100%. Зразкова учениця. Гаразд, потім — ми були там кілька років — це тривало недовго, бо почалася війна в 1939... [...] Невдовзі, приблизно місяця через два, росіяни сказали: «Треба згорнути бізнес». Що вони зробили? Дали нам землю і сказали: працюйте на землі. Гаразд, що можна було робити? Ми змушені були влаштувати чергу і все розпродати, маю на увазі чергу з гоїв¹. Три повних дні... Що це означає? Величезна черга [...]. І все розкупили, тому що вони знали, що у росіян не можна буде нічого дістати. Ми продали не все, але найкращі речі.

І.: В якому році це було?

С. Ш.: В 39-му. Ми залишилися при своєму. Німці теж приходили купувати, і українці, і поляки, які жили поруч, розкупили все, і ми начебто залишилися без нічого, але, звичайно, щось ми собі залишили. Німці мали виїхати, як я вже говорила, і вони теж почали все розпродавати — коней, корів, не хотіли залишати їх просто так. І ми купили кілька корів і кілька овець і якісь речі, які, як ми знали, нам знадобляться, оскільки ми отримали землю. Одного разу, коли моя мама з батьком поїхали, прийшов один німець, який винен був нам гроші, але грошей не приніс, за ним був борг [...]. Батько й мати поїхали, а тут був повний будинок товару. Прийшли четверо українців і почали шукати, чи немає у нас товару в будинку. Я була не такою, як зараз, тремтячою і слабкою, я завжди була сильною, і я сказала: «Хлопці, випийте і закусіть, у нас є свіже м'ясо, горілка й оселедці в магазині». І вони почали пити і закушувати і напилися — забули, що вони мають шукати товар в будинку. Вони подивилися по верхах: «А, у вас нічого немає», і були задоволені, співали й раділи. Мої мати й батько приїхали і бачили через вікно, що до нас прийшли з обшуком, мама дуже злякалася, бо з росіянами не варто жартувати — одразу у в'язницю, 5—6 років в'язниці, але мама сказала батькові, що Соня зуміє з ними впоратися. Так і сталося, я впоралася з ними, вони навіть не шукали, весь товар залишився. [...]

Ми були ще дітьми [...]. Я була найстаршою, а мій брат був на 2,5 року молодший за мене. Мені було 14, моїй сестрі 13, а братові було 11,5. Усі ми працювали на землі, і більше не можна було [...] прийшли росіяни, почалася зима, ми ще не працювали тоді на землі, оскільки була зима, у нас було достатньо їжі, не було нестатку, тому що німці залишили пшеницю і все інше. Але, коли почалося літо, 22 червня почалася війна між Німеччиною і Росією... [...]

І.: Соню, вибачте...

¹ Гой — в івриті це слово використовують на позначення неєврея, воно не має образливого відтінку.

С. Ш.: Так.

І.: Я прошу Вас розповісти про те, як ви святкували свята, Рош га-Шана¹, Песах² [...] і ще: розкажіть, якщо можете, про культурне життя.

С. Ш.: Так, так... Ми, як і інші євреї Польщі, дотримувалися традиції, хоча і не всі, принаймні, в моєму оточенні. Ніхто з євреїв не їздив у шабат³, не вмикав світла, але у нас вдома запалювали вогонь, і коли у свята потрібно було йти в синагогу – їздили в Хорахорн, там були дядьки й тітки, там ми були у свята. Після закінчення свята ми поверталися додому. Ми були як усі [...]. У маленькому селі по сусідству, Кисилин, там, де було гетто... добре, можливо, я розповім про це потім... Що ж до єврейства, то ми не їздили в шабат, але коли мали йти 5–6 км в Хорахорн або Кисилин – до цього села було 5 км, ішли пішки в шабат, не їхали. Я не знаю, що ще розповісти про свята – немає нічого особливого. Там були євреї, але вони жили не зовсім поряд з нами, один за 1,5 км, інший – за 2 км. Вони приходили до нас на шабат, це була можливість побачитися. І ми ходили в Кисилин, бо з гоями ми не мали нічого спільного, і ми хотіли спілкуватися з євреями. А моя сестра спілкувалася з усіма, для неї було не важливо – німець чи поляк. А я – мені було досить один раз почувшого слова «жид», і я вже не могла на них дивитися. Так це і тривало.

І.: Вам дозволяли дотримуватися свят, суботи?

С. Ш.: Так, ніхто не заперечував... Ми робили, що хотіли, ніхто не втручався, все йшло як звичайно, як у всіх у нашому середовищі. Так... що я хотіла... щодо німців. Вони прийшли 22 червня, спочатку ми й не відчували цього, потім пішли чутки: тут убили єврея, там убили єврея, а через кілька днів після цього вони зібрали всіх євреїв у маленькому селі Озютичі (більше, аніж Кисилин, де було наше гетто) в 12 км від нас і знайшли якогось німця, який загинув у бою, і що ж вони сказали? Сказали, що євреї його вбили. Ну, українцям це було дуже зручно, євреї вбили німця, вони так і сказали німцям, німці зібрали всіх чоловіків і вбили. Залишилися тільки сироти й жінки. [...] Мама готувала їжу і раптом прийшли українці – один – чоловік, який був головою в Берську (це там, де, як я казала, жили 2 єврейські сім'ї), і з ним ще один, а він завжди, коли бачив мене, казав: «Ти така славна дівчина, ти можеш перейти в українську віру», я завжди відмінно говорила українською, без помилок. Він завжди робив мені компліменти. Так, так він прийшов саме цього дня ще з одним і сказав: «Залиште все, візьміть те, що можете взяти із собою, і йдіть в Кисилин». Питаємо його: нас хочуть убити? – Ні, ви будете там

¹ Рош га-Шана – єврейський Новий рік, який святкують у перший та другий день місяця тішрей (відповідає вересню – жовтню). Одне з найбільших свят в юдаїзмі.

² Песах – весняне свято у пам'ять про вихід євреїв із Єгипту.

³ Шабат – сьомий день тижня в юдеїв. Цього дня Біблія приписує утримання від роботи.

в гетто. Гарзд, не було вибору, попрощалися з усією сім'єю з Хорахорна, поплакали, розцілувалися, і вони кажуть: «Покваптеся». Що могли взяти із собою – пухові ковдри взяли, тому що наближалася зима, і ми не хотіли замерзнути... неможливо винести холод. Ми взяли теплі речі, десь 1,5 кг масла і трохи хліба, трохи того, трохи сього, все запакували. Мій батько не міг багато нести, бо був інвалідом, мама теж не була здоровою жінкою, ми несли, що могли. Ми прийшли в гетто, нам дали маленьку кімнату, ми зняли там двері, принесли кілька стільців, не таких, зі спинками, а табуретів. Поклали на підлогу двері, зверху пухові ковдри, і на них ми всі спали – хто з краю, хто посередині, і однією ковдрою вкривалися. А потім нас почали виводити на роботу.

І.: Чи були ще інші єврейські родини, кого переселили так само, як вас?

С. Ш.: Звичайно. Перш за все ті, що жили в Кисилині, всі залишилися на місці. Те, що в них було – кожен з них заготував на зиму картоплю, зерно, хліб, борошно, – вони місцеві, і їм було легше. Туди звезли євреїв з провінції – таких, як ми, які жили навколо. Їх усіх звезли, і було дуже тісно [...]. Там було дві вулиці, в усьому селищі було 60 сімей, ці вулиці були в центрі, і їх обнесли парканом із колючим дротом. І всі євреї жили там, в 50, 100, 200 метрах, всі разом у гетто. А ті, хто жили в Берську або в Ворончині, або як ми – ті прийшли без нічого. Хто сильніший, принесли більше, але всі майже в однаковому становищі. Що ж я зробила? Я не могла стерпіти, що мої батьки страждають. Людина не може жити без їжі. І тоді [...] я ніколи не одягалася в ганчір'я...

І.: У що не одягалися?

С. Ш.: У ганчір'я. Я сказала – хай буде, як буде, не запитала у моєї мами, бо мама не була згодна на те, що я хотіла зробити. Я гарненько озирнулася, не побачила жодних охоронців, перелізла через паркан. Поліція була недалеко від нас, біля гетто, тому що там колись був панський будинок, дуже багатий, а поліціантами були українці, і вони влаштували там пост, там було 20 кімнат. І я прийшла туди, декілька українців стояли ззовні, поліціанти, я підійшла до них і сказала: я перепрошую, я мушу пояснити вам, що ми прийшли в гетто без нічого, мій батько інвалід зі зламаною ногою, мати – слабка жінка, мені 14, а моя сестра ще молодша, ми не могли взяти із собою їжі, і ми вмираємо, нам нічого їсти. А вони кажуть: «Ти єврейка?» – і дивляться на мене, не могли повірити, що я єврейка. Я сказала, так, єврейка – «Але ти мила дівчина, навіщо тобі бути єврейкою, йди з гетто і йди в село Мідамімер за 20 км, ти зможеш робити вигляд, що ти неєврейка». Я сказала: «Я не можу залишити мою сім'ю, я маю бути з ними». І я не думаю, що я... Кожен зробив би так. Неможливо залишити хвору матір і батька зі зламаною ногою. «Я прийшла просити у вас, дайте мені дозвіл, щоб я могла піти в моє село, де я знаю всіх

жителів, щоб я могла принести трохи їжі». Вони сказали: «Ми не маємо права, ми б із задоволенням дали. Іди до офіцера». І вони пішли разом зі мною і пояснили... я не могла... Спочатку вони говорили за мене, потім я стала пояснювати, офіцер, звичайно, сказав те саме, що і вони, що я можу влаштуватися і не бути в гетто. І він сказав: «Я не можу дати тобі дозвіл, щоб ти йшла в село і принесла їжу, я маю почекати...». У кожному селі був один німець – поліцмейстер. І він жив... раніше там був завод, чудова будівля... Не завод, вибачте, єврейська аптека. А власник був у гетто, як і всі євреї. Ні, вибачте, він не був у гетто, бо голям потрібні були ліки, так він жив поза гетто. І офіцер сказав, що поліцмейстер має дозволити, і тоді він дасть дозвіл. Але він запитав мене: «Ти не боїшся йти в село, українці не вб'ють тебе?». Я сказала: я не думаю. Ми були в дуже хороших стосунках з усіма українцями, у нас була хороша репутація. Ми могли втекти до Росії, але мій батько сказав, що ми не комуністи, і ніхто не заподіє нам зла. На мій погляд, це було неправильно, бо ходили чутки про те, як німці ставляться до євреїв, але євреї не могли повірити в це, вони думали: як таке можливо? Ну, а потім я не отримала дозвіл іти в село. Повернулася додому, розповіла моїй мамі те, що вони говорили мені, мама сказала: «Як це можливо, вони хотіли, щоб ти вийшла, і вони тебе вб'ють – передусім за те, що ти вийшла з гетто». Я сказала: мамо, я вірю їм, вони розмовляли зі мною так лагідно, я не думаю, що вони – ані хлопці, які зустріли мене, поліцаї, ані їхній офіцер – мені так не здається, вони навіть спитали мене, чи там, у Берську, де живуть українці, до яких я йду, чи там не зроблять мені поганого. Всі навіть казали тим поліцаям, які бачили мене, що, якщо вони зустрінуть мене, щоб не робили мені нічого. [...] І пішли чутки, один розповів іншому, і потім, коли я мала вийти з гетто [...] добре, ми не часто виходили, передусім тому, що кожного тижня виводили нас на роботу, але іноді були випадки, коли я щось хотіла, потрібні були яйця, мій брат хворів, ми мали зробити... Тоді ліками був «гоголь-моголь», брали жовтки, перемішували і випивали, тоді я виходила з гетто. Тоді одна дівчина сказала: «Якщо ти йдеш, я йду з тобою», – зі мною було безпечно. Ми вийшли – це навіть було вдень, не побачили жодного поліцая, і вже коли вийшли – побачили поліцаїв, одного з тих, кого я знала. Але вони не побачили нас, ми сховалися біля одного будинку. А один гой сказав, що тут стоять єврейки. Вони прийшли і побачили нас. Той, хто знав мене, сказав: тобі поталанило, що це ти. І вони пішли. Не зачепили нас. Я повернулася у гетто. З гетто бачили всю цю сцену, бачили поліцаїв і бачили, що ми сиділи у схованці... бесіди вони не могли почути, але бачили, що вони пішли у напрямку схованки, і зрозуміли... Добре, ми повернулися, і одна дівчина сказала: я знала, що, якщо побачать тебе – вас не вб'ють. [...]

I.: Чи можете Ви згадати — важко, але якщо зможете, — які були відчуття у Вашій родині в той час — надія, відчай...

С. Ш.: Завжди надія.

I.: Чим ви підтримували себе?

С. Ш.: Сподівалися, що прийдуть росіяни і звільнять нас усіх. Добре, ми робили нитки голям, щоб вони робили пряжу. Це як шар, не знаю, як сказати це на івриті¹, і казали: «У всякого початку є кінець, у нитки є початок, але є й кінець». Але чутки... один єврей вийшов із гетто й отримав кулю в голову. Потім там був один з юденрату... кажуть, що вони творили лихо. У нас вони нічого не робили. Раптом одного дня вони прийшли, забрали того з юденрату і ще одного, привели їх на кладовище і там вбили. Ми не знали, чому вони зробили це, казали, що вони займались бізнесом, але я про це не знаю. Нас залишалося троє дітей. Люди мерли від тифу, в них не було чого їсти. Мені було важко це витримувати. Моя мати підтримувала мене, батько був проти. Я взяла хустки, плаття, пішла до села, продала їх, повернулася і розділила: половину того, що мені дали — борошно і все, що дали, — я була повинна віддати за хустки, які отримала. А решта залишилась нам. Так, ми були голодні, але все ж. Коли я йшла на роботу, завжди знала, що маю взяти щось із собою, гудзики або гумки, як я казала раніше, щоб принести батькам щось поїсти. Тому що вони давали 140 г хліба на людину, тобто в тиждень отримували буханку хліба. Був там один єврей, що випікав хліб, вони там роздавали. Ну, на 140 г хліба не можна прожити. Крім того, ми, діти, всі ходили на роботу в будинок, де раніше жив поміщик. [...]

I.: Що це була за робота?

С. Ш.: Робота в полі. Копати моркву, буряк, картоплю і таке інше. Раз на день нам дозволяли піти, взяти картоплю і зварити, і всі їли це, це було раз на день. Завжди це робили дві дівчини. Потім туди прийшов поліцмейстер-німець і сказав: «Достатньо одної, не треба двох». Я і робила цю роботу, я пішла... важко чистити 17–18 кг картоплі. Я несла їх майже кілометр, раптом я бачу — ідуть німці. Я сховалась, там було якесь дерево або купка дерев, я почекала, поки вони пройдуть. Я прийшла на місце, швидко почистила, і всі їли, скільки хотіли — ті дві не могли забезпечити стільки, скільки я зробила одна. Тоді одна дівчина сказала, я не можу забути, вона сказала на їдиш: «Соню, ти будеш в раю». Всі наїлися досхочу. Так це і йшло, але не кожного тижня нас посилали в одне і те саме місце. Раз послали в Берськ, раз у Ворончин, раз у Затурець, посилали нас до

¹ Іврит — мова євреїв, що існує вже понад 3 тисячі років, найдавніші пам'ятки цієї мовою датовано XII–XIII ст. до н. е. Розрізняють біблійний іврит, на якому написано святи тексти, та сучасний, що є офіційною мовою Держави Ізраїль.

району Владиміжа, там було село Гнойне, так його звали, там мали висаджувати дерева. [...]

І.: У цей час Ви розлучилися з батьками? Ви не були з ними?

С. Ш.: Ні, тоді ще я була з батьками. І раптом пішли чутки, що в Торчині вбивають. Торчин – це там, де була частина родини моєї мами, їх забрали в Торчин. А в шабат перед цим ми були вдома, щоб перевдягтися, і моя мама плакала і казала: «Навіть якщо мій брат і його діти сховалися, вони знають, що кожної миті їх можуть вбити». Казали, що нас не вбиватимуть, що всі працюють так добре і нами задоволені – нас не вб'ють. Добре, так казали. Але в останній шабат, коли ми мали йти додому, перевдягатися, ми працювали до полудня, і прийшла одна полька, і сказала – вона була в Торчині і розповіла, що там коїться: вони навіть не закидали землею могили, і люди лежали на землі. І чому вони зробили це з євреями? Гойка, яка всі роки була там і працювала на поміщика, полька. А ми ще продовжували працювати там, і моя сестра прийшла додому, вона сказала: я маю переодягтись. Взяла дуже красиву сукню. Вона сказала: «Мати, я спробую втекти» – і втекла в красивій сукні. [...] Одна дівчина, яка була з Озютича, сказала: «Соню, я також хочу піти з тобою, я хочу принести щось моїй мамі», а в неї було що запропонувати голям, якийсь поясок, і ми пішли до [...] вони були поляки, я була трохи знайома з ними, не багато часу, але добре знайома. Ніхто не знав, що я з ними знайома. Я прийшла до них, і вони дали мені борошна і картоплі, і дівчині дали, і ми почали повертатися до Затурці, та, де були діти, які працювали на землі поміщика, бо ми знали, що маємо повернутися до гетто, бо це був шабат. Я не хотіла повертатися без нічого. Ми зробили тільки декілька кроків, вийшли від цих поляків і почули стрілянину, і побачили, що діти біжать звідти. Я зрозуміла, що вже прийшли за нами в гетто, щоб розстріляти. Дівчина була з жовтою нашивкою, а я без. Я сказала їй: «Фейге, зірви нашивку і йди». Вона хотіла бігти, а я сказала: «Ми підемо повільно, бо, якщо почнемо бігти – у них довгі руки, вони дістануть нас, бо будуть стріляти». Ми пішли повільно, і ми чули стрілянину і плач. Там був невеличкий ліс, і ми зайшли в цей ліс. Спочатку тихенько увійшли в ліс, сиділи, чули крики, плач, усе, що було... Ми залишалися в лісі, на завтра вранці були дуже спрагли. Коли людина голодна, вона не так відчуває голод, як бажає пити. Ми вийшли з лісу, той ліс був невеликий, і побачили якусь польську родину, і раптом ми зустріли ще двох. Одна – дівчина з Озютича і ще одна дівчина. Вони теж прийшли пити воду, вони ховалися в тому ж лісі, плакали. Ми зустрілися, були дуже раді, що зустрілися, і вони розповіли мені, що моїй сестрі вдалося втекти. І як їй вдалося втекти? Вона вийшла, просто вийшла, ніби серце підказало їй, що за нами придуть, щоб убити. Вона вийшла

і побачила — ідуть чужі поліцаї — вона одразу зрозуміла, що це — кінець. І вона почала тікати — не бігти, а тихенько йти, вона була добре вдягнена, ніхто не подумав, що вона єврейка. [...]

Моїх батьків знищили в гетто Кисилін. Так, я знала, що мої батьки були в гетто... але я повертаюся... За день перед цим, перед тим, як знищили гетто... я казала, що їх знищили на четвертий день, а в неділю вночі... в шабат, коли прийшли вбивати нас, я сказала: «Я не хочу залишатися в живих» — я ще не знала, що моя сестра... Я сказала: «Я піду в гетто, я хочу померти разом з моїми батьками, я не хочу жити без моїх батьків», і разом зі мною пішла Фейге [...]. Ми наблизились до гетто, були вже біля гетто, я чую — постріли. Бо були такі, що намагались втекти, і їх не вбили на місці. Я повернулася назад до лісу, а потім пішла... я сказала: «Ти знаєш що, Фейге? Я не хочу йти до гетто, я не піду в гетто, я хочу залишитися в живих». А вона все ж таки хотіла піти до гетто. Я сказала: «Ні, Фейге, ми ще молоді, давай ми не підемо в гетто». [...]

Я прийшла до українки, яка жила навпроти нашого дому, просто через дорогу, і попросила води. Вона дала увійти в дім, і я пила води досхочу. А вона й не знала, що мої брат і сестра сплять у неї на дворі, там було багато соломи, в цей час у кожного го́я було багато соломи, це був такий період, коли збирали пшеницю.

І.: Який сезон це був?

С. Ш.: Це було в 42 році.

І.: Так, але який сезон року — літо, весна?

С. Ш.: Це була осінь, одразу після [...] євреїв у гетто вбили 9 вересня, це було десь 12 — 13 вересня, одразу після цього. І вони почули мене, але не хотіли, щоб вона знала, що вони там сховалися. Коли гойка зачинила двері, вони вийшли. Дуже зраділи, що знайшли мене, сестра казала: «Я так плакала весь час, я шукала тебе, я приходила до Міціка, того го́я, що дотримувався заповідей»... [...]

І.: В який момент Ви розлучилися з батьками, Ви пам'ятаєте? Коли це було і як?

С. Ш.: Це було за тиждень до... в останній тиждень... це був шабат. Бо їх вбили в середу, а в шабат ми ще були вдома, це я розповідала. В останній тиждень німці були дуже ввічливі і казали, що євреї можуть піти до села і принести їжі, скільки зможуть, тож дома були фрукти, картопля і буряк, яблука і борошно. Мати вставала рано-вранці і готувала нам вареники, суп, компот, каші. Чудові трапези були тоді. І ми їли всього досхочу. Оскільки повсюди євреїв убивали, ясно, що ми думали, що і з нами це може трапитись. Ми встали вранці, одяглися, і мати пішла з нами до воріт гетто, бо з гетто не можна було виходити. Ми повернулися на роботу до Затуриці, це я розповідала, це погано, що я розповідаю

не все підряд. І 9 вересня вбили всіх, це була середа, а мені стало відомо про це у четвер... [...]

Це ж була Україна [...]. Але не можна сказати, я знову про своє, що всі були такими поганими; якби були такими поганими, як би я при цьому залишилася в живих. Тут і там – в Україні вижили небагато євреїв, але все-таки вижили. Дуже боялися, то був смертельний страх. Тож я розповідатиму далі... Прийшли до однієї гойки... Я маю подумати трохи, як це було [...]. Так, ми хотіли зробити схованку в землі.

І.: Схованку?

С. Ш.: Схованку. Викопати яму, але де? В моєму районі, в Маринкові. Вирішили так: ми перебували там десь приблизно 3 місяці. Бо це вже був жовтень, а ми почали у вересні, тож приблизно 3 місяці. Тож вирішили зробити схованку, і що зробили? Вирішили так: ми були тут 3 місяці, ніхто не зробив нам нічого поганого, не видав нас, це означає, що ці гої... Якщо не видали нас досі, то, може, не видадуть і в майбутньому. Довірилися їм. А в нас не було чого... З їжею якось давали собі раду, брали... Добре, як я вже казала, картопля ще була на полях, але щодо напоїв – пили воду там, де корови, вибачте мені, сцjali. Ми пили ту воду, і не трапилося з нами нічого, всі були здоровими. Окрім однієї дівчинки, доньки юденрадчика, який теж був з нами, Сареле, вона теж приєдналася до нас.

І.: Скільки вас було в цій групі і хто там був?

С. Ш.: Багато людей покинуло нас, в кінці нас було тільки 8. Ми: я з братом та сестрою, той хлопець з дитиною і ще три дівчини. Залишилися разом. Що ж ми робили? Пішли до голови села сказати йому, що ми хотіли б так зробити схованку, і там все добре, ніхто не робить нам поганого, але коли йдуть викривати євреїв – куди йдуть? До голови села. Там розташовані поліцаї й насамперед йдуть повідомити йому. А я знала його, це той, що приходив до нас повідомити, що ми маємо йти до гетто. Але в Берську жінка, що залишилася зі своїм сином, вона довіряла йому, вона сказала: він жив у моєму домі, і вона піде сказати йому, що ми хочемо зробити схованку в Маринкові, й у випадку, якщо прийде хтось і захоче нас вбити, хай він прийде перед тим сповістити нам про це, щоб ми могли втекти. Вона сказала так, але не зі спокійним серцем, бо не можна було вірити, але не було вибору. Ми вийшли вночі.

[...]

42-го. Все це було в 42-му. Ми прийшли до міста Кисилина, і там зробили сховище під землею [...]. Це було важко, але не важливо. І зробили ще таке місце, де можна було потрохи варити їжу. Ми сиділи там, принесли із собою трохи їжі, а також води. Розбивали лід, тож була в нас вода, води не бракувало. І [...] добре, не важливо, не можна розповісти все

одразу, розповім коротко. Тож ми сиділи там десь тиждень, навіть більше, 10 днів, раптом чуємо – розмовляють українською. Ми вирішили – прийшли, щоб нас убити. Але вони сказали: ми хочемо побачити вас, не бійтеся. Я сказала так... Це взагалі була не моя територія, там був один хлопець, той, що з дитиною, він був з того району, він там знав усіх. Я сказала йому: висунь голову і подивись, що то за гої, може, нам треба тікати звідси? А якщо вони прийшли, щоб вбити нас – то вже байдуже [...]. Він не хотів, він хотів, щоб я... Але я сказала йому: ти тут усіх знаєш...

Тож він висунув голову, саме він, це був український хлопець, що навіть любив ту єврейку, що загинула [...]. Добре, не важливо. Тож він сказав: не бійтеся, ніхто не зробить вам нічого поганого. А моя сестра дуже злякалася цього, вона не вірила їм, вона сиділа назовні, в лісі, на снігу і не хотіла повертатися. Спати – так, вночі вони не придуть вбивати. А зранку вдягалася... Так вона робила десь 4 дні. На п'ятий день вона побачила, що вже 4 дні вони не приходять убивати нас, і сказала: ну, якщо досі ні – може, вже й не придуть убивати нас. І потім вже залишалася разом з усіма. На п'ятий день – ми хотіли, щоб вона пішла з нами, бо хотіли їсти, а їжі не було. Вона не хотіла йти, тож мій брат пішов зі мною.

Ми прийшли до гоїв. І вони дали нам моркви, господиня сказала, що хліба в них немає, вона має пекти назавтра, і ми залишились там ночувати в коморі, так, щоб вони не знали. І ще одна гойка також дала нам їжі, дружина того росіянина, що одружився з українкою, – також дала нам трохи їжі, а вночі ми... Десь близько 4-ї години... ми почули постріли, але не знали, що то вбивають решту дітей, мою сестру та інших, бо то було десь, скажімо, в 4-х кілометрах від села.

І.: Це було о четвертій вранці чи ввечері?

С. Ш.: Ввечері, ми почули постріли ввечері, ще було трохи світло. [...]

Ми йшли, може, 5 годин, доки не прийшли туди, бо не було в мене в чому йти, найкраще було б зняти то ганчір'я і йти по снігу, але я не могла зробити цього... Ми прийшли туди, хочемо увійти в нашу схованку – діти і хлопці – всі ззовні, вбиті – в один ряд – один за одним. Я побачила це, а мій брат трохи не збожеволів, це був для нього шок, він не розумів, де він, він думав, що він у схованці, в цій ямі, і вони всі сплять, – так він думав. Я сказала: вони мертві. Що ж ми зробили? Я сказала: Гершеле, вони вже мертві, їм вже байдуже, але ми мусимо жити далі. Зніми з них черевики та чоботи – один був у добрих чоботах... Тож він почав знімати, але це не те саме, що знімати з живої людини, це як шматок каміння, знімати черевик з людини в такий час. Але він зняв, я натягнула ці черевики або чоботи, не пам'ятаю. А потім я сказала йому: спускайся вниз і витягни звідти – там є ще сушені фрукти. В мене ще була їжа на думці [...]. Але він сказав: цього я не можу зробити. А потім перше, що він ска-

зав: жаль Бренделе, така красуня, і вже мертва. Але їм добре – вони вже своє перенесли. Що нам робити, куди ми підемо? Ми вийшли звідти, з того лісу, раптом – що робити? Здогадалися зайти до того Закревського, тієї відомої родини, до їхньої комори. У нас були морква та хліб, це те, що ми їли. Цей гой почув нас, як ми брали моркву, і зрозумів: там щось негаразд, хтось прийшов і сидить, він прийшов до нас, але не сказав нічого. Але в нього не можна було ховатися, було дуже холодно [...]. Припустімо, він би погодився, міг би дати нам, але це було недобре місце, бо якщо десь крали їжу – одразу приходили туди з обшуком, тож не можна було. Тож пішли до однієї гойки, яка теж в нас купляла щось, усі місцеві... Вони теж були добрими гоями. Пустили нас в дім, було тепло, добре, приємно. Там сидів її брат, він сказав: може, ми і сховаємо вас, але приходьте через тиждень, бо до нас приїжджають гості. Вони жили в маленькому домі, там не було місця, де сховатися.

Тож ми, затамувавши подих, сиділи у цього Кресті в холоді, минув тиждень і ми пішли до того гою, я сказала: дивись, ти не мусиш давати нам багато їжі, ми звикли до малого і ми дамо тобі... Зняли ту шубу, що взяли в тих хлопців, і дали їй, це була велика річ, хоча дуже... Про це не варто казати, що було в цій шубі – сміття... Але гої робили так: клали одяг на піч, і всі комахи й воші гинули. [...]

I.: Це було сусіднє село?

С. Ш.: Сусіднє село, з назвою Вічин. Там також жили 2 єврейські родини, євреї, як усі євреї. Одного разу... Добре, про це не варто говорити. Їжа дуже... Як вода, вона давала нам трохи супу, який давала й свиням. Така гойка, навіть хоча вона й утримувала нас, але не можу сказати про неї доброго слова, вона робила це за те, що отримувала від нас. Тож пройшло десь, я знаю... Півроку.. Ні, не півроку, декілька місяців. Одразу після того, як убили мого брата, тож ми були у цієї гойки, що тримала нас у домі, і її брат був тут, ми сиділи у неї, і я сказала, що їжа не добра, що вона не давала нам їсти, і минуло кілька місяців, це було перед святами, зараз я згадала. Вона каже: Соню, ми не можемо утримувати вас, час дуже поганий, поляки вбивають українців, українці вбивають поляків... Зараз я не... Тож, коли вона так сказала, я побачила, що це вже – маємо піти. Це було в суботу. У мого брата було довге волосся, а я не хотіла в суботу відрізати волосся й до того ж не знала, куди йти, тож я сказала: може, ти можеш дозволити нам залишитися ще на день, тоді я відріжу брату волосся? Вона погодилася. У неділю ми залишили ту гойку й пішли до однієї [...]. Але вона не дозволила нам увійти до будинку [...]. Я кажу: нам не потрібен дім, всю зиму ми жили у коморі й далі будемо, ще декілька днів, і ми вже зможемо жити в лісі. Я кажу: зроби нам таку послугу, а я дам тобі, є в мене шматок тканини для тебе. Коли вона по-

бачила цю тканину – то вже інша гойка, – погодилась, взяла цю тканину і сказала: заходьте.

І.: Соню, навіщо було відрізати волосся братові?

С. Ш.: Навіщо відрізати волосся? Він хотів, щоб я відрізала йому волосся, щоб він не... Він виглядав дуже занедбаним, так він виглядав би трохи менш занедбаним. Тож я не противилася, зрізала йому волосся, як я казала. Добре. Ми увійшли і спали там. Березень. Березень у Польщі – це сильний вітер і холод, що пробирає до кісток. І була темрява, ми не могли знайти трохи соломи, вже не було, бо це вже був майже кінець зими. Кінець зими там – усе майже порожньо. Є такі, в кого ще є їжа для корів, є такі, в кого вже скінчилася. Всю ніч не спали, я не розмовляла з ним, я думала, що він спить. Але все ж таки я бачила сон, що моя сестра каже мені: добре вам... Ні, мені краще, ніж вам, бо я вже на небесах. Тоді вірили, бо всі були віруючими... І не турбуйтеся про Гілі – бо я казала, я дуже... Я пройшла через все це – я сказала: де мій розум? Чому я не пішла до цієї гойки раніше, чому ми пішли до лісу, ця гойка сховала б нас. Тоді... Ну, добре, вранці ця гойка не приносить нам їжу.

У цій коморі були одні дуже великі двері, щоб можна було увійти з конями й із соломою для корів. Позаду – мій брат пішов подивитися, що там було, – позаду він побачив маленькі двері, яки виходили до невеличкого лісу – це був його й наш район. Він побачив ці двері й каже так: Соню, знаєш що? Я бачив двері, і якщо ми мусимо втікати, то можна втекти через ці маленькі двері. Тож гойка не приносить їжу, нам здавалося, що це вже десь 11-та, і ми сказали собі: треба втікати, може, вона відкрила нас і не [...] тоді вона не має приносити нам їжу. Раптом вона приходить з двома великими шматками хліба... Ми вже й забули цей смак, смак такого хліба, смачного, доброго, яким попередня гойка не пригощала, ми сказали: все-таки, вона була недобра й довела нас... Добре поїли цього хліба, вона принесла також молока, а потім каже: це тяжко, заборонено переховувати євреїв. У Торчині вбили одного українця, який переховував євреїв. Добре, ми вже не думали бозна-що. Вночі... Як я вже казала, попередню ніч ми не спали, тож зараз заснули дуже міцно, й що ж? Це було посеред дня, мій брат зібрав порожні мішки, ми накрилися ними, тож було вже тепліше, а ми були втомлені, бо всю ніч не спали, заснули дуже міцно. Прийшли двоє українців і сказали: AUFSTEHEN, тобто – вставайте! Я почула, одразу встала, а брат спав і не почув. Я кажу: брате, вставай. Він встав, а в них були нагайки, щоб бити, такі пліті. Він вдарив його так сильно, що він не міг дихати, а потім ми вийшли разом з ними до візка. Мій брат, як я вже казала, був дуже спортивний, хоча й маленький, і він почав втікати, дуже швидко, а я вже була у візку, і пройшло відносно багато часу, доки його повернули, бо він не міг схопити

його, високий гой з довгими ногами — це забрало багато часу. Він повернувся з моїм братом і весь час бив його. Я сиділа з другим у візку, і цей другий сказав братові по-польськи: «Сідай з нами, він не буде бити тебе». Він усе ж таки був трохи більш людяний, хоч би як там було. Я спитала: куди нас везуть? Він каже: в гетто Кисилин. Я кажу: в гетто Кисилин усіх давно вбили, нікого не залишилось. Але він каже: ви будете там. Привезли нас до Закинека, це було десь за 2,5 км від Маринкова, і там вони сказали тому гою, що привіз нас, і ще був третій, щоб він повертався, а вони заберуть нас, тоді ми вже зрозуміли, що на нас чекає.

Тож мій брат каже: я б міг спробувати ще раз втекти, але зараз я зрозумів, що не варто мені втікати, не хочу залишатися на самоті. Я кажу: якщо можеш — спробуй ще раз. Але він не захотів. І тут йому сказали лягати. Там була яма — щось таке, що залишилося від попередньої війни. Він ліг, і я все чекала, що нас застрелять. І це ще було б добре, більш людяно. Він сказав мені лягати і почав стріляти в мене, я почула шум в голові і вирішила, що це вже все. Раптом вони почали казати, що кулі не йдуть, я почула, як вони щось роблять з рушницями, підходять до мене, стріляють мені в голову — і я зрозуміла, що це вже кінець. Я трохи повернусь: коли нас забрали у візок, ми були там разом, і взяли звідти ті покривала, що були весь час з нами. Ми сиділи з цими покривалами і тремтіли від холоду, нас ведуть, щоб убити, ми поцілувалися, і мій брат каже: ну, Соню, скільки ти плакала за батьками, за сестрою, але їм вже добре, вони вже давно пережили своє, і сестра також вже декілька місяців як мертва, а ми даремно ховалися, зараз нас теж вб'ють. Він ще встиг сказати мені це.

І.: Вибачте, Соню...

С. Ш.: Так.

І.: Я прошу, опишіть те, як Вас поранили, ми не можемо обійти це в нашому інтерв'ю. Ви були поранені в голову, Ви можете розповісти про це докладніше?

С. Ш.: Так, це важливо, зрозуміло. Я лежала й лежала, і хто міг подумати, що вони стрілятимуть мені в голову, а я залишуся в живих? Яюсь я вилізла з тієї ями, мені було важко, багато крові, я навіть встала на ноги, встала і впала, тож уже зрозуміла, що я нічого не варта. Раптом я зрозуміла: я жива! Може, і мій брат теж живий, я маю подивитися, що з ним. Я зібралася із силами й спустилася в ту яму, покликала його — він не відповів, я помацала його голову і руки і зрозуміла, що він мертвий. Тоді я залишила його й вибралася з ями. І як завжди в таких випадках, дуже хотілося пити. А це був березень, вже є й сніг і вода. Я повзла на чотирьох, не була в змозі йти... Я не сказала, що як я піднімалась та падала — кров текла з рани на голові, я подряпала руки та ноги, бо падала, як

камінь, я майже не володіла своїм тілом — цього я не казала. Я виповзла з ями і хотіла пити води, але не могла відкрити рота... Знайшла трохи води й напилася якось. Я ще здивувалася, що все пам'ятаю і все знаю, що моя пам'ять не пошкоджена. Недалеко звідти жили євреї, але де були ті євреї? Там, де всі євреї. Хто ж жив там? Або поляки, або українці. Я почала волокти своє тіло до тієї комори. Я повзла на чотирьох, кров тече, а собаки, як усі собаки, весь час гавкають. Я почула собак — тож гой міг вийти, бо зрозумів би, що там хтось є. Я повернулася, а собаки знову, я знову повернулася. На третій раз мені пощастило, я залізла в комору й хотіла вкритися чимось. Але в мене не було достатньо сил. А тут цей поляк разом зі своїми дітьми прийшов дати їжу коровам і бачить — хто сидить у нього в коморі? — Єврейка!

Він каже: що ти тут робиш? Я не могла розповісти йому, що десь за 100 метрів звідти лежить убитий мій брат. Я почала: поляки добрі люди, вони переховують євреїв, мої батько та мати у Ворончині і мій брат там і мої дядьки теж, і скільки добра поляки роблять євреям. Він сказав [...]. Він з трудом зрозумів мене, але зрозумів. Ще й ще раз запитував — і зрозумів мене. Потім спитав: але ця кров, звідки ця кров? Я кажу: я йшла пішки, а тут біжать мародери, а німці стріляли по мародерах, а я була — це вже було темно — я опинилася в тому ж місті й отримала кулю в голову. Він зрозумів це як [...] нічого не запідозрив, він подумав, що...

І.: Соню, це саме тоді ти почала користуватися вигаданою особистістю? Саме на цьому етапі?

С. Ш.: Всю правду. Що я єврейка, але поляки не зважали. Він пішов у дім і розповів дружині, дружина прийшла з молоком — там були люди, що були людяними — й мокрим рушником, щоб витерти обличчя, дала мені молока... І вдень вона також приносила мені молоко, бо їсти я не могла, тільки смоктати. А ввечері він каже: ти мусиш іти, до поляків приходять з обшуками, поляки вбивають українців і євреїв разом, знову та сама історія. Вночі пішла, знайшла там два костилі. Ні, тоді ще я повзла, без костилів, ще не могла. Повзла... Я пам'ятаю, все пам'ятаю. Залізла в комору до українця, там я зробила це вже краще, щоб мене не побачили. Але він прийшов із собакою, й пес одразу знайшов мене. Цей українець сказав мені: або йди звідси, або я покличу поліцію. Ну що ж, він міг прийти з поліцією... Я пішла.

Я пішла і прийшла до... Там був типу корівник [...]. Я заповзла туди і сиділа цілий день, без їжі, зрозуміло, там був собачий холод. Ввечері хазяїн прийшов взяти трохи їжі для корів, а поляки там... Колись там також жили євреї, я прийшла якраз до родини... До гоїв, які жили там, де колись жила єврейська родина. Тож він каже мені: що ти тут робиш? І я знов розповідаю: поляки — добрі люди, знов та сама історія. Він не дав

мені нічого, але навпроти нього жила ота гойка, українка, в якій ми жили кілька місяців. Яка не давала нам їсти, якій ми давали речі, й за те вона утримувала нас. Тож я прийшла, тільки позавчора ми пішли від неї, а тут вона бачить мене знову – що трапилось? Я знов розповіла їй ту саму історію, що стріляли, – а то була саме ніч, коли ми пішли від неї, я опинилася там, отримала кулю в голову, брат пішов до тих українців, в яких жили мої батьки, а в мене не було сил йти туди, а це трапилось недалеко від її будинку... Я сказала вже, що це було недалеко від правди.

І.: Яка то була дата, який час, Соню? Ця частина твоєї розповіді?

С. Ш.: Ця частина... хвилинку... це трапилось з моїм братом... Це було 14 березня.

І.: Якого року? [...]

С. Ш.: 43-го. [...]

І.: Тож продовжуйте, будь ласка, ми дійдемо до того.

С. Ш.: Добре, тож вона зрозуміла це, те, що я розповіла їй. Але я маю ще повернутися. Ми жили в неї у березні, з 14 березня я жила в неї до початку свят, тут я не пам'ятаю дати, бо я сиділа в неї одна, в ямі, в якій була солома для корів, і ця солома, величезна куча, була поруч з її домом, там була яма, в якій я сиділа. І в тому ж відрі, в якому вона приносила їжу моему братові, нам обом, вона приносила їжу мені. Добре. Я жила в неї півроку, потім вона сказала: ти маєш піти, бо зараз війна й німці... Не німці, поляки вбивають один одного, й тобі не варто залишатися тут. Добре, я пішла. [...] Тож я була одна, і знову – що робити? Згадала: рік тому, коли я випадково знайшла свого дядю й зятя, я згадала про одного українця, якого звали Сидор, по-українськи Сидір, він допомагав євреям хлібом і картоплею. Я подумала: піду до того Сидора, може, цей Сидір...

І.: Звідки він був, з якого міста?

С. Ш.: Це було в Маринкові. Цей район належить до Маринкова, але ближче до Хорахорна... тобто ближче до Маринкова, аніж до Хорахорна. Цей Сидір... Я прийшла... Вибачте.

Він взяв мене за руку, я думала, що він збирається мене вбити. Я побула там трошки, прийшли євреї, навіть ціла родина, вони взяли мене із собою. Раптом там вони розповіли мені, що в них мій дядько, про якого я нічого не знала і вважала, що він загинув.

Раптом почалася війна угорців проти німців. Весь день були бої, когось вбивали, а ми сиділи в тому лісочку, німці були навколо, але не бачили нас. Вночі ми стали думати: що робити? Тож я сказала: підемо на кладовище гоїв і будемо сидіти там. А мені сказали: якийсь гой помер, тож це недобре місце. Що ж ми зробили? Знову прийшли до одного гоя і попросили його, щоб він дозволив нам посидіти там, в містечку. А він

сказав нам... Я кажу в містечку — тобто в лісочку. А він каже: це місце мені не належить, підіть до батька моєї дружини. Ми пішли туди, той гой сказав: будь ласка. Це не було поруч з його домом, це було далеко від будинку, 700-800 метрів.

Ми сиділи там у лісочку, Сидір знов приніс картоплі з якогось покинутого будинку, цим ми й жили, скільки... Добре, нас було там 7–8 осіб разом. Війна вже наближалася до нас. [...] Добре, я знову прийшла до того гою, де все спалили, а це була зима, і він каже: знаєш що? В нього теж не було дома, й він пішов жити до своїх дітей. І він каже: піди до мого сина, я вже поговорив з ним. Я прийшла до його сина, і там я жила в домі разом з ними, що вони їли — те і я їла.

Раптом прийшла одна гойка, яку ніхто не знав, і каже: мені здається, це донька Мошко — тобто Моше. Добре, що вже я могла зробити, мене впізнали... Куди піти? Пішла до Льоника Павловського, про якого я казала, він був наполовину українець, наполовину поляк. Прийшла до нього — щось я вже розповідала — й кажу: біля Києва взяли багатьох дітей у віці 14-15 років й повезли до Німеччини. Взяли й мене, я працювала на фабриці, почали стріляти, з'явилися американці, бомбардували, шматок заліза попав мені в голову. Льоник каже: куди ти йдеш? Кажу: я чула, що ще одна дівчина втекла з Німеччини, вона, мені казали, з родини Черкавських. Я знала про це, були чутки, я влучно сказала. Кажу: я хочу її побачити, поговорити, бо чула також, що вона моя землячка. Там був дядько, який теж був з Київської області, він переїхав туди перед Другою світовою й залишився там, бо почалася війна. І я з Київської області. Його покликали, розповіли мою історію. Інші гої почали приходити до мене, я розповідала їм цю історію, кожен хотів почути, бо їхні діти також були у Німеччині.

І я мала добре знати німецьку мову... Українською розмовляла добре, проблеми були лише з тим, що я була поранена. Навіть краще, ніж зараз, бо зараз в мене нема... Добре, то вже інше. Тож вони жаліли мене і не знали, що зі мною робити. Гойка дала мені крохмальну сорочку, води, і я вмилася. Але цей Льоник мав покинути це село, але він був напівкровний — українець і поляк, мати його була українкою, а батько — поляком, тож вони залишились...

І.: Скільки часу Ви залишалися там у Льоника?

С. Ш.: Десь два місяці, короткий час.

І.: Звідти попрямували до Хорахорна?

С. Ш.: Ні. Протягом півроку там проходила лінія фронту, стрілянина... Хотіла поїхати до Луцька, бо весь час, як ховалася, не спілкувалася з євреями, була одна, зустрічала євреїв й одразу втрачала. Вирішила: хочу поїхати до Луцька, хоч там зустріну євреїв. Казали, що там нема чого

їсти, а тут, хоч там як, є що їсти. Залишилася ще на деякий час. Головне: хто туди приходив? На фронті весь час була стрілянина, й вони приходили – гої, українці – туди, де я була у Льоника. Чому приходили? Його дім був трохи далі від фронту. Тож приходили гої. У нього був дядько, він приходив з дружиною. Він убив мого дядька, а я мусила сидіти поруч з ним за столом. Приходили бандерівці, розповідали, що вони вбили євреїв – мала все це слухати... Добре, трималася, нібито я – Зоська з Києва. І раптом кажуть: вже прийшли росіяни.

Що ж, ми дожили до цього. Раптом вранці прийшов один росіянин, здається, єврей. Я вся закам'яніла, а він каже російською: ми відплатимо всім українцям і всім полякам за те, що вони вбивали євреїв. Тож ми вже прийшли до такого етапу.

І.: Де це було й коли?

С. Ш.: Це було в Хорахорні у Льоника, про якого я казала, що він був порядним. Тож я дала йому піти й не сказала, що я єврейка. Він пішов, і більше я його не бачила. Потім до нас ще прийшли росіяни. Що ж, я одразу пішла по селах визнавати, де якийсь гой викрив євреїв, а якийсь гой допоміг чимось євреям...

І.: Це вже було визволення, Соню?

С. Ш.: Це вже було визволення.

І.: Тоді я прошу: підкресліть це, розкажіть трохи...

С. Ш.: Так, це було визволення. Я пішла до них і розповіла їм, були такі гої, які опам'яталися і... [...] Прийшла до НКВД, там був один капітан, росіянин, дуже приємна людина. Він вислухав розповідь і сказав: наскільки я зрозумів, цього недостатньо. Я вчилася, почала вчити російську, пішла до школи, щоб вчити педагогіку, на 3 місяці, стала вчителькою і мені було добре. Добре, я ще дійду до цього. Той капітан каже: в тебе є аркуші? Бо все було, але не на папері. Дав мені паперу: пиши. А я вже знала російську. Написала все, від початку до кінця. Хто викрив, хто що зробив, хто вбивав – все розповіла. [...] Був суд, але я не чекала на суд. Потім я вирішила вчитися на педагогічному факультеті. Я вже казала про це, я вчила російську в 1939-му, тож встигла вивчити російську. Тож що я хотіла тут сказати? Де я зупинилася?

І.: Коли Ви поїхали по селах разом з російським офіцером.

С. Ш.: Так, про це вже все сказала. Вчилася в школі – жодна єврейка не вчилася. Всі ледве пережили війну – вже не повертались до навчання. А я хотіла, почала знову вчитися. Голодувала, ми отримували їжу в ідальні – трохи водянистого супу й шматочок хліба – важко, але... Я сказала так: я жила без зв'язку з євреями – я мушу поїхати – мені сказали, що там є євреї – я їду побачитися з євреями. Я прийшла на базар – побачила: всі розмовляють українською – ті, хто залишився. Побачила одну,

що мала бути єврейкою — серцем відчувала, що вона єврейка. Почала розмовляти з нею, спитала, чи вона єврейка? Вона каже — так. Взяла її до себе, не хотіла розлучатися — хоч би там як, вона сприйняла мене добре — ми плакали, розмовляли... Вона сказала: піди на Панську, 27, в Луцьку — там є ціла родина, що залишилась в живих. Я з радістю пішла до них, прийняли мене, сказали: вони й не думали, що зустрінуть ще єврейку, яка залишилась в живих. Потім стали приходити ще інші євреї, кожен розповідав свою історію, але ніхто не пережив того, що пережила я, — бо всі вони вийшли неушкодженими. Я бачила в тому домі, що євреї їдять і п'ють досхочу, а я вмираю від голоду. Вони казали: чому ти навчаєшся? Хто вчиться в таких умовах? Піди, хай витягнуть кулю, не треба вчитися. Я пішла, витягли мені кулю, й вони порадили мені... Добре, це інша історія, це було складно, бо рік із чвертю вона була в голові. І після того вони сказали мені йти і здивувалися, що я не плакала, не казала, що мені боляче. Я повернулася до тієї родини, де всі залишилися в живих, тільки батька вбили, про це я не хочу розповідати.

У мене не було грошей, мені сказали — тільки молоко, вони дали мені 50 рублів, я купувала молоко й пила тільки молоко десь 3 дні. У той час познайомилася з Бені. Як познайомилася? Була одна дівчина мого віку, вона познайомилася з його другом, він був солдат з фронту. Бені їхав до Луцька, а друг передав через нього якийсь подарунок для своєї дівчини, вона була його нареченою... Вони одружилися трохи пізніше. [...]

І.: Тоді, будь ласка, розкажіть, як ви одружилися й приїхали до Ізраїлю.

С. Ш.: Добре...Євреї почали їхати з України. Куди? До Польщі. Бені довідався, що я в Любліні. Він приїхав до Любліна. Це було таке місце, куди приходили всі євреї, які приїжджали, ліжко над ліжком. На другий день ми зустрілися, зраділи, пройшло кілька днів, нам сказали: одружіться, чому ви... Одружилися, запросили декількох знайомих, які приїхали разом з нами. На другий день Бені перевдягнувся в цивільне, ми поїхали на трамваї. Раптом входить його командир, Бені дуже злякався, ми вискочили з трамвая. Потім ми поїхали до Кракова, були там декілька днів й поїхали до Чехії. Кілька тижнів були в Чехії, вдавали, ніби ми євреї з Туреччини, бо було заборонено... Всі фотокартки, що в мене були — викинули, бо якщо щось було написано польською — це вже було погано.

Були в дорозі, потім ще раз приїхали до Чехії, звідти — до Австрії, були в Австрії декілька днів, потім — до Італії. В Італії було добре, ми отримували їжу від Джойнта¹, але я вже не могла їсти. Це неважливо —

¹ Джойнт — Американський об'єднаний єврейський розподільчий комітет (American Jewish Joint Distribution Committee), єврейська благодійна організація, заснована у 1914 р. Пік діяльності припав на 1945–1952 рр. під час допомоги 250 тисячам переміщених осіб у таборах та євреям, які пережили Голокост.

я вже була вагітна. Прошло небагато часу – я вже була вагітна – мене відіслали в Ізраїль, в Галілею на кораблі ESPETSIA, а вони не хотіли приймати нас, голодували тут в Ізраїлі, й там голодували. Стояли 12... може, 10 днів, я не пам'ятаю точно, і нам не дозволяли їхати. Кінець кінцем, після 13–14 днів – прибули до Ізраїлю. Нас взяли в кібуц¹ «Масорек» – мене та ще одну дівчину, яка теж була вагітна. Інших жінок розподілили по різних кібуцах. В кібуці було добре. [...]

I.: Що б Ви хотіли на закінчення сказати для ваших онуків, які сидять тут, і взагалі як послання...

С. Ш.: Так, це найважливіше. Повірте, я постійно розповідала. Розповідати про те, що я перенесла, – це важко, але я не могла не робити це. Коли мої діти були маленькими, а Бені працював у поліції, я кожної ночі брала їх в постіль і розповідала, щоб вони знали, вони мають знати. Потім вони почали писати, онуки робили роботу за мене... Запросили вас, моя донька дуже тиснула на мене, щоб я це зробила, але я сказала так: якщо я чи хтось інший не розповість про це – мають знати історію. Кінець кінцем, те, що нам зробили – це не можна забути, світ має знати, і це має увійти в історію. Я весь час думаю, як люди... вибачте... можуть робити таке один одному. Важко повірити, вони ж теж люди, як вони могли вбивати? Добре, тож чим ви хочете закінчити це?

I.: Хочемо подякувати Вам.

С. Ш.: Дякую.

[...]

¹ Кібуц – сільськогосподарська комуна в Ізраїлі, котра характеризується спільністю майна та рівністю в праці та розподілі ресурсів.

СВІДЧЕННЯ № 7: ЄВА КІНДРАТІВНА ВОЗНЮК, с. КИСИЛИН

Інформація про джерело	Свідок Єва Кіндратівна Вознюк, 1925 року народження. Народилася у с. Кисилин. Розмова відбулася 29 жовтня 2011 у с. Кисилин.
Номер у колекції	УЦВІГ, УІ/ЗП/2011/К-1
Зміст	Свідок згадує своє життя у Кисилині до війни, початкову школу, три класи польської освіти. Про стосунки з євреями відгукується добре, згадує, що всі всіх знали. Після початку війни євреїв змусили переселитися в гетто, а потім раптом розстріляли. До викопування та закопування ям було залучено під примусом місцевих селян, зокрема, батька оповідачки, який зрештою занедужав і не зміг піти. Далі свідок описує, як батько періодично надавав допомогу євреям-утікачам, переважно знайомим, котрі приходили по допомогу. Але згодом більшість із них було знайдено та вбито під час облав.
Ключові теми	Стосунки між сусідами, розстріли, гетто, допомога, місцева поліція
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 1, 2, 10б
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 3, 7, 12
Нотатки та додаткові зауваження	

СВІДЧЕННЯ № 7: ЄВА КІНДРАТІВНА ВОЗНЮК, с. КИСИЛИН

І.: Скажіть, будь ласка, ще раз, як Вас звать?

Є. В.: Єва Кондратівна. [...]

І.: А якого Ви року?

Є. В.: Двадцять п'ятого листопада. Вже восьмдесят мені шість буде літ.

І.: А де Ви народилися?

Є. В.: Кисилин. Народилась тут в селі Кисилині, вот. І жили тут до тридцять шостого року. А в тридцять шостому році вибрались на футор. Футора зробили. [...] Як прийшла совєцька власть, то стали гонити назад з хутора в село, вже тут посилюлися. [...]

І.: А розкажіть, як за часів Польщі, як ви жили?

Є. В.: За Польщі ми жили, самі хазяювали. [...]

І.: І добре получалось? Як ви жили?

Є. В.: Ай, всяко жили, хтось жив луч, так як і тепер. Хтось жив гірш.

І.: А ваша сім'я як жила?

Є. В.: Наша сім'я жила, як вам сказати, по-середньому считати. Сказати, небогаті були і не зосім такі бідні. Коні мали свої, то то вже були середняки. Бо були люди такі, шо коней не мали. То ми жили так... но бідно, бідно. Не так як тепер, бідно ж жили. Бо я знаю, чось ми не були такі розумні, як тепер, розвитії. Чи то шо? В общем шо жили бідно. [...]

І.: А скільки у Вас було братів, сестер?

Є. В.: А в мене не було, у мене повмирили, то тільки я єдна була. То я не голодувала, може, де там сім'я була більша, то вони голодувала, тільки шо там гірше їли. Знаєте, як єдна дитина, то там йому подтикали шо. Шо саме найлуче. А де сім'я, то там гірше їли, але ж виглядали так само, може ше луче де єдне є.

І.: А Ваші батьки за національністю хто були?

Є. В.: Українці. [...]

І.: А до школи ви пішли...

Є. В.: А до школи я пошла, вже не скажу, який то рік, но досить того, шо я пошла в шість літ. Сама. Батьки були неграмотні, зовсім, а йшли діти до школи, і я побігла. Якась така була цікавінька, незavidна, але цікавінька. Побігла, сама. Хіба так, як тепер? Вбирають, ведуть, везуть з букетами. Побігла з тими дітьми, записали мене. В шість літ. Ну, але я до польської. Польської. За Польщі то було. І я три класи кончила польських. А українського не учили, в четвертому тепіро була година чи там дві, я не вже скажу вам точно, української. То я знала тільки польську,

писати ще. Ну, ну як три класи. По-польську знала. І як пошли ми на футор, три кілометри далеко, я не бардзо там така була кріпець, голова шось боліла часто, та й мене вже пошкодували, шоб я не ходила сюди, в село, три кілометри. Батько каже: «Ай учителькою не будеш». Знаєте. Тож тоді, то тепір з сіл учаться, а тоді хазяювати треба було. Учителькою не будеш, кидай тую школу. Розписатися знаєш, бо батьки і той розписатися не знали. Якісь хрестики там ставили. [...]

І.: Ну розкажіть, розкажіть, як тоді за Польщі у вас тут жиди жили, і українці, і поляки?

Є. В.: Жиди, і українці, і поляки. І всі добре жили. Ми по-сусідськи поляки жили. І ми діти общалися. І старії, по-сусідськи жили, не сварилися, не-не, не обзивалися. То тепер. І до школи разом ходили. І батушка приходив нас релігію учив, нас. А ксьондз учив поляков. А, не рабин¹, тільки такий був, Гінзберг фамілія була, жид, жид, з жидів, з жидів дітей учив. Отак ми жили. Як прийшов, прийшла совецька власть, хтіли совецькой власті. Туж не одні ми, тож молодьож, так як і тепер. Шось хочуть, ше шось хочуть. Правда? Той не хоче України, той не хоче Росеї, той не хоче того. Так само туди. Були такі молодьож, шо не хтіли Польши, хтіли совецькой власті. Прапори вішали червонії, десь де найвища, дерево де яке, тополя чи шось, то вивішували. Ну конешно, як хто попався, то судили, поляки судили. Єдному дали навіть дванадцять літ, але війна стала, то не відседів. Пісні такі склали. [...]

І.: [...] А розкажіть, будь ласка, як війна почалася? Як німці прийшли? Як це все виглядало?

Є. В.: Війна як почалася, то [...]. Совети прийшли, те всьо забрали. І ставки наложили, і ше якіїсь тії позабирали. І ше якіїсь, як маєш корову, молоко носи. І такеє. А неділя було раненько, ше сонце не сходило, летять ероплани. Летять звідси, з заходу ероплани. І то по десять, по десять. Полетіли, другі летять. Дивимся, деякі там пахає, шось там стріляє. Шо ж то таке робиться? Шо ж то таке? Було тихо, а тут шось якісь ероплани. Але приходить до нас чоловік, і кажем, шо то. Гадам, шо то робиться? Шо то такеє? Де тії ероплани? Ой, а може яка война? Так як ніби война було тихо-тихо, а тут і летять-летять. А він каже: «Яка там война? Маневри». Ну маневри, то маневри. Я дівка вже була, така дівчук, сюди йду до села. Тут дівчата, хлопці збираються. Я прихожу сюда. А тут ше ж тії жиди ж є, клітки всі, той торгує тим, той тим. І [...] ой Боже, як налетів ероплан, низенько понад, понад хатами. І строчить де, він може ненавмисне, ми втікаєм. Втікли до жидів, туди до кліток. Е, ка-

¹ Рабин – звання, котре присвоюють після здобуття вищої єврейської релігійної освіти. Дає право очолювати релігійну громаду, викладати релігію, бути членом релігійного суду. Раві, реб, рав тощо – форми звертання до рабина.

жуть – война. Ну може то й война. Але тая война пошла, пошла. Ну було тут трохи перестрелки.

[...]

І.: А скажіть, будь ласка, пригадайте, ще як перший раз як совети прийшли, євреї, вони продовжували свої магазини тримати? Чи вже було заборонено їм?

Є. В.: Ше зразу [...]. Давали вже євреям землю. Тоді, совети, як перший раз прийшли, дехто ще торговав. Більша часть, давали їм землю, щоб хазяювали. Вони не хтіли, але силою їм давали. Але вони не брали, то ж то довго не було. Але деякі вже жиди мали землю. Мало, але не хтіли вони хазяювати. [...]

І.: А чому вони не хотіли хазяювати?

Є. В.: Вони не до того. Вони якісь були розумні, вони були розумні, то вони торгували. Так, як тепер. Вони бізнесом займалися.

І.: Щось робили, але ж і робочі були, виготовляли щось, ще щось, які майстрові були?

Є. В.: Жиди? А [...] були і кравці. Були спеціалісти, кравці, мури ставили, отаке во. Вони були то кравець, то швець, то продавав тее, то миски, то ложки, то... Кожний клітку мав. [...]

І.: Ви кажете, що щось і мурували, і штукатурили? І такі роботи...

Є. В.: Аякже, євреї там, всьо жиди, жиди всьо робили.

І.: Ну от розкажіть, будь ласка, коли німці прийшли, що вони почали з євреями робити?

Є. В.: Ну то вони почали робити, я знаю, що вони почали? В гетто їх зігнали.

І.: Це одразу, як прийшли, чи пізніше?

Є. В.: То ше трошка, якось там, ше не зразу ж...

І.: А от в центрі біля костьолу є там пам'ятник, що там за пам'ятник, не знаєте?

Є. В.: За Польщі, як вже було, тож зробилася тут якась. Хтось зробив, вкинув якусь біду між нас. Між людей. Ну, вкинув біду, поляк зненавидів українця. [...]

І.: Це інша справа, добре, зрозумів. От скажіть, тобто німці прийшли, одразу євреїв вони не трогали? Чи вже...

Є. В.: Не, не трогали, тільки ну загородили їх, шось вже їм, вже не дали їм волі. [...]

І.: А коли вони створили його, не пригадуєте?

Є. В.: Ну тож як там були створили? Тож якось воно створилось, я знаю? Якось створили. Не пускали їх, після якось і знаки де, де, де вийшов ше якийсь жид, то вже латку якусь там чіпляли на плечі.

І.: Ви бачили, так?

Є. В.: Я не бачила.

І.: А не бачили.

Є. В.: Я не бачила теї латки, я не бачила. А жиди то шо ж вже. Ну та й вже жили сім'єю в гетто. Вже не торгують, нічого. Вже там зачиняні так якби. Але [...] єдного разу приходить до нас, ну, той, шо по селі є, ну якийсь там трохи старший, шо по селі, так, як тепіро голова сільради, і каже до батька до мого, ранесенько, ше тільки розвиднілось: «Бери лопатку і туду, і туду. На місце те, де [...] на поле. Там така гора була, і є вона ше. І туду йти. Ну, яка власть ни є, треба ж слухати. Батько взяв лопатку та й пошов. Пошов, а там не тільки батько, там багато таких дядьків назбирали, от. І копайте яму. А батько мій добре жив з євреями. І копайте яму. І хтось каже, шо то на жидів, хтось, хтось вже рознюхав, як на жидів, будуть стріляти жидів. Ну як батько прийшов, він заслабів, шось йому зробилось. Каже, чув, шо то на жидів яма, будуть жидів стріляти. Вже він [...] а под вечір мали ше йти закоп... загортати. Чутка є, бо ми ж на хуторі, чутка є, шо возять жидів в машинах. І возять живцем, беруть жидів, дехто втік, дехто втік, а хто не втік то на машину і туду, в ту яму. Батько вже не пошов закривати теї ями, вже заслабів і так пройшов той день. Вже там хтось закривав, не знаю хто, ну хто, хтось закрив. Кажали, шо яма ше ворушилась, навіть, ше й всіх не постріляють. Там в яму, построчать по всіх, то ше були й живіє може. Ну і так вже, нема гето. Вже гетто нема. А тут з українцьов робив німець міліцію. Міліція є, українська міліція. Німця то нема, може коли він там є, але нема нічого німцьов. Я знаю, де вони, Війниці, десь там за шосею, а тут нема. Тут тільки українська поліція, вродє то німецька. Вона є... українські хлопці, але до німця належить.

І.: А ваші із села були?

Є. В.: Наших не було. З чужих сіли були. Було десь з Берестечка, були десь з-под Горохово хлопці. Було [...] я там не знаю за всіх, я ж не знаю. Я знаю, скільки там було теї міліції? Ну і тії жиди дехто втік, ну то куди ж ти втік, в ліс пошов, в ліс. Вночі прийде стукає Кондрат, бо ж з своїх, жиди ж, ну люди ж такі ж самі. Ми і дружили, і ходили, і рятували єдне другого. Ну батько вчинить. Боже ж, воно ж прийшло, змерзло, вночі, серед ночі, ой боже мій. Сидить [...] а страшно, а страшно ж тримати. Побачить, шо в тебе жид, то й тебе ше заб'є німець.

І.: А це було відомо, що заб'є?

Є. В.: Ну а шо ж. Як ти будеш жида спасати.

І.: А що такий приказ був? Чи як це було?

Є. В.: Ну, такий закон був у німця. То ж не можна було, не можна було, не можна було. То всьо под страхом вже. То вже як банди, партії стали. [...]

І.: Тобто, шо батько робив?

Є. В.: Ну батько, ну що ж робив, тож шкода. Навіть чути його там, він там немитий і небритий і нічого. Холодно, змерз. Кондрат, дай закурити. Я ще посежу та піду.. Ну ще сиди, ну ще сиди. Бо шкода, шкода було, шкода свої ж люди, свої жиди, свої ж люди, люди, і поляки свої, і жиди свої. І ми всі свої. Ну, і жили ж добре. Отак було. Після їх же половили тих жидів. Вся равно вони те. От навіть він знає, він з другого села.

І.: Половили, чи хтось продав їх?

Є. В.: Я знаю чи хтось, я вже не скажу, чи продав. Певно то, якби не продав то самії не тево. Не знаю. Досить того, що їх, тоже... От до його хати ходили тоже жиди, він в другому селі жив.

І.: А в якому?

Є. В.: *(Каже чоловік Є. В.)* В Студіні. Отут недалеко. Я пас корови, ми пасли, там і бачив що [...]. Ше з одним хлопчиком йдем, но побачимо, що то там таке. Ми йшли, йшли і надибалися на жидів. А то жиди там, в тих лозах, клали вогонь. Я там знаю скільки їх. Але мали з собою оружје. Але ж ми що ж, були ше тоді невеличенькі. Поговорили, попитали, чий ми, всьо, ми їм розказали. А [...] приганяємо корови ше з вечера, ше не пригнали корів, а жидів вже повно в нас на подвір'ї, вже вони знають мого батька. Вже знакомі. То приходили, то давай молока, то дай хліба, що ж там немає нічого. Тай тако ходили спасалися, до якогось часу. Таких хлопів, що більш-менш знали, що знакомії були. Отакее діло. А після десь їх німець дознався і забрав, побив. А були там і діти були малії невеликі в них. Шось там було п'ять чи з шість жидів і жінки з дітьми. Отаке робилися.

І.: А скільки вони до вас заходили, поки їх не знайшли?

Є. В.: *(Каже чоловік Є. В.)* Ну я то не знаю скільки, но часто приходили вночі, приходили.

І.: А як довго?

Є. В.: *(Каже чоловік Є. В.)* Ну я вам вже не скажу, як довго.

І.: Ну там день чи тиждень?

Є. В.: *(Каже чоловік Є. В.)* Ай, не більше, може місяць. Пока їх вже не стало тут, побили чи де вони вже поділися. Пока не стало, то ходили. Вночі прийде. Рятується, рятується. Знакомії, знакомії, бо все ж місто ми знали, а місто знало нас. Наших батьків. А діти тоже зналися, бо до школи ходили. То ж були як єдна сім'я. [...]

І.: А що з цим потім було? Як це виглядало?

Є. В.: А от є те місце ж *(місце розстрілів)*. То ж є, місце загорали, прийшли совети. І всьо загорали, нема нічого.

І.: Ніхто там, ніякого пам'ятника не робив? Нічого...

Є. В.: Не, не, не. Зробили поле. І горють, і сіють.

І.: А чому не робили?

Є. В.: А я знаю, хто буде робити?

І.: А місцева влада там, нічого?

Є. В.: Ніхто нічого не робив. Хто буде робити? Жидів нема.

І.: А не було нікого, після війни вже?

Є. В.: Ну нема, не було жидів...

І.: Жодного?

Є. В.: Нема до сієї пори. [...]

СВІДЧЕННЯ № 8: ІРВІН МІЛЛЕР, с. ОСТРОЖЕЦЬ

Інформація про джерело

Свідок Ірвін Міллер, 1929 року народження. Народився у с. Торговиця. Розмова відбулася 17 листопада 1996 р. у м. Колумбус, США.

Записано Памеллою Маккенна в рамках збору свідчень для Фондації Шоа (нині Інститут «Фонд Шоа» університету Південної Каліфорнії).

Переклад з англійської І. Подольського.

Номер у колекції

USC Shoah Foundation Institute Archives, testimony No. 22892

Зміст

Свідок народився у м. Торговиця, у великій родині. Мав кілька братів, сестру, далеких родичів. Частина рідні ще у 20-ті роки виїхала до США. Він згадує дитинство, дитячі ігри, досвід спілкування з неєвреями, батьківську справу – торгівлю кінями. На початку війни старшого брата призвали до радянської армії. Інший брат і сестра втекли від німецького наступу. Під час першої ж облоги загинув батько оповідача. Згодом родина змушена була переселитися в Острожець. Працював в одного селянина, котрий попередив його родину про небезпеку чергової «акції». Та втекти не вдалося. Після кількох спроб мати домовилася з іншим селянином, що той вивезе оповідача на своєму возі. Мати змусила його сісти на віз, а сама з його сестрою та молодшим братом лишилася у гетто. Далі він один, а час від часу з іншими втікачами переховувалися в околицях міста. Деякі селяни допомагали, інші «полювали» на євреїв. Кілька його друзів-утікачів загинули. Кілька разів він сам заледве уник смерті. Працював, коли була можливість, під вигаданим ім'ям на різних сільських роботах. Після звільнення «російською» армією займався контрабандою, торгував на «чорному» ринку, втік із сиротинця... Повернувшись ненадовго в Торговицю, отримав листи від братів, котрі пішли служити в Радянську армію. З усієї родини вижили лише троє братів. У рамках обміну громадянами виїхав у Польщу, з надією далі емігрувати. Але довго чекав у різних таборах для переміщених осіб, сподіваючись, що брати до нього приєднаються. Цього вони зробити не змогли. Тим часом американські тітка з дядьком розшукали його та добилися дозволу на виїзд у США. Пізніше служив в американській армії. 1975 року приїхав до Москви як турист і зміг побачитися з братами. Вивіз до США родину одного з братів, після його смерті від хвороби у Дніпропетровську у 1992 р. Інший брат виїхав до Ізраїлю у 1992 р.

Ключові теми	Спогади про передвоєнне життя, втеча, вбивство, допомога, виживання у лісах, армія, повоєнне життя, табори для переміщених осіб, еміграція
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 1, 6, 7, 8, 10а, 12
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 2, 4, 5, 9, 11
Нотатки та додаткові зауваження	Інтерв'ю дає багато матеріалів про долю дитини під час Голокосту. Також у ньому висвітлено широкий спектр поведінки окремих людей, яких зустрів оповідач, – страх, байдужість, бажання допомогти попри страх, бажання збагатитися, ненависть, рятування тощо, тож є можливість обговорити мотивації таких вчинків.

СВІДЧЕННЯ № 8: ІРВІН МІЛЛЕР, с. ОСТРОЖЕЦЬ

[...]

І.: Де Ви народились?

І. М.: Я народився в Торговиці, це маленьке містечко в Польщі, у Східній Польщі.

І.: Можете по буквах вимовити Торговицю?

І. М.: Т-О-Р-Г-О-В-И-Ц-Я. Це перекладається як торговельний пункт. Що це означає? Торговиця була цікавим невеличким містечком зі схилами та двома річками.

І.: Коли Ви народились?

І. М.: Я народився 12 липня 1929 р. [...]

І.: Ми тільки що розмовляли про Ваше маленьке містечко з двома річками. Що ще можете розказати про Торговицю?

І. М.: Мій батько розповідав мені, що до війн, навіть до Першої світової, за нього постійно билися, через його схили та річки. Це я пам'ятаю.

І.: Наскільки велике було населення містечка?

І. М.: Цього я не скажу. Ніколи не знав точну цифру. Можливо, десь 300 родин, єврейських родин.

І.: Більшість родин були єврейськими?

І. М.: Думаю, що вони були освіченими. Були поляки, українці, але євреї переважали. У нас було дві синагоги та дві церкви: католицька та російська православна, або ж вона була українською православною... туди більше українці ходили.

І.: Як звали Ваших братів та сестер?

І. М.: Мого старшого брата ми звали Срулик, що на івриті¹ Ізраел. Другий брат – Авраам, і третій – Зіндл. А потім з'явився я, Іцик, і донька Роза, а вже безпосередньо перед війною народився молодший брат Бен-Зіон. Я пам'ятаю, старшому брату було 20 років, коли найменший народився. Тож це була несподіванка. Думаю, що батьки не були дуже раді цьому.

І.: Тож у Вас була велика родина?

І. М.: Так, неподалеку від нас жив мій дядько з тіткою та двома моїми кузенами. [...]

І.: Як жила Ваша родина, коли ви зростали?

І. М.: Ну, коли я був малим, малою дитиною, я пам'ятаю, було добре: ми часто грали, було багато друзів, ми постійно грали надворі. Це було

¹ Іврит – мова євреїв, що існує вже понад 3 тисячі років, найдавніші пам'ятки цією мовою датовано XII–XIII ст. до н. е. Розрізняють біблійний іврит, на якому написано святі тексти, та сучасний, що є офіційною мовою Держави Ізраїль.

досить щасливе дитинство, я був щасливою дитиною, мої батьки були дивовижними людьми, брати були поруч. Я пишався своїми старшими братами, і це було таким нещастям, коли вони так рано померли, у віці 12... 10 років. Оскільки війна розпочалась у 39-му, і з того часу все змінилось. Отже, до 10 років, з того, що я пам'ятаю, все було чудово, ми не були бідними, я маю на увазі в нашому містечку. Було багато людей, які були менш забезпеченими за нас. Тож ми вважали себе досить щасливими.

І.: У які ігри Ви грали надворі?

І. М.: Ну.. Одна з ігор нагадувала бейсбол, але з [...] м'ячем, щось схоже на ракетки та нові палки, сталеві бити [...] гра схожа на бейсбол. Також грали в інші ігри влітку: грали в футбол, хоча в нас ніколи і не було нормального м'яча. Тож ми самі його робили. Також [...] мої брати грали у волейбол, у веселі зимові ігри, бо ми каталися біля схилів на саморобних лижах, каталися на ковзанах прямо біля річки, а також я іноді ловив рибу. Я люблю риболовлю, бо я жив недалеко... близько 200 ярдів до річки, може трохи менше...

І.: З чого Ви робили ковзани та лижі?

І. М.: Лижі ми [...] була одна кузня, і я завжди гуляв біля неї, завжди намагався допомогти там, тож так ми робили собі лижі [...] з дерева. Якщо не було важко, ми перемотували їх ременем, тож усе, що нам лишалось зробити, це вставити свої ноги туди. Ковзани так само були дерев'яні... ми, тож ми могли ковзати, кататися на санях... не в просвердлені, а у пропалені дірки ми прив'язували взуття, і отак ми робили собі ковзани.

І.: А вудочки ви теж самі собі робили?

І. М.: Так, ми самі їх робили... було одне місце, де ми зрізали дерева для вудочок. Ми ходили на базар, і якщо там були коні, ми витягали волосья з хвоста коня, використовували гусяче пір'я, робили крючок, який недорого коштував, щось близько 5 центів... за 1 пенні ми купували 3 крючки. Ловили мух і вдома на кухні ми клали їх у маленьку коробку. Якщо ми хотіли впіймати більшу рибу, ми викопували черв'яків, тож дітьми ми завжди були зайняті чимось. [...]

І.: Чим заробляв Ваш батько?

І. М.: Мій батько був [...] займався кіньми — він купував і продавав їх. Він торгував ними.

І.: Це була його власна справа?

І. М.: Це була його справа, так. Ми ходили кожного дня на ринки (вони були не в нашому містечку). Ми їздили до великих міст. [...]

І.: Які тоді релігійні свята святкували?

І. М.: О, вони були прекрасні. Вони завжди проходили просто чудово, бо їжа була смачна і різноманітна, все було прекрасно. У мене лиши-

лись гарні спогади про Песах¹: чудове свято, здебільшого завдяки їжі, я думаю. Звісно, ми всі ходили до синагоги, але батько, здається, лишався вдома. В мене лише гарні спогади про свята.

I.: Чи є у Вас улюблене свято?

I. M.: Може, Песах, бо було багато смачної їжі, і він так довго тривав – 7 днів.

I.: Чи був у Вашому дитинстві момент, коли Ви відчули антисемітизм щодо Вас або Вашої родини? Чи антисемітизм був завжди?

I. M.: Ну, я завжди... нам завжди про це нагадували. Ми просто чули про це... ми жили переважно серед єврейських родин, неєвреїв було мало. Іноді ми грали разом з неєврейськими дітьми, і були моменти, коли проскакувало «жид», «євреї, вертайтесь в Палестину», але це траплялось досить рідко. Ми билися, ну знаєте, діти ж, але не було такої злості, я такого не пам'ятаю. Проте ми знали, що був антисемітизм.

I.: Ви пам'ятаєте той день, коли розпочалась війна?

I. M.: Так, якщо Ви... я пам'ятаю, в 1939 році... так... в 1939 році був пакт між Сталіним та Гітлером, і російські вояки пройшли маршем по нашій частині країни. І війна, власне кажучи, розпочалась в 1941 між Росією та Німеччиною, 22 червня. Я дуже добре пам'ятаю той день. Це було в неділю, коли нас зібрали в школі, бо до нас завітав якийсь поважний чиновник і мав зробити промову, але його перервало оголошення про початок війни. І насправді, була пісня, і під час війни... чекайте... рівно о четвертій годині, я пам'ятаю ту пісню, одночасно...

I.: Тож вас зібрали в школі, тому що..?

I. M.: ...тому що [...] я кажу, що то було в неділю, коли в школу не треба було йти, проте якийсь комісар скомандував усім прийти на зібрання. Я в той час був піонером, я думаю... я був головним у невеличкій групі, близько 12 дітей і вони... потім був хтось з комсомолу та інші... я не пам'ятаю, про що вони говорили, проте, як я вже сказав, їх різко перервали опівдні в неділю. [...] Ну, нас розігнали і відмінили школу, а вже впродовж якихось днів... десь приблизно тиждень пройшов, німці вже увійшли в наше містечко. Перед цим, за день чи два, мій брат Авраам, сестра, вони втекли на схід, тому що вони знали, що лишатись тут небезпечно. Все могло трапитись: вони могли заподіяти шкоду молодим, особливо хлопцям призовного віку... мій старший брат вже служив тоді в російській армії. Він був на військових навчаннях з 1940 року, за рік до початку війни. І після цього ми втратили будь-які контакти з ним. Не отримали жодного листа. [...]

I.: Як німецькі війська зайшли до Вашого містечка?

¹ Песах – весняне свято у пам'ять про вихід євреїв із Єгипту.

І. М.: Було кілька загонів, я пам'ятаю. [...] Першими я побачив мотоциклістів, а потім, звісно, військові джипи та вантажівки. Вони просто увійшли (в'їхали)... навіть не... вони витратили один чи два дні, щоб окупувати область, і просто увійшли. А потім вони... ми навіть не бачили німців, то були переважно українці. Була купа націоналістичних груп, що ненавиділи росіян. Вони сподівались на те, що німці дадуть їм незалежність... Вони насправді співпрацювали з німцями з надією на те, що це все ж таки відбудеться. Тож вони зробили багато брудної роботи для німців.

І.: Ці українські солдати?

І. М.: Спочатку вони не були солдатами, то були здебільшого молоді хлопці. Але німці їх швидко організували, дали уніформу та підготували їх. [...]

І.: Що було після цього?

І. М.: Далі було [...] у вересні вони прийшли [...] я чув, як батько казав. Він казав: «Нам треба повідомити школу», він казав, що це було щось на кшталт реєстрації. Я не бачив оголошення, може десь воно було наклеєне... але він сказав сусідові: «Нам треба піти і зареєструватись – це те, чого вони від нас хочуть». Але він каже: «Мені це не подобається, щось тут не добре». Батько повідомив це сусідові, бо тому теж треба було йти. Більшість чоловіків певного віку, ну знаєте, дорослих чоловіків. Я пам'ятаю, як він говорив це сусіду у нас на ганку: «Мені це не подобається», і я думав про це, а потім батько пішов. Ми прийшли подивитись, що трапилось з тими людьми. Вони їх всіх закрили. Збирали переважно в центрі містечка, а потім закривали. Більше 155 чоловіків. Вони їх закрили в шкільному підвалі. І всі ці люди... здається, це було в середу вночі, в четвер і вранці в п'ятницю. Вони відвели їх приблизно на кілометр від міста. Це був великий сарай, як ми пізніше дізналися, і вони їх змусили... чому я думаю, що не євреї... були люди, що викопали величезну могилу, у п'ятницю вранці, а опівдні прибули війська СС. [...]

І.: Вони прийшли і до Вашого дому?

І. М.: Вони прийшли і до нас. Мій брат був [...] просто сидів там. І я пам'ятаю, один есесівець подивився на нього. Здалось, що він щось задумав. Гадаю, йому було 15 років.

І.: То був Зіндл?

І. М.: Зіндл, так. І він [...] вони поглянули на нього і пішли. Вони нічого йому не зробили і пішли. Пізніше вдень ми почули кулеметні постріли. [...] Жінки кричали. Одна людина вижила, і один з моїх кузенів також вижив. Його батько разом з моїм сховали його в сараї, і він був єдиним, хто того вечора прийшов додому... Пізно вночі він чекав. Тобто

вона думала, що він загинув, тож вона не могла повірити тому, що він вижив. Вони були єдині, хто знав ту історію... що саме там трапилось. Звичайно, ми теж її знали. Я кажу про те, що ми бачили ту могилу, ми все це бачили, чули постріли з кулемета. [...]

I.: Отже, після цього, вдома була Ваша мати?

I. M.: Це був жах, тобто багато чоловіків були вбиті, і лише жінки з дітьми... ми мали продавати свої речі, щоб отримати бодай якусь їжу. Все, що в нас було, ми віддавали за їжу. Та зима була жахливою, а на початку весни вони наказали нам переїхати до іншого містечка, і вони змусили нас покинути все, що в нас було... Я не впевнений, скільки саме миль ми пройшли, близько 10, і кожен з нас взяв із собою щось, але ми залишили всі речі там...

I.: Весною 1942?

I. M.: Так. Тож ми прийшли до невеличкого містечка під назвою Острожець і заселилися. [...] Вони жили в маленькому будинку, вони також були із села, були селянами. Я не знаю, як їм дістався цей дім в Острожці, але ми заселилися разом з ними. Там також були ще інші люди. Це був просто маленький будинок. Не знаю, лише 3 кімнати і ціла купа людей. Тож місце було повно люду, без їжі, було жахливо. Не знаю, як мені вдалося домовитися про роботу на цього селянина. Я приглядав за коровою. В нього були проблеми з ногою... чи її взагалі не було, не пам'ятаю точно, лише дерев'яну ногу. Він не міг багато чого робити, тому я робив за нього цю роботу. А на вихідних він давав мені їжу: картоплю, хліб, і я приносив це додому. І так це тривало, не знаю, приблизно кілька місяців. Одного разу він сказав мені: «Я маю тобі дещо сказати», українською звісно. Я й досі пам'ятаю, як боляче було таке почути: «Хочеш ти це почути чи ні, але я повинен тобі сказати. Вони копають могили, це означає, що вони збираються вбивати євреїв». Я одразу лишив усі свої справи, і кинувся до свого містечка до мами і сестри з малим братом, але здебільшого до мами. Я біг і сподівався, що ще не пізно, бо якщо щось трапиться, знаєте, те саме буде і з моєю мамою. Я змушений був бігти через єврейське кладовище, це була околиця Острожця. Саме там я і побачив, як вони викопували величезну яму, деякі селяни. Я подивився, це мене просто [...] знаєте, наче я побачив те місце, де сам і помру. Мені потрібно було обігти їх, я не міг на це дивитись. Я прибіг додому і я... ось я, вдома. Мама була незадоволена, вона спитала мене: «Чого ти вернувся? Чого прибіг додому? Ти мав лишитись там». Ну я не був впевнений, чи він хотів, щоб я лишився. В той час було страшно усюди, де вбивали євреїв, всі боялись приховувати бодай одну людину. Але я хотів бути поруч з мамою. Я відповів їй: «Я нікуди не піду, я буду з тобою. Хоч би що сталось з тобою, те саме буде і зі мною». Десь через декілька ночей

ми хотіли спробувати втекти. Всі: моя мама, ми хотіли покинути гетто. Я не знав, куди нам піти, вони могли нас одразу впіймати. Там було багато поліцейських, українських поліцейських. Вони зупинили нас і загнали назад до гетто. Те місце було оточено воротами з колючою проволокою. Але нам вдалось вийти з нього, проте вони все одно нас упіймали і повернули назад. Тож ми чекали на свою долю... це могло статись будь-якої ночі, ми не знали, коли і на що чекати. Було дуже страшно чекати на власну смерть...

[...] Мати мовила до мене: «Я хочу, щоб ти сів у цей віз». Я почав сваритись з нею, відмовляючись.

І.: Це було по тому, як Ви прибігли додому після слів селянина про вириту могилу.

І. М.: Так, це було після того...

І.: Після Вашої спроби втекти?

І. М.: Так, після спроби втекти, кілька днів пройшло десь. Тоді, коли моя мама зробила це. Якимось чином їй вдалось домовитися, вона щось дала тому селянинові і змусила мене... мене сісти. [...] «Ти повинен це зробити. Може, хоча б так один з нас виживе». І я сів [...] сів у той віз. Я почував себе жахливо, дивлячись з болем на маму... я подивився на її обличчя, вона плакала... ми обоє плакали. Там були моя сестра та молодший брат. І той чоловік від'їхав. А десь через кілометр він зупинився, я мусив далі йти сам, і я пішов, а він поїхав собі. Отже, я лишився сам, і я гадки не мав, куди йти. Але я йшов.

І.: Як довго Ви йшли?

І. М.: Я прийшов до найближчого села, просто йшов по тому селу. [...] Пам'ятаю, як купка дітей кидали в мене каміння. Не пригадаю, куди я втік від них. Я покинув те село і шукав місце, де не було будинків, знаєте, щоб не бачити нікого. Там був схил, до якого я зміг дійти, і річка. Я розплакався, я не знав, що мені робити. Коли стемніло [...] була осінь, тож був і урожай, на полях було сіно і солома. Я пам'ятаю, як пішов і залишився там на ніч, я спав там. У мене не було із собою ні теплого одягу, нічого, і я зранку пішов далі. Я шукав когось з батькових друзів-неєвреїв, намагався згадати їх. Був один. Ця жінка допомагала нянчити мене, коли я був маленькою дитиною. Я знав, де вона жила. Я пам'ятав назву села, тож я пішов туди... Я питав у людей, де вона. Люди мені сказали, і так я потрапив до неї. Вона була страшенно налякана, але все одно мене сховала тієї ночі. Сказала, як була налякана... ну знаєте, якщо мене піймали б, то і її вбили б. Я також це знав. Тому наступного дня я пішов. Я згадував інших батькових друзів, з якими він вів справи, і я пригадав декілька імен.

І.: Ви пам'ятаєте ім'я тієї жінки?

І. М.: Павліна. Вона була в нашому домі, я вважав її частиною родини: вона розмовляла на їдиш¹... знаєте, не було українців, які говорили на їдиш. Але вона говорила, бо протягом довгого часу перебувала з нами. Звідти я пішов до іншого села, до дому батькового гарного друга... але його там не було, бо він утік з... не знаю точно, що з ним було, бо не знайшов його. Були лише його племінник та бабуся. Я лишився в них на 4 чи 5 днів. [...]

Блукаючи від місця до місця, я прийшов до цього селянина, я сподівався, що він дасть мені трохи їжі, і він її дав. Він сказав: «Знаєш, недалеко від цього місця, було близько 200 чи 300 євреїв. Може, це непогане місце для тебе, можливо, вони вже не вбивають їх». Так він мені сказав. Я думав, що це не так, і що всі євреї вже вбиті. Тому це стало несподіванкою для мене... Розумієте, я знав, що їх уб'ють, але я відчував, що я тут, серед євреїв. Не знаю як, але... хтось попросив мене лишитись з ними і... [...] Нас було 8 осіб у нашій... кімнаті. І одразу після цього, на тих вихідних, кілька днів після Шабату [...] жінка, в якій я лишився, працювала на німців, на лейтенанта, що керував фермою. Вона готувала, прибирала. Однієї ночі вона прийшла і повідомила, що німці збираються вбити тутешніх євреїв, за словами того лейтенанта. Тієї ночі ніхто не хотів спати, ми просто сиділи і чекали, чекали нашої смерті. Пізно вночі ми побачили світло від вантажівок, почули їхній звук. Зазвичай такого ти там не побачиш. Але то були вантажівки, багато вантажівок. Ми їх почули. Знаєте, ніхто не розмовляв тоді, бо не знаєш же, що казати, ти просто чекаєш на свою смерть. Рано-вранці, денне світло вже пробивалось, тоді ми і побачили, як надворі все заворушилось... я підійшов до дверей зі словами: «Я маю втекти звідси!». Я побіг вниз по схилу. Внизу я почув, як хтось свариться: то були двоє поліцейських із рушницями, в уніформі. Вони зупинили мене і погнали назад. Так дивно було... пам'ятаю запах самогону від них... Я підійшов до високого паркану... так вийшло, що двоє дорослих вибили декілька дощок і вибігли. Так само вчинив і я. Тим часом нам вслід уже стріляли. А ми бігли через поле, через відкрите поле. [...]

І.: Коли Ви тікали з тієї бійні з двома чоловіками, які Вас загубили, то Ви знову лишились один?

І. М.: Так, я знову був один. Ту ніч я провів у лісовій місцевості, і я пам'ятаю, як нічого не їв цілий день. Пригадую, як викопав картоплю, знаєте, сиру картоплю. Траплялась гнила картопля, з жахливим смаком,

¹ Їдиш – специфічна мова європейських євреїв. Утворилася внаслідок суміші різних мов країн проживання єврейської громади (в основному німецької та слов'янських мов) та івриту. Існує цілий пласт літератури та культури цією мовою. Після Голокосту мова перебуває на межі зникнення через убивство основної маси її носіїв.

Ви розумієте... Наступного дня я вирішив іти назад до тих місць... не зовсім тих, але я знав ту місцевість, ту частину селищ. Тож я йшов цілий день, і раптом я зупинився біля дому селянина, і там мене нагодували [...] він каже: «Знаєш, було приблизно 10 людей, що вижили в тому жахитті... в тих розстрілах. Я думаю, що більшість із них вижила». [...] Я вислухав його, й оскільки я не знав, куди піти, я вирішив рухатись туди. То була правда, там дійсно вижило 10 людей, вони повернулись. Не було куди йти... тож я прийшов туди, і я пам'ятаю ту молоду пару. Брат із сестрою лежали... були холодні дні, і я не знаю, чи їх били спочатку по голові... я відчув той сморід, як їхні ноги гнили. Не пригадаю, якою була причина...

І.: Вони ще були живі?

І. М.: Так, вони ще були живі, вони лежали. Вони не могли ані ходити, ані встати. Дівчина була надзвичайно гарною, десь 20 чи 21 рік їй був, хлопець теж був молодим. Я не знаю, як це з ними трапилось, але я пам'ятаю, що вперше в житті побачив, як люди помирають. Там ще було 8 осіб.

І.: Ви лишилися із ними?

І. М.: Ми лишилися, ну я не знаю, що трапилось, але знаю, що решту поховали наступного дня. Не пам'ятаю як, але я був там, ми все це бачили... бачили, як вони померли. Ми zostалися там на декілька днів, і одного дня прийшли двоє поліцейських у формі. Вечоріло, і той поліцейський, що був за головного [...] вивів 8 чоловіків і вишикував їх навпроти стіни. Вони збирались їх убити. Один хлопець, що стояв з краю, кинувся тікати. Поліцейський побіг за ним і відкрив вогонь. Інший поліцейський знає, направив рушницю на нас. Я благав його відпустити мене, і здається, йому стало мене жаль. Він сказав: «Біжи, малий». Тож я побіг у тому самому напрямку, що і той хлопець. Я порівнявся з ним, він кричав, щоби ми бігли в одному напрямі по зораних полях. Він зупинився, і ми пішли разом, ішли всю ніч. А вранці ми дійшли до селища. Я не пам'ятаю назву села, але там жили чехи. Вони пожаліли нас і нагодували – ми добре поснідали і пішли далі. [...]

І.: Це трапилось восени 1942?

І. М.: Це було... так, восени 1942.

І.: Опишіть Ваш фізичний стан на той час.

І. М.: Вибачте?

І.: Чи могли б Ви описати Ваш фізичний стан на той час?

І. М.: Мій фізичний стан, знаєте, тоді мені було лише 13 років.

І.: Чи була у Вас можливість помитися?

І. М.: Що? Ні, в мене навіть не було достатньо одягу. Я не... Єдиний випадок, коли я мився, був улітку. Взимку я не міг.. я не залишався на-

віть в якомусь будинку. Я спав у сараях або ж просто в соломі чи сіні. Люди не здогадувались, що я там був. Я пам'ятаю, як біг цілу ніч полем. Прибіг до іншої ферми, спробував непомітно зайти в сарай, бо двері не були зачинені на замок. У людей взагалі не було замків. Але коли я зайшов, собаки почали гавкати. Знаєте, вони гавкали і гавкали... «Боже, коли ж вони замовкнуть?» — думав я. Селянин вийшов подивитись, що там коїлось. Тобто він розумів, що щось не так, — собаки ж гавкали. Проте я ховався в соломі, сподіваючись, що рано чи пізно пес припинить гавкати. І він припинив. Я провів цілу ніч там, без їжі. Думав, що вранці попереднього дня... наступного дня я знову пішов. У мене не було вибору, мені не було куди йти. Пізніше тієї зими я був в іншому місці. Пам'ятаю, була страшенна гроза, зимова гроза, а я йшов, не бачачи дороги...

І.: Це було в 1943 році... чи раніше?

І. М.: Думаю, так, 1943. Знаєте, я ніколи не знав днів тижня чи місяців, але так, це була зима 43-го. Я прийшов до цього будинку. Це була стара бідна ферма, і я пам'ятаю там жінку. Вона виглядала старше своїх років, але в неї були діти. Чоловік працював на борошномельному заводі — вона так казала. І дозволила мені лишитись у неї вдома на кілька днів. Жили вони надзвичайно бідно. Все, що в них було, це борошно, яке він приносив із заводу. Вона готувала, пекла... ну я не знаю, з чого вона все робила, бо не було ні солі, ні цукру. Все було з борошна, прісне, але це була їжа. Тож я зостався в них на кілька днів. Вона була доброю людиною, співчувала мені. Ну, більшість людей співчували мені, проте ніхто нічого не робив. Я пробував там десь... з тиждень. Погода покращилась, і я пішов. З того я пам'ятаю, як переходив з одного села до іншого. Це було в ніч на неділю. Почало вечоріти, ставало дедалі темніше, і я йшов по снігу висотою в 2 фути. Дорогу було ледь видно, лише стежку... сани. В той час люди користувались санями замість возів.

І.: У що Ви були вдягнуті?

І. М.: Пригадую шапку, таку круглу шерстяну.. і невелике пальто з дірками. Дірки були від пострілів, коли ми втікали, пізніше я їх помітив. Носив туфлі, але вже не пам'ятаю, які саме, але пристойні. Чому я так кажу, бо коли я прийшов до селянина, його жінка хотіла забрати мої туфлі. Я спитав у неї: «А в чому мені тоді ходити?». Вона все одно їх хотіла. Я думав, що краще втекти від них — я боявся тієї жінки. Тому гадаю, що мої туфлі все ще були пристойними. Тим часом я йшов з того села і побачив будинок, ой, не знаю, чи зможу точно оцінити відстань... менше чверті милі я побачив, ну, знаєте, там горіли керосинові лампи, тому я міг бачити з великої відстані. Вечоріло, і я побачив чоловіка, який ішов мені назустріч. І це мене налякало до чортиків. Знаєте... ніколи не зна-

еш, чого чекати від незнайомця. Зазвичай у таку погоду тут нікого не побачиш. Ну, я то йшов, бо в мене не було вибору. Отже, коли він підійшов дуже близько до мене, моє серце забилося, як скажене. Він спитав у мене, куди я йшов. Я відповів, що йду додому. «Де твій дім?» – продовжив він, і я сказав йому назву села. Тоді я знав всю округу. Питає: «Де ти був?» – «У дядька». І він подивився на мене, наче зрозумів, хто я. Він щось знав, але ставлячи ці запитання. [...] І тоді я відчув, наче сам Бог говорить моїми словами, бо я був неспокійним, відповідав швидко. Він каже: «Добре, малий, іди додому. Іди». Коли я відійшов від нього, я хотів полетіти, тобто хотів побігти з усіх сил, але я боявся. Я пішов в одну сторону, він – в іншу. Трохи пізніше я побіг, і в першому ж домі було світло. Я побіг туди... вона сказала: «Тобі пощастило. Медиський тільки-но пішов звідси». Це був чоловік, який застрелив би мене. Він був на кшталт мисливця на євреїв. Йому платили за вбивство єврея. Я чув про нього, проте не бачив ніколи, лише чув з інших селищ. Ну іноді, люди розмовляли зі мною. Були гарні люди: «Стережись, солдати шукають тебе. Вони кажуть, що є один хлопчина...». Тож вона каже: «Він був у нас вдома і пішов». Ну, вони не дивились у вікна і не бачили, що там відбувалось. [...]

I.: Яке це село було?

I. M.: Ну, це як... коли ти виходиш, потім вертаєшся і бачиш кілька будинків, я просто вже не пам'ятаю назву. Це дивовижно, що я все ще пам'ятаю деякі з цих селищ після стількох років. Це маленькі місця, дуже маленькі, будинки біля дороги. І так тривало певний час... я робив одне і те саме, ходив, ховався. [...] Пам'ятаю, як прийшов до чеського села, проте назви вже не скажу. Хтось сказав... а ні... я прийшов до того, до старости. Чеська родина... він спитав, чи хочу я працювати на нього. Казав, що не хочу наймати євреїв, тож я одразу заперечив, що я не єврей. Каже: «Це добре». Таке враження було, що він знав, але формально хотів розставити все на свої місця, він не хоче наймати євреїв, тож євреїв тут немає. Тож на мої слова, що я не єврей, він відповів, що то добре. Потім за мною наглядали. В нього було декілька корів, бик і 2 коня. Це була невеличка ферма, він також був зайнятий чимось, але я не знаю, чим саме. Робота була неважка, але в нього не було на це стільки часу, скільки в інших селян. Я там пробув досить довго: всю весну та літо. Тим часом у тому селі був ще один єврейський хлопчик мого віку. Він також працював у когось у господарстві. Тож ми з ним познайомились. Вночі ми з ним зустрічались доти, поки селянин не прийшов і не сказав: «Знаєш, українці схопили твого друга», або «того хлопця», він не сказав «друга». Лише «цей хлопець, що працював на того селянина». Після цих слів я втік, бо знав, що вони прийдуть і за мною. Але до цього був ще один ви-

падок, коли я ще працював на цього чоловіка. Двоє українців з рушницями прийшли до нього в дім. Я був один надворі, коли вони під'їхали. Я був тоді в сараї, коли вони спитали: «Де твій батько?». А я не був одягнений як його дитина, бо мій одяг був поганий. Проте я відповів йому чеською, що батька нема, але він скоро вернеться. Вони відвернулись і пішли геть. Я до смерті злякався. Я думав, якби вони дізналися, що я єврей, впевнений, що застрелили б мене на місці. І після цього я подумав, коли почув, що вони схопили мого друга, що вони і мене вб'ють. Я боявся, бо перед тим, як убити, вони його катували. Їм треба було знати, чи є в селі ще євреї. Тому я... втік звідти, і добре, що так зробив. Більше я туди не повертався.

І.: Ви боялись того, що вони його мучили задля того, щоб дістати інформацію про Вас?

І. М.: Саме так. Знаєте, я ніколи навіть не звинувачував його, бо знав, що вони робили з ним. Хтозна, як би я вчинив у такій ситуації. Я просто хотів сказати Вам, що ці випадки згадуються[...] коли я працював на того чоловіка. Я пас корів на полі і приглядав за ними. В тому селі був єврей, що ховався. Я часто носив йому їжу, бо він, розумієте, він був наляканий. Я міг проникнути непомітно і принести йому щось поїсти. Влітку в нього було місце у відкритому полі. Тобто воно не було повністю відкрите, але то була, здається, пшениця, де він ховався. Ніхто його не бачив, незважаючи на те, що той ховався не в сараї. Я носив йому їжу, так часто, як міг. Йому було, можливо, 40 років. Я тоді думав, що йому більше. Одного разу я знав, що він був неподалік від того місця, де я пас корів. Там було кілька поліцейських, українців. Вони ходили по полю і шукали людей. Вони знали, що хтось ховається. Завжди був донощик, і вони знали, що десь у полі ховаються євреї, але не знали, де саме. Тож вони підійшли до мене і спитали: «Знаєш, де євреї?» – «Ні, не бачив жодного». Їх було п'ятеро, і всі з рушницями. Я пам'ятаю це, як кожен із них намагався сховати її під ременем. Я не знаю, яке то було поле, з пшеницею, чи щось таке. І я побачив, як вони знайшли того чоловіка. Тобто він був точнісінько біля них. Вони вислідили його. Він ішов перед ними, а вони з рушницями вели його до лісу. Я бачив, не пригадую, як далеко то було, приблизно півмилі. Він був трохи вищим за них, тому я міг його бачити, поки вони не дійшли до лісу. Десь через хвилину, не знаю точно, я почув постріли... і я... не знаю, що я тоді робив.

І.: Ви почули постріл...

І. М.: Я почув постріл... він був гарною людиною. Він розказував мені новини, які йому вдавалось чути від когось. Хтось давав йому газети, українські газети. Коли він дочитував, то давав їх мені.

[...]

І.: Взимку як Вам вдалося вижити? Яким був Ваш фізичний стан?

І. М.: Був час, коли я пропустив... Пам'ятаєте те місце, звідки я втік [...] останнього дня там ще були люди. Вони прийшли... дайте подумати... до цього були дні, коли лишалось небагато людей, прийшов поліцейський і вимагав людей для праці в іншому місці. Я був серед 5 чи 6 людей, я хворів тоді. Застудився, здається, мене трясло всього. І той чоловік, селянин, що відвіз нас на те місце [...] він пожалів мене і взяв до себе в дім. Він тримав мене у себе, а решта людей жили в одній чи в двох кімнатах, точно вже не скажу. [...] Але знаєте, з часом це все припинилось, та я не пам'ятаю, як вибрався звідти до того, як [...] я знав, чим це все закінчиться... ну, що вони вб'ють нас. Тому я не знаю точно, що трапилось з цими людьми. Але я вже втік. Але по дорозі назад на ту ферму, де я працював раніше, я зустрів ще одного чоловіка... після того, як почав ховатися. Я не ходив далеко від дому того селянина, я ховався в сараї.

І.: Яка то була пора року?

І. М.: Це вже був 1944 рік. [...] Ми знайшли місце, де ми крали курей, вночі крали. Ми знали одну бідну бабусю, що готувала цих курей і нам давала половину. Дивовижно, як нам вдавалось це робити (*усміхається*)... ми наче відточували уміння викрадати курку. Знаєте, вночі, коли вони сплять, якщо тихенько підкрастися, різко схопити курку за шию і стиснути якомога сильніше, то курка не встигне зробити ані звуку. Інакше вона прокинеться, і буде вам галасу. Тож ми наловчилися цьому (*продовжує усміхатись*). Цей чоловік тоді вже втратив дружину та двох дітей. Він був одним із тих, хто поховав власних дітей. Їх застрелили. Дружину відділили від дітей, але все одно всіх їх убили. Він був гарною людиною, але злою, він постійно злився, я це пам'ятаю. Але ми з ним були друзями. Потім ми подружились зі ще одним чоловіком, який так само ховався в тому селі. Переважно там і ховались... я зазвичай приносив їжу, ну, окрім тієї ночі полювання на курку. Я заходив у якийсь дім і просив трохи їжі. Я це робив, бо той третій лише приховувався. Він був наляканий до смерті. Я так робив, бо відчував, що зможу, і мені нічого за це не буде. Та осінь [...] вона була дуже важкою для нас у тому селі, тому що люди знали, що в селі ховаються троє євреїв. Українці дізнались про це. Вони прийшли до села, але не знали, де саме шукати євреїв. Можна сказати, що вони перебували у постійному пошуку. [...] Тож ми вирішили побудувати місце, де ми могли б укритися, будували його по ночах. Виходили і копали. Треба було його замаскувати, щоб ніхто не бачив. Нарешті ми майже закінчили копати до потрібної глибини. Я кажу, що це була велика яма в землі...

І.: Чим ви копали?

І. М.: Ну, в нас була лопата і кошик, який ми заповнили землею. Вона була чорна, тож ми її розкидали по полю, щоб непомітно було. Викопували землю, закидали в кошик, а потім розкидали по полю. Восени. Також ми прибирали будь-які сліди від взуття. Копали ми на такій собі межі між двома фермами. Ця межа допомагала розібрати, чия ферма. Приблизно 2 фути в довжину. Отже, ми вирили яму біля цього кордону. Завдяки тому, що ходили по траві, вони не могли засікти наші сліди. А коли ми закінчили її рити, то купили солому і накрили нею яму. А корзину, яку ми наповнювали землею, спускав донизу останній, хто спускався. Хтось один лишався зовні стерегти нас. Все було чудово продумано. Ніхто про це не знав, ну, ми так думали. Було темно, і ця яма була на великій відстані від будинків. Однієї ночі ми вирішили, що треба вже туди перебиратися, із сараю до укриття нашого в полі. Рішення було прийнято, і ми от-от збирались перейти, як раптом я кажу: «Краще нам не йти туди. Я не хочу. Чомусь я так відчув, що щось трапиться, якщо ми вийдемо із сараю [...] відкрите поле, нема куди йти, будь-хто може тебе вислідити, зробити все, що завгодно. А якщо ти побіжиш, вони тебе застрелять». І я такий: «Оу...», так неправильно, рішення мало бути прийнято одногласно, всіма, а тут бачте, він не хоче... Вони розізлились на мене, і ніхто нікуди не пішов. Наступного дня ми дізналися, що хтось бачив, як рили яму. Кілька українців оточили ділянку — вони ж думали, що ми там були. Із собою взяли кулемет чи автоматичну зброю, як нам сказали, і нікого не знайшли. Але вони прийшли буквально наступного дня після того, як ми мали туди заселитись. Отже, в мене був зв'язок з Богом. *(Сміється)* Знаєте, ті двоє одразу прониклися повагою до мене. Бо якби ми туди пішли, то всі були б уже мертві. Це були такі часи... коли мене могли вбити в будь-який момент.

І.: Чому, на Вашу думку, кожного разу, коли смерть була так близько, Ви ніколи не здавались? Ви говорите, що ви мали виживати кожного дня і у Вас нічого із собою не було. Ви думали, що вся Ваша родина загинула, і все одно продовжували йти далі. Що...

І. М.: Іноді я теж ставлю собі це запитання. Мене більше хвилювало питання, як саме померти. Якби мене вбило бомбою, то це було нормально, тому що... але якби мене застрелили ті українці, або ж катували мене. Бачив, як убили одну родину. Я був... я був на горищі, коли вони їх стратили за сусідніми дверима. [...] Можливо, жага до життя або щось навіть більше, але ця жага була сильна. Іноді я думаю про це. Людині було практично неможливо вижити так, як я це зробив. Пізніше я дізнався, що був єдиною дитиною, що вижила, ну з мого штетлу. Більше ніхто. [...]

І.: Чий війська?

І. М.: Російські. Одні йшли туди, а інші назад, в інший бік. Коли вони повертались, я собі подумав, що побіжу з ними. [...] Тож я пішов вслід за російськими військами. Були мотоциклісти, кавалерія, піхота. Але більшість везли коні з возами. Іноді я навіть на цих возах катався, але потім мені треба було зійти, бо всі йшли пішки. Так ми йшли всю ніч і дійшли до Луцька. В місті були бої. Річка Стрий бігла прямо від мого містечка до Луцька. І на одній стороні річки були росіяни, а на іншій – німці.

І.: На стороні Стрия?

І. М.: Стрий – річка. А я хворів тоді... мене відвезли до луцького шпиталю, в якому лежало багато солдатів. Першу ніч я пробув там разом з жінкою, молодою жінкою. Скоріше за все, молодою матір'ю. Там стояв метиловий спирт... і вона померла в цій кімнаті. А я провів всю ніч у тій самій кімнаті. Наступного дня до мене в кімнату перевели солдата. Я пам'ятаю, як літаки бомбардували нас, а мені тоді було все одно, навіть якби мене вбили. Цього я не боявся взагалі. Тож думки про смерть не були настільки поганими. Я пробув кілька днів у шпиталі, разом з цим офіцером. Гарна людина, ну і я подумав: «Може піти разом з ним». Маю на увазі, що я завжди намагався йти з кимось, не один. І він дозволив піти з ним. Але каже: «Мені треба на лінію фронту». Потім зайшли два чи три офіцери, він одягнувся і пішов. Отже, я покинув шпиталь, і тут наче була зона бойових дій. Бачив поранених солдатів, яких лікарі везли на санях. Можна було побачити ракети «Катюша», не впевнений, чи Ви знаєте такі. Це російська таємна зброя. Я бачив, як цими ракетами обстрілювали іншу сторону. Я був єдиною дитиною, були лише солдати, я не бачив там цивільного населення. Російські віськові вантажівки їздили туди-сюди. Я направлявся до міста Рівне, далі на схід. Чоловік зупинив вантажівку і впустив мене. І ми вдвох поїхали. Думаю, я йому теж потрібен був. [...] Так я завершив свої блукання в Рівному. Якраз тоді я пішов до одного з двоюрідних братів, що вижив, до сина дядька Меєра. Він був десь на два чи три роки старший за мене. Я був щасливий побачити його. І він був радий. Під час війни він хотів піти волонтером до російської армії. Так він міг помститися, вбивати німців. Я також цього хотів, хотів до армії. Але я був замалий, мені на той час було лише 14 чи 15 років. Мене не... а його взяли.

І.: Це був той брат, що зміг уникнути розстрілів, яких не уник Ваш батько?

І. М.: Так, він той, хто вижив. Він приєднався до партизанів, але його єдиною метою була помста.

І.: Як його звали?

І. М.: Мойше Пресман. Привабливий молодий хлопець. Він приєднався до армії, а потім надіслав мені фотографію з листом. Лише один лист.

І.: Коли Ви його отримали?

І. М.: Десь на початку 45-го, у лютому, десь тоді. А війна закінчилась у травні.

І.: Якщо Ви отримали листа, отже, Ви десь мешкали на той час?

І. М.: Я жив у Рівному. Так, я був у місті Рівне, російські війська вже стояли в місті. Я відчував себе звільненим. [...]

І.: Ви зустрілись з Вашим братом Мойше, який хотів вступити до армії і, власне, туди вступив.

І. М.: Так, він хотів [...] помститися. Так він і зробив. Поки він був в армії, думаю, що так... я тоді отримав від нього листа... коли жив у Рівному. Я поїхав до свого рідного містечка. Сподівався, що лишився бодай якийсь одяг когось із рідних, хтось із сусідів... я хотів навідатись до деяких із них. Тож я приїхав до мого містечка, до Торговиці.

І.: Як Ви туди доїхали?

І. М.: На російських військових вантажівках. То був єдиний вид транспорту тоді. І вони взяли мене із собою. Я спитав у водія, куди вони їдуть, і вони підхопили мене.

І.: То була весна 1945?

І. М.: Ні, лише початок зими 45-го. Тобто початок січня чи лютого... так, 45-го. По приїзді я спершу пішов до поштового відділення. Там я отримав листа від брата з армії.

І.: Від брата Ізраеля?

І. М.: Так, він його відправив з надією на те, що хтось вижив. Хтось... І почувався найщасливішою людиною на землі. Пізніше я дізнався, що мій брат був досі живий.

І.: Яким числом було датовано лист?

І. М.: Яким числом... взагалі, лист недовго там лежав, бо та частина не була довго окупована. А до того, знаєте, неможливо було відправити щось поштою. Коли він дізнався, що територія перебуває під владою російських військ, думаю, тоді він відправив листа. Він був на пошті, лист. Тож коли я прийшов, то одразу написав йому відповідь. І найперше я хотів прийти туди. В місті Рівному я жив у сирітському притулку.

І.: Ви ще повертались до Торговиці?

І. М.: Ні. Тобто я приїхав туди, отримав листа і повернувся в Рівне.

І.: Ви заходили в свій дім?

І. М.: Так, але мого дому вже не було там... Все, що я знайшов, це лише яму в підвалі. Єдиним домом, що я побачив, був дім мого дядька. Я пішов до того ветеринара, що жив у нашому домі. Я побачив, що висить батькове пальто. Я ж знаю, що ми лишили багато речей йому з надією на те, що він сховає їх, а після хтось із нас...

І.: Він Вам пообіцяв?

I. M.: Ну, я маю на увазі, що ми лишили йому багато наших речей. Ну, я спитав у нього, чи збереглося бодай щось. І я ж бачив те пальто. Він сказав: «Ні».

I.: Ви у нього спитали про пальто?

I. M.: Я не спитав нічого. Ну який у цьому був сенс? Я бачив те пальто, а він каже, що нічого немає... тож я не багато міг зробити. Тож я поїхав звідти [...] спершу поїхав до Луцька. [...]

I.: Ви щось говорили про сирітський притулок.

I. M.: Так, я пробув там приблизно 5 днів.

I.: Як Ви там опинились?

I. M.: Ну, хтось порадив мені туди піти. То мало бути непогане місце для мене. Але я подумав: «Господи, це наче в'язниця». А я то вже був вільною людиною. Знаєте, провівши стільки років на відкритому... я не хотів бути закритим у цьому притулку. [...]

I.: Це все ще було взимку?

I. M.: Так. Була довга холодна зима. Я зустрівся з трьома дівчатами, молодими дівчатами. Їм було десь по 20 років, вони вижили. Одна з них була з Острожця і знала моїх батьків. Вона ховалась і змогла вижити. Інші двоє також були звідти. Їм стало мене жаль, коли побачили мене на ринку. Знаєте, вони побачили дитину і захотіли дізнатись, хто я і звідки. Вони мене запитали, чи хотів я лишитись з ними. [...] Мене поселили в комірці. Але я продовжував свою справу, мандруючи з міста до міста. Я вже був у змозі купити собі одяг, можете побачити його на фотографії – в російській уніформі. Вона була зроблена з пальта російського солдата, офіцерського пальта. Все так раптом прийшло до мене: їжа, одяг, гроші...

I.: Це було Ваше перше пальто з часу з початку війни?

I. M.: Саме так, перше. Я почувався щасливим: був одягнений як маленький російський солдат. [...] Коли я почав спілкуватись, листуватись зі своїм братом, я захотів поїхати до нього. Він був десь у місті Горькому в Росії. Він сказав, що не можна. Я собі думав: «Так, я подзвоню і зустрінусь зі своїм братом», але він відповів: «Я все ще в армії, ти не можеш сюди приїхати». А потім я повернувся до свого містечка, бо я відчув... знаєте, мені було цікаво. Він спитав у мене про іншого брата. Він нічого не знав про...

I.: Про Вашого брата Авраама?

I. M.: Так, про Авраама. Був ще один лист від нього. Отже, я почав листуватись і з ним. Я вже спілкувався з двома братами. Але вони нічого не знали один про одного.

I.: Де був Авраам?

I. M.: Він був... він був у Дніпропетровську, в Україні.

І.: Як Ви вийшли на нього?

І. М.: Ну, на пошту прийшов лист.

І.: Лист? Ще один?

І. М.: Так, на пошту. Вони змінили адресу, але знаєте... Він сподівався, що хтось все ж таки вижив і прочитає його листа. Отак-от... Авраам відповів мені те саме, що я не можу до нього приїхати і жити з ним... Мене це дуже засмутило, ну Ви розумієте, мої брати... Мені так важко було залишитись там, бо вони [...] мене застукали на «чорному» ринку. Відвели мене до поліцейського відділку разом з купкою інших хлопців.

І.: Хто?

І. М.: Російська поліція. Там чатувала російська поліція, бо діти в той час займалися тільки перепродажем на «чорному» ринку. Тож мене впіймали. Там був із десятків дітей, і вони збиралися відправити всіх нас до сирітського притулку. Але я втік. Також зі мною був ще один хлопець, ми з ним вистрибнули з вікна. У нас було право зареєструватись і поїхати до Польщі. Ця частина країни була вже не під владою Польщі, а під владою України, Росії. Я хотів поїхати на захід, оскільки я був польським громадянином. Усі громадяни Польщі за бажання могли повернутися до країни. [...] Я мав надію, що мої брати зроблять так само, і ми почали листуватись. Він, Авраам, пише мені: «Зачекай на мене, я теж так зроблю». Я чекав. Мене знову заарештували. Тоді я вже вирішив, що не можу тут лишатися більше, я повинен був виїхати. Був там хлопець, що зустрічався з однією з дівчат, з якими я жив. Він хотів узяти на себе піклування про мене. Він втратив свою родину і тут бачить пацана, який п'є, торгує на «чорному» ринку... Він просто хотів стати... стати мені батьком і піклуватися про мене. Цей хлопець мені хоч і сподобався, ми багато чого робили разом, але я не хотів його опіки. Коли він покидав Рівне, то сказав мені: «Ти поїдеш зі мною». Я погодився. Отак ми поїхали до Польщі разом. З Польщі у нього була можливість переїхати до Італії, а в мене з часом – до Німеччини. Знаєте, тоді із західноєвропейських країн можна було поїхати до Сполучених Штатів або до Палестини.

І.: Мені хотілося б дізнатися, як Ви підтвердили своє громадянство. У вас же не було ніяких документів.

І. М.: [...] Коли я прийшов до поштового відділення вдруге, мені потрібен був документ, що засвідчував би мою особу. Тож вони зробили. [...] Була черга, довжиною в милю, повна людей, що хотіли зареєструватись. Усі – польські громадяни.

І.: Це було в Рівному?

І. М.: Так. Я пам'ятаю, як не діставав до вікна, тому мені треба було на щось стати. Люди сміялись, вони навіть виганяли мене. Але я все-таки дістав свої документи, що дозволяли мені виїхати з країни. [...]

Ми сіли у вагон для перевезення худоби. Це був безкоштовний поїзд, що прямував на захід. Так ми... ми сіли в один з таких вагонів, поїзд рушив, і ми доїхали до польського міста Хелм. [...] Я міг би і поїхати, але я чекав на своїх братів. Вони сказали, що збираються приїхати, тому я лишився. [...]

І.: Де саме Ви зупинились?

І. М.: Я зупинявся в різних містах. З Хелма я поїхав до Любліна до друга моїх братів. Я побув у нього певний час, потім перебрався до Лодзі. Лодзь була великим містом. Там я згадав про свій талант «ділка»... Бойові дії проходили все ближче і ближче до Німеччини, а я купував... торгувався з німцями за їжу, бо вона на той час була в дефіциті. Я обмінював різні коштовності, годинники, каблучки на хліб і... салямі тощо. Вони знали, що я був у змозі трохи заробити. [...]

І.: Чи були Ви щасливі 9 травня?

І. М.: Звичайно, війна вже закінчилась. Я сподівався зустрітися зі своїми братами. Проте пізніше [...] я дізнався, що ці люди покидають Польщу. Я поїхав із ними. Я не знав, як саме ми зробимо це, як поїдемо. Завжди хтось був за головного. І він сказав: «Коли перетинатимемо кордон, не говори ні польською, ні російською, ні на їдиш». Якщо ти міг говорити на івриті [...] бо ми залишали цю концентраційну зону, нас звільнили з концентраційного табору. І ми рушили прямо до Греції, і поводитися як греки. На кордоні в нас не було жодних ускладнень, бо вони знали, що більшість з нас були в концентраційному... хтось навіть досі був вдягнений у форм... одяг з концентраційного табору. Отже, ми перетнули кордон Чехословаччини. Декілька тижнів я провів у Братиславі. Там я їв свіжий виноград. Уперше в житті я побачив червоний виноград. І я ніяк не міг наїстися ним (*посміхається*). Як тільки у нас з'являлись гроші, ми купували виноград. То були найдивовижніші моменти в моєму житті тоді. З Братислави ми поїхали до австрійського міста Лінц. Там я вперше побачив чорношкірих солдатів, взагалі чорношкіру людину. Я їх ніколи до цього не бачив. Це було досить цікаво. Але там була межа, по одну сторону ріки, Одер, здається, були росіяни, а по іншу – американці. З Лінца перебрався до Відня. До речі, у Відні багато єврейських біженців було. Ми жили в... не пам'ятаю, чи то був старий готель або щось схоже на нього. А вже звідти ми поїхали до Німеччини, Західної Німеччини. То було місце за 30 км від Мюнхена. Там уперше відкрили табір переміщених осіб. Я жив в одному з таких таборів. [...]

І. М.: Так, я в Фернвальді. Неподалік від цього місця під час війни люди працювали на таємному заводі з виготовлення ракет. То був підземний завод. Ми зупинилися в домах, де жили робочі, які працювали

на німців у часи війни. І ми цього не усвідомлювали, що в тому лісі функціонував величезний завод з виготовлення ракет. Тож я [...] приєднався до однієї родини, до свого друга та його матері. Тож ми втрьох жили в одній кімнаті.

І.: Як їх звали?

І. М.: Її звали Шейна Гендельман, а її сина – Хаїм Гендельман. Вона була чудовою жінкою, вона чимось нагадувала мені мою маму. Просто дивовижна жінка. [...] Після двох років життя разом, він переїхав до Ізраїлю. Вони майже [...] вони завербували його до Хагани¹. На той момент, поки Ізраїль не став незалежною країною, Хагана була армією захисту. Вони приходили до цих таборів переміщених осіб і шукали молодих людей або ж волонтерів... вони добровільно погоджувались поїхати до Ізраїлю. Отже, він поїхав, а ми з його мамою залишились.

І.: Отже, ці жителі Лодзі були частиною таборів переміщених осіб?

І. М.: Так. [...] Я провів там майже три роки. Ну приблизно два з половиною. Я прийшов туди в 45-му, восени 45-го. Можливо, наприкінці літа, в серпні. До квітня або березня 1948-го. Тим часом моя тітка з дядьком, які мешкали в США, дізнались, що я там.

І.: Як вони про це дізнались?

І. М.: Від людини, що зустріла мене в місті Рівне. До того він був у Сполучених Штатах. Він приїхав в 1947 або 1946-му. Він знав, він бачив мене. Розказав моїм тітці з дядьком, чим я займаюсь, такий собі 14-річний бізнесмен (*посміхається*). Коли вони дізнались, що я в тому таборі, пам'ятаю, як вони мені подзвонили... в 1947-му. Тоді це дорівнювало польоту на Місяць. Телефонний дзвінок, та ще й зі Сполучених Штатів. Тож [...] вони хотіли, щоб я зареєструвався для перельоту в США. А я хотів в Ізраїль. Я чекав того моменту, щоб перебратися до Ізраїлю. В той час переважала нелегальна міграція, вони перевозили людей до Ізраїлю непомітно, без зайвого шуму. Проте я так довго на це чекав [...] вони (брати. – *Прим. перекладача*) постійно говорили, щоб я зачекав на легалізацію міграції. Бо всі ці кораблі були нелегальними. Але ця організація не погоджувалась із моїм рішенням поїхати самому. Було багато дітей, хто переїжджав до Ізраїлю. Але більшість з них жила в кібуцах², в організованих групах, не те що я. Але знаєте, я зрозумів, якщо я хочу переїхати до США... до Ізраїлю, то документи були вже готові. Я вирішив поїхати до Сполучених Штатів. [...]

І.: Коли Ви змогли вже заснути, не боячись за своє життя?

¹ Хагана – підпільні збройні сили, створені євреями на території підмандатної Палестини у 1920 р. Зі створенням Держави Ізраїль стали основою Армії оборони Ізраїлю.

² Кібуц – сільськогосподарська комуна в Ізраїлі, котра характеризується спільністю майна та рівністю в праці та розподілі ресурсів.

І. М.: Так, у цей час я вже дійсно не боявся.

І.: Ваш страх проходив поступово або ж одразу за ніч?

І. М.: Я звик до цього досить швидко. Пригадую, як у Фернвальді до мене прийшло кілька людей. Вони просили... розказати їм мою історію. Бо я був одним із небагатьох, хто вижив самотужки, — в мене не було нікого з родичів поруч. Я був сам. Вони спитали: «Як йому це вдалося?». І вони прийшли взяти мої свідчення, там були люди з якогось історичного комітету. [...] Отже, коли вони прийшли до мене, мені це не було цікаво. Я не хотів їм нічого розказувати. Ну який у цьому сенс? Усі ті люди, що пережили війну, вони всі були в концентраційних таборах, але я просто не хотів про це говорити. Погано, що я [...] ну хто тоді думав, щоб завести щоденник? Тобто ти не міг... коли ми перетинали кордон, в мене була фотографія мого брата... коли я дізнався, що він живий, і він мені надіслав цю світлину. Вони розказали мені... Знаєте, коли немає ні з ким зв'язку. Ти вижив у таборі смерті, ти збирався до Греції, і вони тебе шукають. Я маю на увазі, що були настільки дурні ситуації. Тому я мав відмовитись від фотографій брата. [...]

І.: А документи Вам вислали зі Сполучених Штатів?

І. М.: Так... здається. Я був готовий їхати в США. І та жінка, з якою я жив і син якої поїхав до Ізраїлю, теж поїхала туди. Тому я знову лишився на самоті. Я був щасливий через те, що поїду. Я прибув до Нью-Йорка. Я зв'язувався зі своєю тіткою з Чикаго. Тож у нас була свого роду дискусія, куди мені переїхати: до Чикаго чи до Коламбуса.

І.: А по чийій лінії була ця тітка?

І. М.: Сестра мого батька, яку я ніколи не знав і не бачив. У неї було двоє синів, які жили в Чикаго. Коли я почав листуватись із ними, я дізнався їхні адреси. Вони також просили приїхати до Чикаго. [...]

І.: Ви написали своїм двом братам про Ваш від'їзд?

І. М.: Тоді у нас із ними не було зв'язку. У мене не було їхніх адрес. [...]

І.: Чи сказали Ви їм, що всі інші члени Вашої родини загинули?

І. М.: Так, вони все знали.

І.: Від Вас?

І. М.: Так.

І.: Ви написали їм і сказали...

І. М.: Так, так.

І.: Чи було це складно? Ви відклали це чи сказали одразу?

І. М.: Ну я сказав їм одразу. Тобто вони знали, що вижив тільки я. Вони це знали. Можливо, вони сказали [...] що батько загинули, я не вдавався в деталі. Вони взагалі не чекали, що хоча б хтось вижив. Але ось він я. І я приїхав до Коламбуса. [...] Я сів на поїзд, на який мене посадив

той джентльмен. Там я міркував про те, як я знайду дім родичів. Я ж не знав, я з ними не спілкувався. В тому поїзді було небагато людей. І я... то було рано-вранці, коли я побачив того старого, що читав єврейську газету (*посміхається*). Я не бачив його обличчя, лише газету. І я почав говорити з ним на їдиш. Він розповів, що теж прямує до Коламбуса. Він написав на клаптику паперу, що мені сказати водію, дати йому мою адресу. Так я і зробив, і дістався до свого дому. Як я розумію, мої тітка з дядьком прийшли до залізничного вокзалу, щоб зустріти мене, але ми розминулись. Не знаю, як, але ми розминулись. Тож ось я вже в дядьковому домі, що розташований на 22-й авеню в Коламбусі. І в мене було троє кузенів, молодших кузенів. Старшому, Куккі, було 8 років, за ним приглядала нянька. З ним ми могли спілкуватись, ну говорити. Потім приїхали мої дядько з тіткою і питають: «Де ти був?», ну, мовляв, «ми тебе шукали». [...]

І.: Чи розповідали Ви своїм тітці й дядькові, що трапилось з Вашою родиною і що Вам довелось пережити?

І. М.: Так, але ми небагато говорили на цю тему, розповідав лише про деякі епізоди.

І.: Ви так вирішили?

І. М.: Ну, вони знали, що батьки померли, але я не впевнений, чи вони хотіли знати всі деталі. Тобто це було однаково важко для них сприймати і для мене розказувати. Тому.. я небагато розказував. [...]

І.: В якій дивізії Ви служили [в армії США]?

І. М.: В моторизованій піхоті. Спочатку мене відправили на базове тренування в Пенсильванію, і Корейська війна вже... почалась. Багато американців загинуло через брак належної підготовки. Тому вони її збільшили з 8 тижнів до 16. І я думав, що там я і закінчу свій шлях. На щастя, частину військ разом зі мною вони відіслали до Німеччини. Тож я відправився до Німеччини. Пробув там з 48-го до 51-го.

І.: Які у Вас були емоції щодо повернення до Німеччини?

І. М.: Це мене не хвилювало. Краще було полетіти до Німеччини, аніж до Кореї. Бо як на мене, поїздка до Кореї була абсолютно безглуздою справою. Битися незрозуміло де за незрозуміло кого. Ти навіть не знаєш, чи за праве діло ти воюєш. У Німеччині все було інакше. Я повернувся як американський солдат, я пишався цим. Я почувався зовсім інакше.

Мюнхен і досі був розбитий, як і деякі інші міста. Я був в Ульмі. Він... не постраждав. Був старий та новий Ульм. Я провів там близько 6 місяців. Потім перебрались до Нюрнберга. Я практично весь час проводив у полі, проте мені було весело. Я намагався робити все для того, щоб служба пройшла нормально, хоча було важко. Але я звик до того. В армії були

гарні часи. Я міг спілкуватись — я досить швидко вивчив німецьку і вільно нею розмовляв. Усі хотіли проводити час зі мною, ходити до центру міста і т. д. [...]

I.: Коли ви відновили зв'язок зі своїми братами?

I. M.: У 1974-му.

I.: Пройшло досить багато часу.

I. M.: Так, в 1974-му. Я нічого не знав про своїх братів, не було ні адреси, ні зв'язку з ними. А в 1974-му до єврейської родинної служби прийшов лист. І мій другий брат, Герберт Уоллмен, був там у той час. У листі було вказано: «Уоллмен-Гелан» або «Міллер». Тобто в його прізвищі було три імені. Він сказав комусь: «Зв'яжись із Міллером». Це був лист від одного з моїх братів. Російською. Звісно, я не міг його прочитати. Я попросив когось прочитати його мені, й одразу ж змусив себе відповісти на їдиш. Ну, всі ці роки я не читав на їдиш, а в дитинстві завжди писав цією мовою... І я написав йому листа. Так ми і почали листуватись. 74-й... у 75-му я поїхав до Росії, взяв тур. [...] Деякі американці їздили до Росії, але їх було вкрай мало. І здебільшого за путівками. Саме так і я хотів поїхати. Я боявся росіян. Якщо щось сталось би, я не хотів застрягати там. Бо вони могли... вони завжди щось підозрюють, можуть заарештувати за будь-яку дрібницю. Вони не могли нам сказати точно, куди і коли ми приїдемо. «Спочатку ми приземлимось у московському аеропорту. З Москви поїдемо до Ленінграда». Це було нерозумно, але вони так казали. А мої брати забронювали номер у готелі в Ленінграді і сказали його назву. Отже, коли я прибув до Нью-Йорка, ми сіли на літак, і нам сказали: «Ми летимо... ми зупинимось у Москві. Ми не летимо до Ленінграда». Отак я почав свою подорож: мої брати в Ленінграді, а я мусив залишитись на чотири дні в Москві перед тим, як зустрітись із ними. Мене це так розлютило... я був дуже засмучений.

[...] Тож я пішов до [...] то був старий готель, піднявся до бельєтажу і подивився нагору, а там стояли два чоловіки, то були мої брати. Вони вирішили не чекати три дні, сіли на вечірній потяг із Ленінграда до Москви і цілу ніч їхали до мене. Приїхали вранці. Отже, так я зустрівся зі своїми братами. Якщо Ви помітили, в мене є фотографії, на яких вони ще молоді. В мене були деякі фотографії, які вони мені відсиляли. Але ті фотографії викарбувались у мене в пам'яті, і я їх пам'ятав. А тепер я бачу свого брата, якому 60 років! 60 років тоді і... 61... звісно, вони також на мене дивились. Вони не знали, як я виглядатиму. Вони бачили мене на фотографіях і думали, що я буду вищим, вони були вище. Не знаю, чи здогадувались вони, через що я пройшов. І тут ми зустрілись — це було неймовірно. Але ми не могли спілкуватись, не могли заговорити один з

одним. Розумієте, я згадував слова, вирази. Тому ми знайшли перекладача, яка розуміла англійську. На щастя, ми могли лишитись у тому готелі. У них був заброньований номер у тому самому готелі. Як правило, вони ніколи не дозволяють туристам лишатись разом із росіянами. Вони залишились і потім. [...] Ми пригадали їдиш і нарешті змогли нормально поспілкуватись. Я трохи вивчив російську. Вони поїхали з моєю групою по цікавих місцях Москви. Мені не було дозволено поїхати до їхнього міста, до Дніпропетровська. [...]

І.: Ви хотіли, щоб вони сюди іммігрували?

І. М.: Так, хотів... у той час це було неможливо. Вони, мабуть, думали, що вже було пізно щось змінювати. Так сказав мій старший брат. Потім у 85-му... В 91-му мій брат серйозно захворів, другий брат. Тоді я вже міг прибути в місто. Тож я приїхав до Дніпропетровська і залишився з братом на два тижні. Він не думав, що вилікується, у нього були проблеми із серцем. Він був діабетиком, а ліків для нього не було. В Росії не було ніяких ліків від діабету.

І.: Який то був брат?

І. М.: Авраам – Міша. Коли я приїхав до нього, він сказав: «Ти – найкращі мої ліки». Мені [...] так приємно стало. Йому покращало, і ми провели з ним чудові два тижні. Розмовляли на різні теми, з ним легко було спілкуватись. Мій старший брат – філософ, він читав книжки все своє життя, і для нього говорити про щось – найбільше задоволення. Він схожий на мене: дай лише тему, і розмова поллється сама собою. Це були прекрасні два тижні 91-го. Але він помер у... 92-му. Всі ті проблеми, що його супроводжували. В нього були готові документи, щоб приїхати сюди. У його доньки, моєї племінниці, двоє дітей. Зараз вони живуть у США. Я привіз їх сюди. І вони купили будинок у Дубліні.

І.: Дублін, штат Огайо?

І. М.: Так, вони тут вже... у квітні буде чотири роки. В них усе добре.

І.: То Ви привезли сюди родичів обох своїх братів?

І. М.: Мій старший брат ніколи не одружувався. І він вирішив... перебратися до Ізраїлю, бо там була велика російська громада, і все, що його цікавило, – російська бібліотека. Знаєте, там є доступ до багатьох книжок, і його це влаштувало. Я відвідував його в Ізраїлі в 92-му, а два роки тому він приїхав до мене на кілька тижнів. І я знову збираюсь до Ізраїлю у лютому. Йому 76 років. [...]

І.: Ви приготували щось на кшталт промови і хотіли її зачитати?

І. М.: Так, я працював над нею. Я просто хотів... отже: «Я казав, що під час Голокосту втратив своїх батьків, двох братів та сестру. Одному з братів було всього-навсього 3,5 року. Але я не втратив свою людяність. Мені було боляче, але мене не поглинала ненависть, ненависть, яку він

дав вам. Тож полишимо все це. Залишившись на самоті у віці 12-ти, 15-ти років, я постійно тікав та переховувався. Я був на крок попереду смерті й тих українців, які не знали жалю до людського життя. В моїй пам'яті навічно залишаться слова моєї матері: “Один з нас має вижити, один з нас має лишитись”. Я повинен був вижити, попри всі ті злидні, що мене спіткали, і сподіваючись на те, що моє послання в цьому інтерв'ю не залишиться непоміченим. Це невеликий внесок у пам'ять про Голокост, у Голокост, який знищив людяність та людей. Я сподіваюсь, що моє послання подарує надію в те, що ми можемо жити разом, як люди». Це все.

I.: Дякую.

СВІДЧЕННЯ № 9: САРА КУЛІШ, с. ОСТРОЖЕЦЬ

Інформація про джерело	Свідок Сара Куліш, прибіл. 1914 року народження. Народилася у с. Острожець.
Номер у колекції	Archiwum Instytut Zydowski Instytut Historyczny w Polsce (AZIH), 302/52, s. 2
Зміст	Свідок народилася в Острожці, жила з чоловіком і трьома дітьми за 22 км від містечка у с. Промілевка, мали велике господарство. На початку війни чоловіка забрали в армію, але він майже одразу повернувся. Під час німецької окупації в рідному селі виникає загроза фізичної розправи над чоловіком, тож родина пішки вирушила до Острожця. Там свідок зустріла сестру, чоловіка якої було жорстоко закатовано. В Острожці частину євреїв, зокрема чоловіка, взяли на примусові роботи. Через кілька місяців за участі українських формувань відбувся масовий розстріл, в якому загинув чоловік оповідачки. Після створення гетто її, незважаючи на малих дітей, намагалися забрати на примусові роботи в полі. Вона не підкорилася, через що німець сильно побив її, попри те, що вона тримала на руках маленьку дитину. Оповідачку забрали з двома дітьми на роботи, а меншого вона мусила лишити в сестри. Поки вона працювала, дитина померла від побоїв. Восени Сара Куліш із дітьми втікла до лісу, боячись розправи. Через страх смерті поляки не змогли її ховати. Жінка з дітьми мешкала в лісі, у землянці, поруч з іншими втікачами. Їй допомагала родина місцевих українських селян. Одного дня землянку викрили поліцейські та забрали дітей. Згодом їх розстріляли. Оповідачка хотіла вчинити самогубство, однак її відмовила польська селянка. Вона переховувала оповідачку до кінця війни.
Ключові теми	Довоєнне життя, вбивства та знущання, гетто, примусова робота, переховування, зрада, Праведники, місцеві поплічники нацистів
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 1, 4, 5, 6, 7
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 2, 8, 10а, 12
Нотатки та додаткові зауваження	

СВІДЧЕННЯ № 9: САРА КУЛІШ, с. ОСТРОЖЕЦЬ

Сара Куліш «Так це було в містечку Острожець»

[...] Я, Сара Куліш, народилася в маленькому провінційному містечку Острожець. Поблизу нас не проходила жодна залізниця. Містечко розташоване за 3 км від тракту, який пов'язує Дубно з Луцьком. Щоб дістатися до Луцька, треба було їхати 3 км польовою дорогою і 18 км трактом. У цьому містечку і в найближчих селах жили до 2 тисяч євреїв, з яких більша частина, приблизно 30 відсотків, займалися землеробством.

Для поміщика Ледеховського не було різниці, кому продавати землю, тож і євреї охоче купували землю і все необхідне для ведення господарства, так, наприклад, навіть рабин містечка володів 5 десятинами землі.

Оточені з усіх боків густими лісами, що відділяли містечко від навколишнього світу, євреї працювали, торгували, навчали своїх дітей Торі¹ (світських єврейських шкіл не було, тільки загальні й меламенти². Хороші меламенти навчали дітей Торі, Геморі³).

З християнами, місцевими українцями, чехами і поляками були в дружбі, й один одному навіть часто в лиху годину допомагали.

Мій коханий чоловік Шике Нейтер, син Мойше Нейтера, народився в тому самому містечку. Нас одружили в зовсім юному віці. Тож до часу початку війни я вже 11 років жила з чоловіком і мала трьох дітей.

Наймолодший – Йонеле, якого назвали на честь діда – шойхета⁴, йому було 8 років, моїй дівчинці Соселе – 7-й рік, і наймолодшому Хемеле було 7 тижнів.

Хто б тільки міг оцінити задоволене життя нашої родини! На моїх устах була постійно задоволена усмішка, позаяк до 27 років у мене вже було троє дітей і велике господарство.

Ми жили в селі Промілевка, за 22 км від Острожця, разом із дядьком Лейблом Гріншпаном, його дочкою Рівкою і її чоловіком Іцхоком Нейтером (брат мого чоловіка), – і ми разом володіли 21 десятиною землі, мали 4 молочні корови [...], дві телички і бика. Також у нас було чотири

¹ Тора – так званий закон Мойсея, перші п'ять книжок канонічної єврейської Біблії. У християнстві – Старий Завіт. В широкому сенсі Т. може означати юдейський релігійний закон загалом.

² Меламент – у європейських євреїв – учитель у релігійній початковій школі для хлопчиків.

³ Гемора – частина Талмуду. Разом з іншими книгами є зведенням правових та релігійно-етичних настанов юдаїзму, успадкованих у результаті запису усної релігійної традиції (на додаток до Святого Письма, тексту від початку).

⁴ Шойхет – єврейський забійник худоби та птиці.

пари коней – двоє гнідих і дві шкапи, яких запрягали в бричку. Мали п'яту частину в млині, власну олійницю. Ми сіяли пшеницю, льон, садили картоплю. За радянської влади засівали п'ять гектарів цукрових буряків. У дворі було 280 курей.

Як же тут не бути задоволеним? Наші дні були наповнені радісною роботою і солодким відпочинком. [...]

Коли мій чоловік пішов до армії, я сиділа, як мертва. Мені здавалося, що щастя від нас зовсім відвернулося. Але, мабуть, було призначено долю, щоб у нас в будинку засяяв промінчик радості. Всевишній почув тихий плач моїх діточок, і через два дні мій Шике, здоровий і неушкоджений, повернувся додому. Хто б тільки міг оцінити наше щастя, коли ми знову зібралися всі разом!

[...] Того самого дня ввечері почалася сильна стрілянина. Під селом уже стояли німці. Ми тоді з чоловіком і дітьми втекли в село Косерів, що за 3 км від Промілевки. Ми там провели ніч і, бачачи, що німці все йдуть вперед, вирішили рано-вранці повернутися назад. Раптом наїхали російські вантажівки із солдатами, і почалася жахлива стрілянина. Ми забігли в хату, що стояла на краю села. [...] Стрілянина вщухала, і ми благополучно дійшли до Промілевки. Там вже були німці. Ніч минула спокійно, але на світанку ми почули стукіт у двері. Ми відкрили: увірвалися німецькі солдати і почали грабувати все, що потрапляло під руку. Після цього з'явилися дві здорові молоді морди зі знаками на рукаві й запитали:

– Sind Sie Juden? (Ви євреї?)

Це їм підказали українці. Вони наказали моєму чоловікові та його брату вийти на вулицю й повернутися обличчям до стіни, і хотіли розстріляти. Але тут ми почали так кричати, що голоси розколювали небо. Вбивці обернулися до нас і запитали: «Що ви так кричите? Ми вас потім теж розстріляємо», – сказали вони, посміхаючись.

Поки вони розмовляли з нами, мій чоловік і його брат втекли і таким чином врятувалися від їхніх рук.

Вночі вони прийшли додому, і мій чоловік звернувся до мене так:

– Вислухай мене, Сара, – ми повинні звідси тікати. Якщо не німці нас застрелять, то це зроблять українці.

Тієї ночі село покинули я, мій чоловік і діти, і брат мого чоловіка. Старий дядько і дружина брата чоловіка залишилися, не бажаючи розлучатися з господарством.

Зараз, мої дорогі, хто б міг описати цей жорстокий, жахливий шлях, який ми пройшли, поки дісталися до містечка.

Із села Промілевки до Острожця – 22 км, і весь шлях був усіяний убитими російськими солдатами. Зовсім не було стежки, щоб пройти, і ми змушені були йти по мертвих солдатських тілах. Також лякали розбиті

танки й автомашини з убитими, що валялися поруч. Усе це виглядало так жахливо, що нам здавалося, що ми йшли з дітьми на руках вічність.

З муками, гнані страхом, нарешті ми прийшли до містечка. Прийшли ми в суботу. По дорозі до дому моєї мами був клойз¹, який назвали на честь мого діда – «Шмуель дем шойхетс клойз». Як тільки ми наблизилися ближче до будівлі, почули невгамовний плач. Мене наче в серце вдарило – ридає якийсь знайомий голос. Моє серце розривалося на шматки. Ноги стали, як підкошені. Я йду все швидше. Підходжу ближче, прориваюся крізь натовп жінок і чоловіків і бачу, що це стогне моя старша сестра. Вона стоїть зі своїми 9 дітьми, одно від одного менше (наймолодшому було 8 років), і всі вони кричать: «Тато, немає нашого тата!».

[...] Я повертаюся до моєї сестри і питаю її, що трапилося з її чоловіком. І вона мені розповідає таке.

У день, коли «совети» (радянська влада) покинули містечко, прибіг він з клойзу і каже: «Слухай, моя дружина, вони знають, що німці вже дуже близько від нас. Ми візьмемо дітей і побіжимо за “советаи”. Ти зовсім не знаєш, що німці здатні зробити».

Але сестра відповіла йому: «Ні, як Богу буде завгодно. [...] Я не рушу в дорогу з такими маленькими дітьми».

Більше він нічого не сказав, вочевидь, його розсердила відмова. Він взяв талес і вийшов з дому. Через кілька хвилин він повернувся назад і звернувся до старшого сина:

– Ходімо, мій хлопчику!

Але хлопчик не хотів йти і сказав йому:

– Куди ти йдеш, тато, коли вже навколо німці...

Тоді він сказав:

– Я зараз піду в Олику до ребе, – що ребе² робитиме, те і я зроблю. Якщо ребе не тікатиме, то і я не буду. І пішов.

Олик розташований за 25 км від Острожця. Йдучи до Олику, треба пройти через чеське село Малин, що за 3 км від містечка. Там він зустрів знайомого єврея, який покликав його повернутися назад, оскільки німці вже в Олику. Але він не послухався і рушив далі.

Оскільки вже був вечір, то той єврей переночував у Малині, і коли він рано-вранці зібрався в дорогу, почув із розмов, що за містечком лежить убитий шойхет. Єврей одразу ж побіг до сестри наказати дітям, щоб ті читали кадїш по батькові, тому що німці його вбили.

¹ Клойз – приміщення (часто при синагозі), де вивчають святі книжки. У повсякденному вжитку також молитовний дім.

² Рабин – звання, котре присвоюють після здобуття вищої єврейської релігійної освіти. Дає право очолювати релігійну громаду, викладати релігію, бути членом релігійного суду. Раві, реб, рав тощо – форми звертання до рабина.

[...] Я лежала на ліжку, але спати не могла. Очі були відкриті, неначе оскляніли. Піднялася і знову лягла, але сон не йшов. Перед моїми очима стояв образ швагера (чоловіка сестри).

– Чого ти не спиш? – запитує мене чоловік.

– Як я можу заснути, – відповідаю, – коли у мене перед очима стоїть швагер, який замінив нам батька, благословенної пам'яті. Коли ми, три молодші сестри, залишилися сиротами, він нас усіх виховав, видав заміж. Як же тепер лежати спокійно в ліжку, коли я знаю, що його мертве тіло неприкрито десь валяється?

Тільки-но почало світати, я побігла до моєї сестри, і ми разом пішли в село Малин. Мій Шике навіть хотів йти один, але ми його не пустили, нам так тоді здалося, що німці вбивають тільки чоловіків. [...]

Я була дуже пригнічена смертю мого швагера – першої жертви нашого містечка, не могла нічого їсти. Ридала ридма, мій чоловік мене заспокоював. Звелів мені не мучити себе, тому що в «Фолкс-гезунт» («Здоров'я народу») кілька разів було написано, що мамі-годувальниці заборонено переживати, тому що це шкодить дитині.

Наше життя в містечку було дуже важке. Ми прийшли з порожніми руками і, так чи так, повинні були йти працювати, щоб заробити на хліб. Я і мій чоловік добре знали землеробство, і ми допомагали різати кукурудзу, дерти льон, копати картоплю – і так помаленьку заробляли на шматок хліба.

[...] Одного разу прийшов він з робіт ледве живий від жаху і болю: німцям і українцям захотілося пограти. Біля смолярні, поблизу місця, де виливають гарячу смолу, зігнали євреїв, і зробили такі бризки, що більша частина обпеклася. Мій чоловік прикрив чимось очі, й тільки біля носа у нього залишилися дві чорних плями, які ніяким чином не вдалося змити. Одна дівчина осліпла. Іншу змусили обстригти волосся. Це на додаток до тих знущань, які терпіли кожного дня.

Але для Бога було все ще мало мук і страждань наших нещасних євреїв. Приблизно через 3-4 місяці після приходу вбивць, виходжу я рановранці на вулицю і бачу навколо містечка озброєних українців. [...] Я думаю: «Що ж робити? Як повідомити моєму чоловікові про небезпеку?».

Тут я бачу хлопчика, брат якого працює разом із моїм чоловіком. Я покликала його і сказала, щоб він розповів їм, що містечко оточене й вони повинні кудись бігти, рятуватися.

Хлопчик, однак, швидко повернувся і передав мені, що мій Шике велів мені заспокоїтися, він нікуди не тікатиме, тому що з робіт не забиратимуть.

На роботу в поле я вже не пішла. Стояла з дітьми біля вікна і дивилася, що тут буде. Через деякий час бачу, що женуть чоловіків і лише кілька

жінок. Я стою і тремчу. Я не знаю, що тут починається. Я хотіла вибігти на вулицю, але мої діти почали страшно кричати і не дали мені вийти. Тоді я взяла дітей і вибігла на вулицю. Здалеку я побачила чоловіка. Його також схопили. Хочу його покликати, але боюся. Навкруги крутяться озброєні українці. Серце ледь не розірвалося від мук і страху.

Цієї миті бачу, що по дорозі їде автомобіль з району. Сидить там німецький офіцер і лежить кілька лопат. Автомобіль під'їжджає ближче до натовпу зігнаних євреїв, зупиняється, офіцер виходить. Що він говорив, я не чула, — я перебувала далеко від них, але тих, хто намагався наблизитися, німці застрелили. Тут до мене долинає чийсь страшний плач і крик німця. Хто так плакав і на кого німець кричав, не відомо. Але тут підбігла жінка, яка проходила недалеко від них, вона мені розповіла, що це мій свекор наважився підійти до німецького офіцера і зі сльозами на очах благав, щоб той відпустив мого чоловіка — батька трьох маленьких діточок.

— Я його батько, — говорив він, — візьміть мене, робіть зі мною що хочете, але його відпустіть додому.

Німець почав його топтати ногами, нещадно бити, і це він так жахливо кричав. Партію євреїв повернули на дорогу, яка веде до Янівського лісу, що на схід від містечка. [...] Їх вели по дорозі, а ми бігли лісами. Близько біля лісу українські вбивці нас помітили і почали по нас стріляти. Ми були змушені повернути назад.

Так, я тоді добре зрозуміла, що більше свого чоловіка не побачу. Хотіла хоч востаннє на нього поглянути, показати йому дітей, вилити свій біль не могла. Бачила лише, як він іде поруч зі своїм батьком з опущеною до землі головою. Знаю точно, що про себе він не думав, що в останні хвилини життя він думав про свою дружину і дітей, яких любив, як життя, більше життя. Якби він хоч бачив, що ми біжимо за ним!

[...] З великими зусиллями поклала дітей спати і бігом з дому. На вулиці темно. Густі хмари закрили небо, і йде дощ. Я забігла до сусідки, у якої в лісі також чоловік і син — батько двох маленьких дітей, — і ми вирушили удвох. Ближче до лісу ми зайшли до знайомого селянина і попросили розповісти нам, що сталося з євреями. Він сказав, що там були не тільки євреї. Він нарахував 97 євреїв і 48 українців, комуністів. Міліція змусила їх копати яму, і коли яма була готова, наказала роздягнутися. Під час роздягання люди заходилися жахливими риданнями. Після цього вони мали групою нахилитися над ямою, а бульбівці¹ у них стріляли.

¹ Бульбівці — підпільні збройні загони українських націоналістів під проводом Тараса Бульби-Боровця. Свідок могла називати так будь-які озброєні місцеві формування, зокрема, й деякі загони українських націоналістів. У цьому випадку, напевно, йдеться про підрозділи української допоміжної поліції.

[...] Я підводжусь біля могили. Тепер я єдиний годувальник, тепер я повинна бути моїм дітям і за тата, і маму. Я відриваю від могили мою сусідку, і ми вирушаємо, плачучи, назад. Дощ лив прямо в обличчя, вітер зривав з голови наші хустки, але ми бігли, намагаючись не впасти. Мені постійно здавалося, що я чую жахливий крик мого чоловіка. Його «Шма, Ізраель...¹».

Прийшла до хати вже далеко після опівночі. Двоє старших дітей вже давно солодко спали, тільки наймолодший плакав, хотів їсти. Негайно лягаю до дитини, даю йому груди, і разом з моєю сестрою, яка була з дітьми, скаржимося на нашу нелегку єврейську долю. Тут я згадала, що мій чоловік не давав мені хвилюватися, бо це може нашкодити дитині!

[...] Повільно минули дні, тижні й місяці, довгі, як роки. Німці таких страждань нам завдали, що ми, живі, вже заздрили мертвим. Вже припинили плакати по вбитих, і вже кажуть, що славно і добре тим, хто вже все пережив. Також і у мене настали дні, коли я не згадувала чоловіка, життя було таким важким, що думали лише про те, де взяти шматок хліба для дітей. Поруч були ліси і родючі поля, але цієї зими сиділи в холоді і не їли картоплі досита. Німці все забрали, дров нарубати чи купити – заборонено.

Незабаром після Песаху (квітень 1942 р.) почалися розмови про гетто, але створили його саме перед жнивами (місяць серпень) – тоді наше життя стало ще гіркішим. Тому що тепер нам також не вистачало води. Німці так огородили гетто, що від усіх колодязів і річок у гетто залишилися лише два найгірші колодязі, які жодною мірою не могли задовольнити потреби в питній воді більш ніж 1500 осіб.

За кілька днів після того, як ми перебралися до гетто, прийшли до мене євреї з юденрату і повідомили, що вчора у них був лейтенант Фогель, який наказав надати з містечка 45 хороших хліборобів. Якщо протягом 48 годин їх не нададуть, він розстріляє весь юденрат. І додали, що вони мене зарахували до числа тих 45 осіб. Тому я повинна залишити дітей і о 7-й годині ранку з'явитися до юденрату.

Почувши цю новину, я почала тремтіти всім тілом, мої очі наповнилися гарячими сльозами. [...] Всю ніч я не стулила очей. [...] Я вирішила, що якщо не дозволять мені взяти із собою моїх дітей, тоді нехай вони мене краще уб'ють на місці, залишати їх напризволяще я не буду.

До юденрату я так і не з'явилася. Близько половини 8-ї стою біля будинку з дитиною на руках, і двоє старших стоять біля мене, тримаючись

¹ Шма – вірші з П'ятикнижжя (Старого Завіту), що проголошують ідеї віри в єдиного Бога. Починаються з фрази «Шма, Ізраель» (дослівно «Слухай, Ізраїлю»). Одна з найважливіших молитов.

за одяг. Бояться, аби мене не забрали. Зайнята дітьми, я зовсім не помітила, як до мене наблизився вбивця Фогель.

– Мамо, мамо, – кричить раптом мій Йонеле, – до нас німець йде – він уб’є нас, як тата!

Я не встигла обернутися, як відчула удар гумовою нагайкою. Дитина на руках жакливо кричить – нагайка вдарила по його маленькому тілу, голові. У мене перед очима летять іскри. Я не знаю, що робити. Ноги стали, як підкошені, і я стою, як глиняна, і з жахом приймаю удари.

Тут підбігають люди з юденрату і просять цього вбивцю припинити, просять не вбивати мене. Вони впали до його ніг і просили його піти, вони самі змусять мене виїхати на роботи.

Коли Фогель пішов, вони взяли двох моїх дітей і сказали:

– Ми візьмемо їх за місто. Ти візьмеш їх із собою на підводі, але найменшого повинна залишити у сестри.

Сестра тут якраз підбігла і вирвала Хемеле з моїх рук, а мені, побитій, веліли сісти на підводі, яка чекала неподалік.

До сьогодні я бачу, як моя дитина через вікно простягає до мене свої ручки і кричить: «Мамо... мам...»...

За містечком нас уже чекав директор маєтку, куди нас везли працювати, і на бричці тримав двох моїх дітей. Я їх схопила і притулила до моїх ран, до синіх знаків на моєму тілі, щоб мені стало легше, щоб вони не боліли...

[...] На третій день моєї роботи в полі підійшов до мене директор. У попередні дні, він, хоч і сам був у полі, до мене не підходив. Я намагаюся працювати ще краще. Він мені каже:

– Присядь, я знаю, ти працюєш дуже добре і робиш кожного дня свою норму. Мені український наглядач передає кожного дня, як ви працюєте.

Тут я зрозуміла, що зараз слухний час його про щось попросити. Я впала йому в ноги і прошу, щоб він написав мені папір, який дозволив би піти в містечко забрати мою дитину. Він моє прохання виконав. Як тільки розвиднілося, я пішки вирушила до містечка. Посеред дороги я зустріла віз з євреями, яких теж послали з Острожця працювати в господарстві.

Коли я їм розповіла, що йду забрати мою крихітку, вони порадили мені сідати до них і їхати назад. Дитина не витримала побоїв, коли була тоді у мене на руках, і після двох днів жакливих криків навічно закрила свої чорні очі.

[...] Так за роботою минуло літо, прийшла осінь – початок місяця тішрей¹. У цей місяць єврейського календаря вбивці провели у всіх міс-

¹ Тішрей – один із місяців єврейського календаря. Відповідає приблизно вересню – жовтню.

тах і містечках Волині акції. Директор прийшов на поле і сказав нам, що він отримав наказ усіх євреїв завтра доставити назад у містечко в гетто. Він залишає тільки 15 людей викопати картоплю – і зачитує прізвища. Я залишилася серед цих 15 осіб.

У святковий день Сімхес-Тойре¹, коли ми прийшли на роботу, директор наказав нам бути весь день у полі, тому що сьогодні сюди повинна приїхати українська міліція. Почувши таке, я взяла із собою моїх дітей, і під час роботи тихо пішли через поля, далеко від робочого місця. [...] На одному з полів працювали 5 селянок-полячок – копали картоплю. Вони запитали мене, куди я йду. Я не знаю, що відповісти, – розповісти правду боюся, кажу, що йду шукати роботу.

– Так зупиняйся тут і допомагай копати картоплю.

[...] Вони кличуть мене в будинок поїсти. Я беру дітей і мало-помалу йду за ними.

За столом господар-поляк розповідає, що недавно приїжджала в господарство міліція. Я через вікно дивлюся на дорогу і бачу, що їдуть знайомі міліціонери з містечка. Я добре їх упізнала, кривавих псів. У сутінках я побачила, що у вагончиках везуть євреїв, узятих з господарств. Убивці чекали до вечора, коли всі повертаються з поля. Схопили їх і заштовхали у вагони. Це жахлива картина. Везуть наших євреїв, «упакованих», як гусей. Вони кричать, рвуть собі на голові волосся. [...] Я не вірила своїм очам, я була настільки приголомшена, що не помітила, що сильно стискаю руки дітям. Вони просять мене: «Мамо, мамочко, відпусти руки, нам боляче!» – але я не чую. Тільки коли вони розплакалися, я раптом усвідомила, що зробила їм боляче.

Тут підходить до мене поляк і каже:

– Pani szczęśliwa. Gdibi pani tam była, spotkała bi pani taki sam los (Пані пощастило. Якби пані була там, то її чекала б така сама доля). [...] Але поляк говорить далі, що скрізь розвішані оголошення: якщо хтось знає, де перебувають євреї, зобов'язаний негайно повідомити міліції і буде винагороджений. Той, хто ховатиме єврея або знатиме, де ховаються євреї, і не повідомить, буде розстріляний разом із родиною.

Настала вже ніч. Я його прошу, щоб дозволив мені переночувати, але він відмовляє. Він боїться. Я прошу, нехай хоч дозволить перебути ніч дітям. Але і на це він не погоджується. Він дивиться на мої муки і, нарешті, кличе – у нього на полі стоїть скирта сіна, і якщо я хочу, можу там переночувати, але за умови, що вранці звідти зникну. [...]

Ранок. Ми піднімаємося і вирушаємо в дорогу. Куди? Світ за очі. Але мене тягне до лісу П'янчине, який і густий, і недалеко від містечка. Ми

¹ Сімхес-Тойре – свято, яке завершує річний цикл читання Тори, Святого Письма. Цього дня цикл завершується й одразу розпочинається наново.

добираємося туди, і я зустрічаю там острожецьких євреїв, які врятувалися від розправи, осіб 70. Живуть у викопаних глибоких землянках. Я беруся також копати землянку навпроти сім'ї, молодої пари з двома маленькими дітьми. Раптом я побачила сина моєї сестри – 13-річного хлопчика. Він майже зовсім голий, змерзлий. Я одягла на нього шубу мого чоловіка, яку забрала із собою, зробила йому наспіх із ганчірок щось прикрити ноги, і таким чином ми влаштувалися в ямі-землянці.

Недалеко від лісу на хуторі жила літня українська пара, яка зглянула над нами і давала нам трохи гарячої їжі для моїх дітей. Хороші, побожні люди похилого віку. До сьогодні мені соромно, що я не знаю їхніх імен. Я називала їх «дідусь» і «бабуся».

Так, із труднощами, ми прожили частину зими. Одного разу вночі, це було в місяці шват (лютий), я почула в темряві голоси селян. Я тихенько вибігла назовні і стала на горбок біля нашої землянки, бачу трьох чоловіків із сокирами і ломами – стоять і курять цигарки. У мене серце завмерло. Я розумію, що прийшов наш кінець. Я сховалася під кущем терну і чекаю, що тут буде.

Я чую крики і стрілянину. Також троє молодих неєвреїв – до речі, знайомі підлітки з нашого містечка, – взяли за роботу. Вони підійшли до сусідньої землянки й наказали виходити, вийшов Авігдор.

– Ну, зараз ми тебе прикінчимо...

Єврей говорить одному з них:

– Микита, ти йдеш мене вбивати? А ти пам'ятаєш, як я допомагав твоєму батькові купувати у Ледаховського землю?

Той ні слова не відповів і вдарив його по голові залізним ломом. Вони витягли з ями мого племінника і вбили його. Я сиджу під терном і бачу все це. Я думаю: якщо візьмуться за моїх дітей, тоді я вийду. [...]

Вони виводять також двох моїх діток. Я бачу, що з малими вони нічого не роблять, тож не показуюсь їм. Умовляю сама себе, що вони вбивають лише дорослих.

Як тільки стало тихо і вбивці пішли, я побігла до тієї літньої пари. Розповідати їм, що сталося в лісі з євреями, не треба – вони вже самі знали. Вона розповіла мені, що в Малині в церкві німці замкнули 450 чехів і близько 150 українців та спалили. І додала:

– Вони вбивають тепер усіх, хто тільки потрапить їм до рук. Росіяни женуть їх, от вони і злі.

Про те, щоб залишитися у них, – і мови бути не може. Втім, вирішили розшукати моїх дітей.

Я вирушаю в район.

По дорозі зустрічаю одного християнина, який розповів мені, що висить оголошення про те, що всі ті євреї, які хочуть забрати своїх дітей,

повинні негайно повідомити в міліцію. Якщо батьки дітей протягом трьох днів не повідомлять, то діти будуть розстріляні.

Я розумію, що це вони хочуть за допомогою дітей схопити тих євреїв, що ще залишались живими. Але я йду. Я все одно не хочу жити без моїх дітей. Поблизу села зустріла селянку, яка каже мені, що нема чого туди вже йти, що всіх дітей уже розстріляли. [...] У мене вже нікого немає. Залишилася я одна-однісінька в цьому світі ненависті й смерті. Що робити? Жити? Для чого? Я швидко йду в бік річки. Аніж вони мене мучитимуть, краще самій покласти край. По дорозі до річки зустріла мене знайома християнка, вона побачила, що я, заплакана, швидко йду в напрямку річки.

[...] Вона мене заспокоїла і каже, що у неї є стіг сіна, вона мене там сховає, годуватиме, навіть чоловік не знатиме. Німці зараз біжать, отримують гарненько від росіян, пере чекаю поганий час. [...] Щоночі вона приносить мені їжу. Так лежу я в теплому сіні не роздягнута, не мита, багато-багато місяців, і чекаю. [...]

Одного разу я почула, що стріляють. Точно так само, як у червні 1941 року. З надією почалося битися серце. Я запитала Марусю, і вона розповіла, що Червона армія вже близько.

— Скоро нас звільнять, — втішає вона мене.

Наступного дня вона до мене прийшла і велить перейти до них у дім, тому що вони йдуть ховатися в ліс, бо бояться стрільби. Тільки мені все одно, я можу і в будинок перейти. Я приймаю пропозицію з радістю. Заходжу до хати. Вмиваюся, перу одяг, речі, які чорні, як вугілля, і вилізаю на горище.

Її чоловік уже знає, що я у них ховалася, — він радіє вчинку своєї дружини.

— Убили народ без причини, — каже він.

Дорогі люди. Прийшла Червона армія. Але мені радять все ще лежати й ховатися. Ще блукають навколо різні банди, зараз багато переодягнених у червоноармійську форму, і вбивають євреїв.

Щось стає тихо. Сергій, мій господар і рятівник, прийшов одного разу з Олика і розповів, що там знайшов будинок з євреями, яким пощастило врятуватися. Він бере мене на підводу і везе туди.

Там трохи поплакала, розповідаючи про наші страждання, і ще з двома євреями вирушила в Рівне. У великому місті легше вижити.

Я працюю офіціанткою в червоноармійській їдальні.

Одного разу приходять до мене Маруся, вся заплакана. Заарештували її чоловіка. Йому загрожує смертна кара. [...] Я відпросилася на день з роботи і швидко поїхала в район дати свідчення, що все це брехня, що він урятував мене від неминучої смерті, ховаючи у себе багато місяців,

що за це хочуть помститися саме місцеві бульбівці. Мене просять, щоб я розповіла про знайомих селянок. Я їм теж розповіла, що їхні чоловіки і сини з нами робили. [...] Сергія випустили, і я, задоволена, поїхала назад.

Кілька днів потому знову прийшла Маруся, знову заплакана, і розповіла мені, що буквально на другий день після звільнення його повісили в лісі. На ньому був напис: «За порятунок євреїв».

Моє скам'яніле серце знову стрепенулося від хвилювання і болю. Я вирішила покинути країну, просочену кров'ю нашого народу. Покинути гніздо вбивства і розбою. Я вирішила відправитися по світу шукати спокійний куточок, де я б могла закінчити свої роки як людина.

Де на землі є таке місце? Один лише Бог знає. Я не бачу такого. І разом зі сльозами за наше превелике горе, я проливаю сльози за мою самотність у світі.

СВІДЧЕННЯ № 10: ПОЛА ШТЕЙНШНЕЙД-ГРІНШТЕЙН, с. ОСТРОЖЕЦЬ

Інформація про джерело	<p>Свідок Пола Штейншнейд-Грінштейн, 1925 року народження. Народилася у м. Острожець. Свідчення записано у серпні 1961 р. у Тель-Авіві, Ізраїль.</p> <p>Записано Й. Літвак для відділу опитування свідків Меморіального комплексу Катастрофи та героїзму «Яд Вашем».</p> <p>Переклад з іврити К. Драшпуль.</p>
Номер у колекції	Yad Vashem Archives, collection O.3, file 1775
Зміст	<p>Дівчина з Острожця (Волинь) розповідає про те, що їй довелося пережити в околицях міста Рівного під час німецької окупації, про те, як її рятували українські селяни.</p> <p>Свідок описує своє життя у період радянської влади; вхід німців в Острожець у липні 1941 р. та вбивство її батька сусідами-українцями; створення гетто в Острожці в квітні 1942 р. та акцію ліквідації в серпні 1942 р.; жорстокість начальника української поліції; блукання селами та містечками околиць навесні 1942 р.; спасіння свідка та інших євреїв українським селянином-баптистом; труднощі тих, хто врятувався, після визволення; вбивство брата свідка «бандами Бандери» в лютому 1944 р.</p>
Ключові теми	Спогади про передвоєнне життя, окупація, виживання, гетто, приховування особистості
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 1, 2, 3, 7, 12
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 4, 5, 6, 8, 10а, 11
Нотатки та додаткові зауваження	<p>На початку своїх свідчень свідок повідомляє про переслідування її батька як «куркуля» з боку радянської влади у 1940–1941 роках. Умови в гетто її містечка були кращими, ніж у великих містах, позаяк було більше можливостей роздобути необхідні продукти харчування, завдяки гарним зв'язкам євреїв містечка із селянами округи. Це може свідчити про кращі зв'язки між громадами у селах, ніж у містах. На основі свідчення можна окремо обговорювати долю дітей під час Голокосту, рятування євреїв з релігійних мотивів. Свідок часто згадує «банди Бендери» – варто пояснити, що це були не обов'язково українські націоналісти, свідок могла називати так усіх, від кого загрожувала небезпека. В її випадку це були всі озброєні й незброєні угруповання і люди, зокрема, й українські націоналісти.</p>

СВІДЧЕННЯ № 10: ПОЛА ШТЕЙНШНЕЙД-ГРІНШТЕЙН, с. ОСТРОЖЕЦЬ

Родина вивезеної:

Батько – Давид – убитий у віці приблизно 45 років у 1941 українцями в селі неподалік Острожця.

Мати Хая – померла у віці 28 років, ще до війни, коли мені був 1 рік.

Мачуха Малька – померла у 1945 році, після визволення.

Сестра Рівка, 1914 року народження – загинула під час ліквідації гетто Олика 1942 року.

Брат Хаїм, 1915 року народження – загинув під час ліквідації гетто.

Сестра Міна, 1918 року народження – загинула під час ліквідації гетто Острожець.

Сестра Сара, 1921 року народження – померла у віці 8 років.

Зведений брат Еліягу, 1927 року народження – вбитий людьми з «банди Бандери», за день до визволення чи в день визволення.

Період радянської окупації (вересень 1939 – червень 1941)

Я народилася у місті Острожець, що за 16 км від Луцька. Мій батько був торговцем деревом, а також ми мали сільськогосподарську ділянку, приблизно за 3 км від міста. Мої дід та батько були записані у документах землеробами за професією. Моя мати померла, коли мені був 1 рік. Батько одружився з іншою жінкою. В нього були дві сестри, два брати та один зведений брат. Я закінчила початкову школу та вивчала іврит¹ у приватного викладача. [...] У містечку діяли також молодіжна організація «Гашомер Гацаїр»² та маленька нелегальна організація комуністів, лідером якої був Агарон Куперман. Мій брат Хаїм був активним громадським діячем у Союзі сіоністів-ревізіоністів³ і за дорученням партії також їздив з лекціями по сусідніх містечках. Уся громада налічувала близько 500 людей.

¹ Іврит – мова євреїв, що існує вже понад 3 тисячі років, найдавніші пам'ятки цієї мовою датовано XII–XIII ст. до н. е. Розрізняють біблійний іврит, на якому написано святи тексти, та сучасний, що є офіційною мовою Держави Ізраїль.

² Гашомер Гацаїр – одна з усесвітніх молодіжних лівих єврейських організацій. Заснована як аналог скаутського руху, займалася підготовкою єврейської молоді до переселення в Ізраїль та сільськогосподарської діяльності на тамтешніх землях.

³ Сіоністи-ревізіоністи – представники єврейського національного руху за об'єднання та відродження єврейського народу на історичній батьківщині, сіонізму. На відміну від звичайного сіонізму, виступали за здобуття міжнародно-правових гарантій створення Держави Ізраїль якнайшвидше.

Першого вересня 1939 у нашому містечку з'явилися єврейські та польські біженці з міста Луцька. [...] 15 числа того ж місяця прибули біженці з Радому та з Кельця. Після приходу Рад [...]. Коли почалася кампанія паспортизації для біженців, вони відмовились отримати радянське громадянство, записалися на повернення до Польщі, а потім були вислані до Сибіру.

Коли прийшли Ради, ми переїхали з нашого будинку в місті до будинку на сільськогосподарській ділянці. Батько увійшов до списку куркулів (заможних селян). У тому місці у нас було близько 28 гектарів землі, частина якої належала до українського села П'яні, а частина — до чеського села Зборов. Оскільки було заборонено наймати робітників, ми всі перейшли до села П'яні. Будинок був на спірній території села Зборов. Двоє селян, які до цього працювали у нас в господарстві та жили на цьому ж місці, залишилися жити з нами і таємно допомагали нам, — тобто працювали вночі, в основному доглядаючи за фруктами, тому що не хотіли залишати це місце, та і йти їм не було куди.

Ради наклали на нас зобов'язання [...] сплачувати вдвічі більший податок протягом року. Через те, що батько не встиг з поставкою норми, він повинен був з'явитися до суду, згідно з рішенням якого норму було подвоєно, строки доставки скорочено.

Щоб встигнути з виконанням норми, батько змушений був працювати також у шабат¹ і отримав на це дозвіл рабина² містечка. Незважаючи на всі намагання, мій батько не зумів поставити норму і вдруге постав перед судом. Я не можу згадати, яким був вирок другого суду. Я пам'ятаю лише, що батько готувався до заслання до Сибіру. [...] Батько також розподіляв різні речі з дому, тому що боявся конфіскації. Одному чеському селянинові на ім'я Полівка в селі Зудоховка він передав вартісні речі, як-от: шубу, новий костюм та золотий годинник. Мені стало відомо про це лише після того, як цей селянин повернув мені ці речі після визволення від німців. Той самий чеський селянин також переховував мого дядька, вище згаданого Йошу Штейншнейда, протягом німецької окупації, хоча його дім стояв біля дороги і слугував тимчасовою базою для німецьких солдатів.

Вступ німців! Убивство батька та пограбування нашого майна

[...]

Через 3 тижні після вступу німців батька покликали до місцевої ради села Зборов. Староста села повідомив батькові, що є наказ німців про

¹ Шабат — сьомий день тижня в юдеїв. Цього дня Біблія приписує утримання від роботи.

² Рабин — звання, котре присвоюють після здобуття вищої єврейської релігійної освіти. Дає право очолювати релігійну громаду, викладати релігію, бути членом релігійного суду. Раві, реб, рав тощо — форми звертання до рабина.

конфіскацію майна у євреїв, тому і наше господарство буде конфісковано. Батько, зрозуміло, не сперечався. Через тиждень батька знову запросили до українського села, і там теж зажадали, щоб він письмово відмовився від усього майна, що розташоване на землі, яка належить селу; також його зобов'язали постачати певну норму врожаю та пшениці. До того, як він встиг виконати зобов'язання, що були покладені на нього, вже наступного дня його знову викликав український поліцей для підписання відмови від майна. Це було десь о 4-й годині вечора. Ми чекали на батька до 8-ї ранку. Аж поки не пройшов біля нас польський селянин Ковальський і сповістив нас про те, що мій батько і ще двоє євреїв – вище згаданий Авраам Ейзенберг і дехто на ім'я Еліезер, – а також одна українська дівчина, колишня комсомолка, ув'язнені у підвалі, і що ми повинні остерігатися. Ми почали непокоїтись за його та нашу долі й побігли до будинку місцевої ради. Двоє селян-українців, наших сусідів (я пам'ятаю лише їхні імена: Іван та Артем), вийшли нам назустріч та погрожували пістолетами, щоб ми пішли, або вони нас уб'ють...

Селянин, що працював у нас у господарстві, сказав, щоб ми тікали з дому, бо вочевидь наближається небезпека. Він також сказав, що інший селянин хотів убити нас усіх та привласнити наше господарство. У тому місці жили я, мачуха та мій брат Еліягу – ми втекли та заховалися в полі. Трохи пізніше ми почули постріли, а до того я чула голос батька, який вмовляв свого поневолювача, щоб той відпустив його. Він казав: «У дівчинки немає матері, а ви хочете й батька забрати». Батькові благання не допомогли. Його та двох інших євреїв вивели для розстрілу на місці. Батько спробував утекти, ухилитися, але вони його застрелили. Прибув віз, і на нього завантажили тіла.

[...] Ми повернулися додому і зрозуміли, [...] що нам теж загрожує небезпека. В таємному місці у нас були золоті монети та долари. Зразу ж вранці прийшли українці грабувати речі з дому. Я попросила дозволити мені взяти буряк, щоб зварити. Поклала буряк до кошика. Потім я скористалася слушною нагодою: грабіжники вантажили меблі на віз, а я тим часом дістала скарб та поклала під буряк, що був у кошику. Нам дозволили також взяти трохи білизни та одягу. Хороший селянин, який працював у нас, довів нас до Острожця.

В гетто Острожець! Різноманітні акції! Загальне знищення!

В містечку ми жили більше ніж рік до знищення. Ми трималися завдяки тому, що чехи, які заборгували гроші батькові, цілком забезпечували нас продуктами. Завдяки цьому у нас не було необхідності торкатися нашого скарбу, який мені вдалося врятувати, і ми берегли його до того

часу, коли він знадобиться. Коли потім у євреїв містечка вимагали здати золото, я нічого не дала, крім двох келихів, розповідаючи про те, що все наше золото відібрали у селі після смерті батька.

Гетто в Острожці було створено після свята Песах¹, тобто наприкінці квітня або на початку травня 1942. Наскільки мені відомо, у нас гетто виникло пізніше, ніж у сусідніх містах. Наприклад, до нас прийшли євреї з міста Луцька після того, як там було створено гетто, мабуть, з надією, що у нас, можливо, взагалі не буде гетто.

Ще до заснування гетто, одразу після приходу німців, людей забрали на роботу: чистити вулиці, рубати дерева, копати картоплю та виконувати різноманітні роботи з обслуговування німців та українських представників влади. Німецький командир лейтенант Фогель та його заступник лейтенант Шульц засідали у палаці графа Людоховського. У Фогеля була коханка-угорка, дружина польського вчителя на ім'я Тройнер, із села Свіщов. Її чоловік-учитель утік з поляками, а вона стала коханкою Фогеля. Ця жінка була доброю до євреїв і часто заступалася за них. Вона також попереджала юденрат про можливі та отримані накази і переховувала у своєму будинку двох сестер-єврейок – Соню та Зельду Шварцберг, які до ліквідації були в неї хатніми служницями. Цих сестер все ж таки видав для знищення місцевий мешканець, німець за національністю, який служив перекладачем у конторі Фогеля та відчув їхню присутність. Їхню сестру Роню врятував баптист Павловський, і зараз вона мешкає в Сполучених Штатах. [...] На чолі української поліції стояв гой², що прибув із Галіції, на ім'я Ковальський, і був відомий своєю жорстокістю та знущаннями з євреїв. Він організовував перевірки євреїв, які працювали в полях, і у випадку, якщо у когось знаходили «крадені» картоплини, він сильно бив його та залишав у карцері на декілька днів. Разом з тим, він вимагав багато хабарів. [...] Потім, коли німці відмовилися від створення незалежної України, Ковальський зі своїми людьми приєднався до підпілля Бандери. Після визволення у червні – липні 1944 Ради вчинили облаву на людей Бандери, і Ковальського впіймали. Коли я довідалася про це, я з'явилася до НКВД і повідомила про його діяльність під час влади німців. [...]

Серед основних робіт для євреїв було винесення торфу в околицях сіл Верба та Студянка. Туди посилали лише молодих парубків та дівчат на двотижневі строки. Перед ліквідацією гетто звідти повернули всіх єврейських робітників. Деякі з них, зрозумівши, про що йдеться, спробували заховатися в околицях. Але усіх їх упіймали і вбили, крім двох дівчат. [...]

¹ Песах – весняне свято у пам'ять про вихід євреїв з Єгипту.

² Гой – в івриті це слово використовують на позначення неєврея, воно не має образливого відтінку.

До гетто нашого містечка перевели усіх євреїв, розпорошених по навколишніх селах, а також із містечка Тровіц, яке польською називають Торговица. Містечко розділили на дві частини: половину виділили для гетто і половину залишили українцям. Щільність у гетто була 6–7 людей на кімнату. [...]

Перша «акція» відбулася в серпні 1941. Близько 40 чоловіків отримали наказ з'явитися на роботу. Їх привели до гаю і там розстріляли. По дорозі затримали двох жінок-єврейок, які проходили там випадково: Естер Гарбер і друга – Соня (я забула її прізвище). Хоча українські поліцаї розказували потім, що цих жінок відправили на роботу до міста Вінниця, але селяни розповіли правду.

Через місяць прийшла група німецьких жандармів разом з українською поліцією та оточила місто. Хто був на роботі за містом або кому вдалося сховатись у полях та садах, ті врятувалися. У цій акції було вбито також кілька десятків людей, яких упіймали випадково. Люди містечка вже навчилися під час цих малих акцій ховатися у полях, овочевих та фруктових садах, що були в містечку поблизу.

Люди також почали готувати собі схованки у різних селян та переносити – кожен до своєї – коштовні речі, щоб у них сховати.

У серпні 1942 лейтенант Фогель наказав юденрату надіслати єврейських робітників жати поля, які раніше належали графу Людоховському. [...] Виконроб із села Долгошиє [...] сам прийшов до юденрату і запропонував надіслати до нього на роботу нашу сім'ю, оскільки раніше він був знайомий із нашим батьком. Отримавши повідомлення про це, ми вийшли до села. Поїхали туди я, мої мачуха Малька та брат Еліягу. Старша сестра Міндаль не захотіла поїхати з нами і загинула в гетто. [...] Ми залишалися там після ліквідації гетто. Декілька євреїв з гетто, які незадовго до масового вбивства отримали наказ приготувати ями, зуміли втекти і прибули до нас, повідомивши, що гетто ліквідують, та запропонували нам вийти до лісів і приєднатися до партизанів. Кількох людей, які вийшли в ліси, українці впіймали та вбили.

Блукання та пошуки сховища

Я, мої мати та брат взяли із собою маленькі згортки і трохи золотих монет у поясах. Ми втекли до селянина на ім'я Петро із села Перділець, що жив неподалік від Долгошийого. Цьому селянинові чоловік моєї сестри Нехемія Дрейшфон із містечка Олика передав коня, корову, віз та різні коштовні речі. Цей селянин був непоганою людиною, але пив і сварився з дружиною; а брат у нього був проводирем у банді Бандери.

Він час від часу забезпечував нас необхідним харчуванням та запропонував, щоб у годину небезпеки ми тікали до нього.

Наступного дня, після нашої втечі до нього, прийшли зібрати всіх євреїв, які працювали на сільгоспроботах, для знищення. Більшість утекли та намагалися сховатись, але тільки кілька з них залишилися живими.

[...] Ми блукали від села до села. Ми ховалися у лісі біля села Богушова та просили їжу в селян з околиці. У тому самому гаю ми зустріли ще чотирьох євреїв із містечка Демідовка. Збиратися великими групами було небажано, і ми трохи віддалилися. Ми були у лісах взимку, в листопаді та грудні, коли було дуже холодно. Ми шукали їжу. Ми блукали лісами на околицях, а вночі шукали притулку у стогах сіна. Однієї ночі ми спробували розвести невеличке вогнище, щоб трохи біля нього погрітись. Але швидко його загасили, боячись, що вогнище викаже нас. Ми з братом зазвичай не виходили з лісу; мати шукала село та просила хліб і картоплю по сільських будинках. [...]

Одного разу ми з братом заснули у лісі, і нас виявили двоє людей: один – поліцай, та інший – лісник, які прямо запитали у нас, з якого ми гетто. Він відповів, що повинен повернути нас туди, звідки ми втекли, і там нас уб'ють. [...] Лісник почав «захищати» нас, стверджуючи, що, навпаки, поліцай вчинить добре, якщо уб'є нас, і що шкода йому «бруднити свої руки брудною кров'ю євреїв». Таким чином лісник впливав на нього та відвертав від цієї дії. Лісник підморгнув нам, бо його наміри були нам на користь. Урешті-решт поліцай погодився, що краще нас залишити, щоб ми померли від голоду та холоду, аніж убивати нас. Лісник також натякнув нам, щоб ми залишалися на місці. Ми залишилися на нашому місці, а потім повернувся лісник. Він проінструктував нас піти до іншого бункера в лісі, в якому ховається родина Ейзенберга, якого я згадувала, із села П'яні. А також наказав нам, якщо ми не знайдемо там цієї сім'ї, щоб ми там не залишалися, бо це знак, що бункер виявили і цю родину знищено. Ми справді не знайшли у бункері людей і забралися з того місця. Цього лісника я зустріла після визволення у військкоматі в Острожці. [...] Я розповіла голові військкомату про його рятівні дії, і завдяки цьому його відправили додому, а не на фронт, і він дійсно дуже дякував мені за це.

[...] Ми поблукали до села Петушков, а звідти до інших сіл: Пісніков, Долгошиє, Терешов. Лісами навколо цих сіл ми кружляли майже 8–9 місяців, із серпня 1942 до травня 1943. Протягом усього цього часу нам не вдалося знайти постійного притулку. Вдень та більшу частину ночі ми ховалися у лісі. Рано-вранці ми випробовували долю у дворах селян. Бували такі, що давали нам трохи їжі, а бували й такі, що виганяли нас, або жалкуючи, що не можуть нам допомогти, або з погрозами видати нас. [...]

Селяни – Праведники народів світу

Ми впевнилися, що жоден селянин не прийме нас трьох, а ще, що нас вже почали впізнавати у вищезгаданих селах. Знали про нашу «трійку», яка шукає притулку, і ми вирішили розділитися, щоб кожен окремо шукав собі сховище. Залишившись сама, я пішла до невеликого лісу, що між селами Пісніков та Терешов. Два дні я просиділа на одному місці без їжі та води. Не в змозі більше страждати, я вийшла на околицю лісу і побачила селянина, що орав землю. Я звернулася до нього і попросила води. Він дав мені попити води, а також спитав, чи я не голодна, – то він дасть і поїсти. Я отримала від нього великий шмат хліба, шматок м'яса та цибулю і повернулася до лісу. З того місця я пішла до села Петушков. Там я зайшла до знайомих селян, які вже не раз допомагали мені. Навколо села Петушков я крутилася протягом усього літа. До села Пісніков я повернулася, бо в мене не було вибору, тому що прийшов час осені. Я прийшла до будинку селянина-землероба, кульгавого та сліпого, який жив лише зі своєю дружиною, без дітей: через своє каліцтво він жив усамітнено, й у нього не було відвідувачів. Мене прийняла його дружина. За допомогою натяків, які тільки вони розуміли, вона отримала також дозвіл чоловіка. Я лежала на печі, а вдень молола насіння та пряла лляні нитки. У цьому будинку я пробула кілька тижнів, аж поки селянка не попросила мене піти, бо вона підозрювала, що сусіди помітили мою присутність. Я пішла звідти знову до лісу Терешов. Я була там цілий день. Це було вже у жовтні 1943. Було надто холодно. [...] Коли зовсім стемніло, я наблизилася до будинку і спочатку зазирнула у вікно. Селянин відчув мене, вийшов та запросив увійти всередину. Хоча я боялася та підозрювала його, у мене не було вибору, і я увійшла. Селянин сказав дружині, щоб подала мені вечерю. Тільки після вечері він запитав, чи відомі мені жахливі причини переслідування євреїв. За стилем його мовлення я зрозуміла, що він баптист. Я відповіла йому, що, мабуть, ми грішили і бог карає нас за це. Він відкрив Новий Заповіт і почав читати мені різні біблійні вірші, що стосуються цієї теми. Потім він перейшов до різних пророцтв із Танаху. Він запитав, чи вірю я в Ісуса. Я відповіла, що повинна над цим подумати, бо досі не вірила. Вранці наступного дня я сказала йому, що, зважаючи на події, які сталися з євреями та особисто зі мною, я схильна почати вірити. Я відчула, що повинна грати у цю гру, щоб завдяки цьому залишитися живою. [...]

Ім'я цього баптиста було Хома. Прізвище я забула, тому що чула його дуже рідко. Всі зверталися до нього лише на ім'я. У нього було 8 дітей, і він також переховував хлопчика з єврейської сім'ї. Переховувався у нього ще один єврей, біженець із містечка Радом, який прийшов до села

Олика. Час від часу до нього приходили єврейські діти, вихідці з містечка Олика, які блукали поблизу, і він годував їх та залишав переночувати у своєму житлі. Двоє з цих дітей – Хаїм Хайт, тоді йому було 6 років, та Мотале, прізвища його я не пам'ятаю, – врятувалися і сьогодні живуть в Ізраїлі. У групі було 12 дітей. Усі інші, за винятком цих двох, згаданих вище, через деякий час загинули. Час від часу приходила все менша група, аж поки наприкінці, перед визволенням, не прийшли тільки двоє, які останнім часом переховувалися у чеському селі Новіни Чесун.

[...] Я знову пішла у Пісніков і зайшла на подвір'я не знайомого мені селянина. Потім з'ясувалося, що це був той самий селянин на ім'я Петро, який одного разу дав мені хліба та води. Я його впізнала, і він також, – він згадав і сказав мені: «Я бачив тоді по твоєму обличчю, хоч ти просила тільки воду, але потребувала й хліба». Він знову нагодував мене, але сказав, що за всіма прикметами у мене туберкульоз, а в нього є маленькі діти і він боїться, що я заражу його дітей. До речі, це не було відмовкою. Я тоді дійсно була худюю, схожою на туберкульозницю, і селянин боявся випробувувати долю своїх дітей.

Незважаючи на свій страх (хоча його тривога не розсіялась), він протримав мене у своєму будинку місяць. З допомогою різних домашніх ліків він також потурбувався про мою забиту ногу. Батьки, їхній 18-річний син, а також 16-річна дочка погоджувались і надалі мене утримувати, а от їхній маленький 7-річний хлопчик сказав, що не готовий наражатись на небезпеку через «брудних євреїв», які час від часу у них ховалися, і якщо мене не відішлють, – погрожував малий, – то він донесе на мене бандерівцям. [...]

До речі, Петро славився по всій окрузі як той, хто переховує євреїв, – його називали «жидівським батьком» (українською), – а тому в нього часто робили обшуки. Через це він вирішив вдатися до хитрощів: почав розповідати, що євреї його надурили, і мали рацію сусіди, що вони брудні євреї, нечесні, і він жалкує, що допомагав їм на початку переслідувань. Так поширилися чутки, що жиди дурять навіть своїх рятівників, і оскільки він теж став їхнім ворогом, – з тих пір йому трохи попустили. Саме після цього він став докладати ще більше зусиль, щоб допомогти євреям, які переховувалися, та зайдам, яких час від часу вдача приводила до його будинку, тому що знали, що він завжди надасть допомогу, яку зможе. [...]

Труднощі після визволення

У першій половині лютого 1944 наш регіон було визволено радянською армією. У перші дні та тижні нам було важко орієнтуватися в но-

вому становищі. Ми навіть не знали, чи можемо ми виказувати себе. У селах продовжували порядкувати люди Бандери. Також ні ми, ні селяни не розуміли нову позицію влади щодо євреїв. Ми жили чутками та випадковими висловлюваннями солдатів, що проходили селами. Більшість радянських солдатів були сповнені антисемітизму. Протягом приблизно трьох тижнів після визволення ми ховалися, тому що поширювалися чутки, що в селах убивають євреїв, які себе виказали. Радянський офіцер, котрого я зустріла біля будинку і котрого, не кажучи, що я єврейка, запитала, яка зараз ситуація щодо євреїв, сказав мені: «Гітлер їх знищив, а тих, що залишилися, — ми з ними покінчимо».

За кілька днів трапилося одному офіцеру-єврею високого чину бути у селі. Андрій, що переховував нас, поставив йому те саме запитання: «Яка зараз ситуація щодо євреїв?». Офіцер, який був приголомшений усім, що бачив і чув на визволених територіях, запідозрив Андрія у тому, що він належить до вбивць, і закричав на нього: «Ти ставиш такі запитання, бо ти сам убивав! Ми проведемо розслідування, і ти приймеш покарання». Андрій почав заперечувати і стверджувати, що, навпаки, він ховає у себе двох єврейок і хоче дізнатися, чи можна їм уже відкритись. Офіцер не повірив йому і зажадав, щоб той провів його до свого будинку і довів правдивість своїх слів, і якщо з'ясується, що він обманює, то його буде заарештовано. Офіцер дуже розчулився, побачивши нас. Він пообіцяв допомогти нам і, разом з тим, застеріг нас, що люди із банд Бандери продовжують убивати євреїв. Андрія він обняв і закидав похвалами та словами подяки, а також просив і надалі піклуватися про нас.

За деякий час після визволення в селі розмістився штаб військової частини. Постійна присутність військових у селі посилила відчуття безпеки. Ми наважилися вийти і покружляти селом, а також біля штабу. Зважаючи на антиєврейські настрої поміж російських солдат, ми вирішили не розповідати людям із штабу про нашу єврейську національність. Мабуть, було помітно, що ми не з цього села, і ми викликали підозри. Одного разу нас покликали до офіцера, який зажадав, щоб ми засвідчили свої особи, та висловив підозру, що я та Соня — шпигунки. Я сказала йому, що готова засвідчити свою особу, але лише йому одному, а не в присутності людей, що перебували у той час в кімнаті. Офіцер закричав, що не має секретів від громадян, а моя секретність лише збільшує його підозри. Я наполягала на своєму, він зрештою погодився і зайшов зі мною до сусідньої кімнати. Там я сказала йому в обличчя, що ми з подругою — єврейки і боїмося відкривати, хто ми, зважаючи на небезпеку, що ще й зараз бандити можуть убити нас. Офіцер переконався і пообіцяв, що нам не буде завдано ніякої шкоди, а також висловив готовність допомагати та захищати нас. Крім офіцера, про те, хто ми насправ-

ді, знали ще двоє солдатів; один з них був добросердим російським кухарем. Він сам здогадався, що ми єврейки. Так, щоб ніхто не чув, він сказав нам, що знає, які ми нещасні, скільки терпіли від голоду, і втішив нас, що припинилися наші страждання. [...]

Коли відчуття безпеки трохи посилилось в нас, Андрій привіз нас у своєму возі до містечка Олика, вважаючи, що, можливо, там ми зможемо влаштуватися. Коли ми прийшли до містечка, місцеві селяни зустріли нас з розлюченими обличчями: «Досі Гітлер не закінчив своєї роботи». Зважаючи на таку зустріч, Андрій сказав, що не залишить нас тут, у цьому вовчому лігві, і взяв нас до головного шосе, що веде до Рівного. [...] Прибувши до Рівного, ми шукали єврейські обличчя. Ми зустріли одну родину євреїв, що тягнули ручні візки із різними домашніми речами і, здається, збиралися влаштуватися на якомусь новому місці. Вони були такі перелякані, що коли ми запитали їх на їдиш¹: «Ви євреї?», жінка звернулася до свого чоловіка польською: «Що ці від нас хочуть?». Хоча вираз їхніх очей не залишав сумніву в тому, що вони євреї, ми залишили їх у спокої, бо зробили висновок, що і тут євреї все ще бояться відкривати незнайомим людям, хто вони.

На наше щастя, ми зустріли мого земляка, і він одразу провів нас до однієї жінки-єврейки, яка займала велику квартиру і була рада прийняти нас. Ситуація з харчуванням була складною. Тим часом я отримала дозвіл повернутися до Острожця й довколишніх сіл, щоб отримати назад особисті речі, які ми давали на збереження різним селянам. Спочатку я звернулася до старости села П'яні – Микити Савчука, який з приходом німців загарбав багато з нашого майна. Я попросила у нього лише продуктів, але він зневажливо викинув мене геть і ще погрожував мене побити, якщо я наслідуюся вдруге з'явитися до його будинку. Від нього я пішла до чеської селянки на ім'я Фірст і розповіла їй, плачучи, про те, як мене «зустрів» Савчук. Чешка нагодувала мене і пообіцяла допомогти мені добути щось із наших речей.

Вона пішла до радянського офіцера, який діяв на місці як військовий прокурор. Той самий офіцер на ім'я Калінічев, як мені розповідали пізніше, був сином українця та єврейки. Він пообіцяв діяти негайно і прийшов до мене. [...] Він також сказав мені, що через те, що в його жилах тече українська кров, він помститься кожному з українців, кого дістане його рука, які зраджують свою Батьківщину і є спільниками німців у вбивстві євреїв. З його допомогою я отримала більшість речей, що були

¹ Їдиш – специфічна мова європейських євреїв. Утворилася внаслідок суміші різних мов країн проживання єврейської громади (в основному німецької та слов'янських мов) та іврити. Існує цілий пласт літератури та культури цією мовою. Після Голокосту мова перебуває на межі зникнення через убивство основної маси її носіїв.

розпорошені по різних селянських домівках, та повернулася до Рівного. В Рівному я пробула приблизно рік до того часу, коли багато з врятованих євреїв, і я між ними, перейшли до Польщі, а звідти я продовжила свій шлях через Німеччину до Ізраїлю.

Вбивство брата та смерть мачухи

Мій брат Еліягу ховався з тих пір, як ми розлучилися, у селі Петушков. Досить часто він навідувався до будинку Петра. На краю села був один селянин-швець. Він прийняв мого брата до свого будинку і навчив його шевській справі. Еліягу зумів швидко навчитися професії і навіть міг сам пошити взуття. Серед іншого, він пошив також взуття нам, мені та моїй подрузі Соні, і приніс його у дім Петра. Коли люди Бандери дізналися про його існування, вони прийшли і схопили його. Але оскільки він був потрібен їм, то вони залишили його живим, щоб він шив їм чоботи. Разом із ним у бандерівців були ще два брати-євреї Міхаель та Бен-Ціон Кропніки з Олика, яким було у них досить добре, і вони хотіли переконати нас, мене та Соню, щоб ми прийшли до них, до людей Бандери. Однак мій брат розумів, що не можна покладатися на Бандеру, і був проти того, щоб ми перейшли до них. Після війни ми дізналися, що за день до визволення бандерівці вивели мого брата, щоб дуже жорстоко вбити.... Братів Кропніків також було вбито, але подробиць я не знаю.

Хоча моя мачуха і зуміла сховатися і протриматися до визволення, але наступного дня після того, як їй розповіли про смерть мого брата, а її сина, вона замовкла і за тиждень померла. Їй було тоді приблизно 45 років. Це було десь через 2 місяці після визволення.

СВІДЧЕННЯ № 11: АНОНІМНИЙ СВІДОК, с. ОСТРОЖЕЦЬ

Інформація про джерело	Свідок, 1935 року народження. Народився у с. Острожець. Розмова відбулася 29 березня 2007 р. у с. Острожець.
Зібрано для архіву	Зібрано для архіву «Яхад – ін Унум» в рамках польових досліджень дослідної групи під керівництвом отця П. Дебуа.
Номер у колекції	Yahad – In Unum archives, № 78 (відео та транскрипт)
Зміст	Свідок розповідає про те, як у дитинстві побачив розстріли євреїв в Острожці та сам трохи не загинув разом з євреями. Згадує обставини різних розстрілів та катувань. Наводить приклади опору та спроб утекти від смерті. Описує поведінку місцевих неєвреїв та міру їхньої примусової та/або добровільної участі у вбивстві, висловлює власне ставлення до «поліцаїв». Частково описує передвоєнне життя в Острожці та взаємини з євреями.
Ключові теми	Масові розстріли, окупація, участь неєвреїв, грабунок жертв, сусідські стосунки
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 4, 8, 10б
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 2, 9, 12
Нотатки та додаткові зауваження	Звернути увагу на те, як свідок згадує про довоєнне життя. Наголосити на оцінках свідком місцевих неєвреїв, які брали участь у вбивствах, як він згадує про смерть одного з поліцаїв від старості. Підкреслити, що убивство було пов'язане також з грабунком.

СВІДЧЕННЯ № 11: АНОНІМНИЙ СВІДОК, с. ОСТРОЖЕЦЬ

І.: В якому році Ви народилися?

Св.: Я в 1935-му.

І.: До війни багато було євреїв у Вашому селі?

Св.: Ото до війни Острожець все єврейський поселок був.

[...]

І.: Тут були розстріли євреїв?

Св.: Тут! Ото там було так називається геттом єврейське. Значит, там їх забрали з хатин, була така огорожа, сетка була, розумієте, там де зараз баня. Сетка була, і вони їх туди зганяли, вдітих. Потом машинами привозили на цій горбочок, тут яма була, 4 пелемети, зганяли людей, їх привозять, з вінтовками, і сюди. Привозять, і на голу, як мати народила, роздевали.

І.: А подвода, фіра, котра стояла, навіщо вона була тут?

Св.: Як її розбирали, наголо, як мати народила, то то всю одягу, що євреї мали, вони так – і золото ковтали, [...] вони грабили їх. То вони розбирали і на ту фуру всю одягу забирали.

І.: Самі євреї складали ці речі на фіру?

Св.: Не. Їх тут роздевали, і голих – в яму.

І.: А німці забирали у євреїв цінні речі, золото..?

Св.: Тут німців таких не було таких... цінних... офіцерів там... Тут були такі предателі України, поліцаї, українські поліцаї були, які продали Україну, розумієте? Які служили німцеві, розумієте? Забирали у них і везли все геть, де ото гетто. А вони там стояли, знаєте, як овечки, пробачте мене.

І.: А скільки фір було?

Св.: Я не считав, но стояли две фури [...] пока нагрозять, тих поб'ють, вони загрузять і возять туди... в гетто. А потім що? Цих поб'ють, ну там було чотирі німецьких пулемета, побили цих, опять привозять, і на цих побитих опять лягають. Самі люди лягали, і опять поб'ють.

І.: Розстріли були один день, два, три?

Св.: Не, десь було за дві неділі. Ото Острожець це ціле містечко було єврейське. Вони і кабани, і булки пекли, і я колись ще в суботу заходив – запалиш, і копійки давали. І потім дивиться як: побили один шурф, потім другий, третій, то й набили цілу яму. І потім зганяли людей, з лопатами, бо кожний боїться, щоб не забив німець, і її засипали. І тут текла десь річкою кров, (нрзб) хай Бог боронить, таке страхіття було. [...] Я жив тут.

I.: А коли євреїв розстрілювали, де Ви були?

Св.: То було в жнива. Моя мати на Українці мала десятину землі. Вона поїхала там убирати. А я малий, ще брат був менший, помер, ну він вдітий був гарно, і я думаю: що ж там таке? Прибігаю, а они тут «юде, юде»... І мене (*показує, що взяли за комір*) і до ями оце. Слава Богу, що баба моя, баба прибігла, каже: «Боже мій, людошки, тут внук мій, то він не єврей». Добре, що якісь поліцай був, український поліцай, і мене баба за комір, [...] а так би я тут так само ліжав, і вам нічого б не розказував. Тому Бог мені дав життя. [...]

I.: А чи були такі, що їх лише поранили, а не вбили?

Св.: Не... там ніхто не знає, чи він був ранений, чи вбитий, він може був живий, та дійшов там у ямі. Один на другого жили... як селедку. Це тяжка смерть була людям, хай Бог боронить. [...]

I.: А коли їх приводили, цих євреїв, вони знали, що йдуть на розстріл?

Св.: Да, оні знали. Вони вже самі шли, розумієте? Помню як зараз, був один, молодий такий, років 25–30, і він не хотів іти в яму. І він по стежкам, побіг, жнива така, і він з того, снайпер його, сразу і забив. І заставили тих людей, голих, його за руки і до ями занесли. [...] І вот ще помню. Одна така молодая і красивая, не хотіла іти в яму. То вони так били її, нагайками. [...] І вона все равно не пішла в яму сама, її застрелили. [...]

I.: Скільки поліцейських стріляли?

Св.: Чотири. Було чотири пулемети. Поліцаї розстрілювали, а німці тільки командували. [...]

I.: Саме поліцейські проводжали євреїв до ями?

Св.: Да. Поліцаї. Німці тільки командували. А поліцаї, оті гади, що зрадили Україну.

I.: А хто складав одяг на фіру?

Св.: А той, що приїжджав. Той, що мав коней. І він мусив грузити, а де ж він дінеться? [...]

I.: А хто виривав золоті зуби?

Св.: Не знаю, не скажу. Ну відно вони. Рік тому назад оцей, що був поліцаєм, сдох, він був в гетті, та йому євреї сипнули в очі щось, сіль чи шо, то він ослеп, но він там був. Ото він був сліпий скільки років. Я фамілій не буду казати. [...]

Острожець єврейський був поселок. Був дуже багатий поселок. [...] Часом до нас... ми от тут жили... до нас приїжджають, мас... (*нрзб*) єврей приїждає, вози... цукерки привезе, щось таке міняє, була жизнь гарна! Тільки мені знаєте що – от там чоловік, він дерева посадив на людських кістках, ну нащо ти садиш? коров пасуть – негарно так! Люди зробились скотами, нащо це так? [...]

СВІДЧЕННЯ № 12: АНОНІМНІ СВІДКИ, СЕЛА ГОРОДНИЦЯ ТА ОСТРОЖЕЦЬ

Інформація про джерело	Анонімні свідки, 1929 та 1928 років народження. Народилися у с. Городниця. Розмова відбулася 2 серпня 2007 р. у с. Острожець.
Зібрано для архіву	Зібрано для архіву «Яхад – ін Унум» в рамках польових досліджень дослідної групи під керівництвом отця П. Дебуа.
Номер у колекції	Yahad – In Unum archives, №№ 534–535
Зміст	Свідки – чоловік і дружина – розповідають про життя євреїв у гетто Острожець та знищення громади. Вони стали свідками кількох убивств та масового розстрілу. Хотіли допомогти двом єврейкам-сусідкам, але їх побачили, і дівчат розстріляли. Також згадують про пограбування майна загиблих.
Ключові теми	Гетто, допомога, убивство, пограбування
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 4, 7, 10б
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 5, 8
Нотатки та додаткові зауваження	

СВІДЧЕННЯ № 12: АНОНІМНІ СВІДКИ, СЕЛА ГОРОДНИЦЯ ТА ОСТРОЖЕЦЬ

Перші 12 хвилин свідок-українка розповідає про німецьку розправу над слов'янським населенням Городниці, загибель її матері, спалення села Городниця та загибель батька у цій пожежі.

І.: Тут були євреї до війни?

Св.: Багато! У нас в селі не було, а в Острожці багато.

І.: Як прийшли німці, одразу почались проблеми з євреями?

Св.: Ну, я ще молода була.

Св.: (*чоловік бере слово*) Зразу почалися. Гетто зробили, обгородили проволокою і нікого не пускали, з українців. Вони самі там жили, їсти не мали, їсти носили. Були знакомі, ну і так виходили, розумієте, прийдуть: Надя чи Марьяна, дайте що покушати. Людина жива, хоче їсти. А що їсти було їм там? Нічого туди не давали. Страшенне діло. З голоду умирали.

І.: Євреї намагались щось продати, обміняти якісь речі, одяг там на їжу?

Св.: Да, на їжу. Давали. Последнього жакету давали, щоб якісь кусочок хліба перекинули. Було таке.

І.: Це було десь біля гетто, чи вони могли піти в хати просити?

Св.: Виходили, виходили. Десь як немає, бо ходили часовіє кругом, розумієте, десь відійдуть – ага, бачать – и вийде и пошла жидівочка там. [...] До нас ходили, були знакомі. Дві жидівочки, красиві такі були. Тут їх [...] по-сусідски у мене ховалися. Од мене [...] прийшли позавтракати рано. А тут був такий – німецький поліцай. Він замітив, прийшов, а вони поховалися на піч. Ну, він заходить: «Що то, каже, шорох такий у вас у хаті»? Ну, вони втікали, то ж чути, що ховалися на піч. На піч поховалися, він заходить, глянув, «Що то?», – каже у вас на пічі (*нрзб*) сидять? І звідсі забирає, і на міліцію, сюди в район, до Федорича (*нрзб*). І її через пару дней вивезли, і одна була в зеленому пальті, а друга в вишневому пальті, дві жидівочки, красиві такі дівчатка. І її на окопиську вбили, на єврейському кладбищі. Вони ліжали днів мабуть с 5, як не більше. Потім їх поховали.

І.: А ями не було тоді ще?

Св.: Не було.

І.: А багато людей розстріляли на єврейському цвинтарі?

Св.: О... мабуть с тищу! Там дві ями викопані були такі... ну як вам сказати... тракторами, ну і потом їх так... везли машинами і розстрілюва-

ли. Там діткі такі плачуть... аж шкода... і ложать і б'ють, і б'ють... Там я знаю, скільки перебили... ой, багато! З Торговиці привезли, там велике містечко було, і у нас большое... І всіх перебили.

І.: А їх розстрілювали, це коли було – влітку, взимку?

Св.: Не, під осінь. Під осінь.

І.: А Ви бачили, як везли машини з євреями?

Св.: А чо ж не бачив? То ж дивилися, як їх там машинами везли, як їх роздевали наголо. [...] Скидай все – і в яму... Лягайте все от так от...

І.: А далеко від ями вони роздягалися та кидали одяг?

Св.: Ні, недалеко, метров десять чи скількі [...] і туду гнали в яму, і пулеметом. І кричать, верещать, крики... [...]

І.: А один був той, що стріляв?

Св.: Їх много було, ціла машина тіх німців.

І.: А скільки часу розстрілювали – день чи більше?

Св.: День, єдин день, та зранку до обіда. Машини возили людей, тих євреїв, і там – приїхали, роздевайся наголо – і туду...

І.: А хто заставляв їх спускатися в яму?

Св.: Німці. І машина була німців. Гестапо.

І.: А були лише німці, гестапо, чи були ще поліцейські?

Св.: Не скажу, бо нас не допускали туду, хто там ще був, но немаки то були. Все кричали (*нрзб*), іди звідси, щоб не бачили.

І.: А Ви далеко були від того міста?

Св.: Як до того доміка, що стоїть. Заглядали, інтересувалися, а німаки кричать. [...]

І.: А були євреї, що хотіли втекти?

Св.: Да, тікали, такі діткі маленькі, жалко дивитися. На ходу тікають, а її розстрілюють на ходу, а потом ідуть, за ногу тягнуть його, таке маленьке. [...] Тягне його і в яму...

І.: А як вони їх наздоганяли – вони що, бігли за ним або стріляли?

Св.: Стріляли, здалека. Він тікає від ями, а його на ходу розстрілювали. Не допускали даже до села добігти, щоб сховалися десь.

І.: А хто ці тіла за ноги та до ями скидував, хто це був?

Св.: Німаки.

І.: А коли скидали речі, вони їх просто на землю чи в ящики?

Св.: На землю. А потім машина подошла, в машину і увозили. Куди їх – не скажу. А шукали ще золота німці. Потому що євреї мали золото, понімаєте? Вони [...] де який рубець – то все пронизували. Вот юбка, ага, чога (*показує на шви на одязі*) – то все проіскували. Шукали золото...

І.: А коли євреїв всіх розстріляли, то це був у вас вже кінець гетто, не було більше у вас євреїв?

Св.: Не було. Ну, десь зловяць, десь тікали, помімаєте, тікає людина, ховається, ну, десь зловяць, ну і приводили і вбивали її там на окопиську. Лежали по тижню, по два, ніхто ж їх не хоронив їх – тако, привезуть, заб'ють їх німаки, і все. А хоронити не давали німці.

І.: А ця велика яма, що Ви казали, чи дві – вони на цвинтарі?

Св.: Да, на кладбищі, дві ями було. Тисяча людей, євреїв.

І.: А щоб закрити, закопати яму, вони сказали людям прийти чи самі закопували?

Св.: Люді самі приходили. *(нрзб)* Приходили і засипали.

І.: В якому році Ви народились *(запитання до чоловіка)*.

Св.: У 28-му.

І.: А коли бачили цей розстріл, коли Ви повернулись додому, Ви розповідали дома батькам?

Св.: Всі знали, що воно було. Страхіття було. Дома не ночували.

СВІДЧЕННЯ № 13: ІДА КЛЕЙНЕР-ЛЕВ, м. РАВА-РУСЬКА

Інформація про джерело

Свідок Іда Клейнер-Лев. Цей текст – уривки з оповіді, записаної Меїром Левіном, про перебування у Раві-Руській та в навколишніх місцях під час Голокосту.

Повний текст міститься у: *Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva* [Меморіальна книга громади м. Рава-Руська]. – Tel-Aviv, 1973.

Переклад з івриту С. Гурбіча.

Режим доступу

<http://yizkor.nypl.org/index.php?id=1203>

Зміст

Авторка розповідає, як вона під тиском родини змушена була покинути гетто у Раві-Руській і під вигаданою особою української дівчини Катерини тікати й рятувати своє життя. Разом з нею тікає ще одна дівчина. Вони через офіс німецької біржі праці в Польщі влаштовуються робітницями в Австрії. Авторка багато згадує про довоєнне життя та свою родину. Переживає за те, що лишила їх самих. Свідчення складається з уривків, тому нам невідомі усі події з життя авторки. Відомо, що вона пізніше потрапила до Аушвіца, однак вижила. Згодом повернулася до Рави-Руської, але ще раніше дізналася, що там нікого не лишилося, всі родичі загинули. Зрештою вона вирішила переїхати до Ізраїлю, до свого зведеного брата, котрий емігрував іще до війни. Так вона і зробила.

Ключові теми

Довоєнне життя, родинні взаємини, гетто, юденрат, приховування особистості, робота в Австрії, почуття провини

Рекомендовані блоки запитань для обговорення

№ 1, 5, 11 (!)

Додаткові блоки запитань для обговорення

№ 2, 3, 4, 10а

Нотатки та додаткові зауваження

Текст написано (або переказано) дуже талановито, літературною мовою, а тому читати його легко, попри великий обсяг. Дуже важливо під час обговорення тексту наголосити на тому, що Іда стала Катериною і мусила відмовитися від своєї особи, що вона відчувала через це. Також варто згадати про почуття провини, котре мучить її, адже члени її родини, котрі лишилися в гетто, загинули. Хто змусив її тікати і чому? Чи вона дотрималася матеріної настанови?

Окремо варто розглянути епізод, коли Іда з подругою виїжджає поїздом з-під Рави-Руської та згадує поїзд, на якому забрали до Белжеця її сестру. Ця паралель допоможе показати жорстокість тих часів і те, як по-різному могли скластися долі людей.

СВІДЧЕННЯ № 13: ІДА КЛЕЙНЕР-ЛЕВ, м. РАВА-РУСЬКА

Меїр Левін «Зі спогадів Іди Клейнер-Лев»

[...]

«Можливо, ти – та, кому пощастить вижити, – сказала мені мати, – і якщо житимеш, Ево, ти повинна написати все – як жила, і що трапилось із нами, щоб усе стало відомо. Ти мусиш написати про все так, як воно було».

Мені досі здається, що вона все ще промовляє до мене ці слова, а я все ще стою біля дверей, тільки це вже не я. Ось вона – я – сільська українська дівчина, чужа, незграбна, на ім'я Катерина. Катерина може піти з цього дому, але я, Ева, – я не можу. У Катерини ті самі палаючі щоки, що були у Еви, здорові та рум'яні, сповнені життям щоки, які кожного змушували зупинитися й ущипнути: «Неможливо цього не зробити», – казали, коли я була маленькою. Дорослі люди, і звичайно кожна мама містечка, нахилилися, щоб щипнути ті щочки. Чи йшла Ева до школи, чи бігла з повідомленнями, чи перемагала у грі, змагаючись з ватагою своїх подруг, – ніхто не був у змозі встояти перед спокусою зупинити її. Нотаріус міста, пан Новік, вдягаючи пенсне на ніс, також нахилився й захоплено промовляв: «Ево, Ево, які щоки! Які щоки! Яке здоров'я! Немов справжня сільська українська дівчина!». І він щипав легко, а вона бачила золоті запонки на рукавах його сорочки.

І ось цього дня – Ева з тими самими рожевими щоками, її чорне волосся зачесане вздовж обличчя, як це роблять сільські дівчата, вона одягнена у широку сільську спідницю, а в її руці гаманець із підробленими документами – Ева стала Катериною, а тому вже за мить могла покинути й залишити свій будинок, постаратися прослизнути до того світу, в якому дозволено жити.

Я знаю, що не можна звинувачувати себе в тому, що сталося, адже цього вимагало життя, вимагала цього моя мати, яка на той час ще була повна фізичних та життєвих сил. Я знаю, що це моя мати відіслала мене. Вона відіслала мене задля продовження її життя. Але попри все це, та мить завмерла, ніби зараз ще може статися так, що я вирішу не йти, не залишати їх там чекати на свою долю. І начебто моя родина звільниться від нескінченного очікування жахів тільки після того, як я повернуся додому і розповім їм про те, що трапилось зі мною у тих самих подіях, які відбуваються довкола. Як знала, коли почала виходити вечорами з парубками, що, якщо не повернуся вчасно, лежатимуть мої батько й мати, чекаючи на мене, і не спатимуть, аж доки не почують, що повернулася, і лише тоді вимкнуть світло у своїй кімнаті й заснуть.

Звичайно, не в Раві-Руській, нашому місті, перебувають вони у вічному очікуванні, але все ж таки, саме там я бачу їх, у тому самому будинку, в годину нашого прощання. Цей будинок – не наш дім, із крамницею солодошів на першому поверсі та трьома чудовими квартирами з ванними кімнатами на верхніх, – дім, який батькові вдалося побудувати біля площі Суду, зводячи поверх за поверхом. Батько сплачував борги за один поверх і брав позику для наступного. І ось влітку 1939 року прийшли росіяни і заволоділи нашою частиною Польщі, а батькову крамницю конфіскували.

А влітку через рік – я тільки-но закінчила гімназію – прийшли німці й прогнали росіян і забрали собі будинок батька, а нас вигнали назад до старого єврейського кварталу, за церквою Св. Стефана, де ми жили, коли я була маленькою.

Родина Блюменфальд дала нам притулок, поселивши у вітальні своєї квартири. Оселя Блюменфальдів завжди була для мене другим домом, тому що Елла Блюменфальд була моєю «близнючкою»; ми народилися в один день – на Новий рік (Рош га-Шана¹)! А її сестра Фріда, яка була первістком у сім'ї, була перевесницею Тончі – Тови – моєї сестри. Вчотирьох ми пішли до школи в один день, бо ми, малі, не дали старшим піти без нас. Разом, в одному класі, ми провчилися всі шкільні роки.

Отже, нам дали притулок Блюменфальди. Їхня вітальня була заповнена витворами мистецтва, в ній стояло піаніно, там ми розстелили свої ліжка. Блюменфальд був людиною «передовою»; він першим встановив у своєму будинку телефон, купив радіо. Його дочки першими з усіх дівчат міста отримали велосипеди, за ними були Тонча і я.

Тонча – з дому Блюменфальдів її узяли, схопили під час третьої акції, третього нападу на євреїв Рави-Руської, коли вона вибігла на вулицю, намагаючись повернути додому чотирьох маленьких дівчат. З тими чотирма дівчатами її і схопили. Тоді й було прийнято рішення, що я повинна піти. Протягом кількох днів ми були приголомшені, а потім мати відновила свій штурм. «Неможливо, щоб ми усі тут сиділи та чекали на смерть, – сказала вона. – Ево, ти маєш піти».

Про те, як це зробити, вже домовлялися пошепки. Спробувати та вийти як християнка, як добровільна робітниця, через «Арбайтсамт», тобто агенцію з працевлаштування, до самої Німеччини. У дорослих вже не було шансів на успіх у такій справі. Але молода дівчина могла цього досягти.

Спочатку я відмовлялася. Зараз ще більше, ніж раніше, я відчувала, що не можу залишити їх. Але мати не приймала моїх заперечень. «Ево,

¹ Рош га-Шана – єврейський Новий рік, що святкують у перший та другий день місяця тішрей (відповідає вересню – жовтню). Одне з найбільших свят в юдаїзмі.

я кажу тобі, ти повинна йти». Я сказала, що спробую піти, якщо зможу узяти із собою молодшого брата Зеліга. «Так ти принесеш загибель вам обом», – сказала мати. Вона була спокійною та практичною. Дівчина, можливо, зможе затьмарити їм очі. Але хлопець – у ту хвилину, коли виникне потреба, – відкриється, що він єврей. «Ні, – сказала, – ти повинна йти без нього». Але – сама? Сама у ту темну ворожу країну? Я розказала про цей план Фріді, Еллі. Вони розхвилювалися навіть більше за мене. Адже нас схоплять ще раніше, аніж виберемося з Рави-Руської. Ні, ні, якщо помирати, краще залишатися в родині, померти разом. Мати не відставала від мене. «Ево, ти повинна бути першою. Якщо тобі вдасться, зможуть і інші слідом за тобою, і вони теж врятуються». Знала мати мою пихатість, мою гординю через те, що завжди я перша, верховода серед інших дівчат. «Це козак», – так усі прозивали мене в дитинстві. Врешті-решт я сказала: піду.

Як тільки я погодилась, ми почали діяти з лихоманковим поспіхом. Спочатку потрібно було вирішити, ким і чим я буду. Дівчина-полька? У польських дівчат обличчя більш витягнуті, ніж моє, а також блідіші. З круглими рожевими щоками я могла б видати себе за українку. «Так, так, українка», – сказала мати. Бо в цьому була перевага. В очах німців поляки залишалися переможеними ворогами, котрі не приймали режим. Але більшість селян нашої округи були українцями, які ненавиділи режим поляків. Вони ніколи остаточно не зрікалися боротьби за незалежність України. Тому німці бачили в них спільників і щодо них всіляко виказували свою перевагу.

Добре, буду українкою. Мені потрібні були документи – свідоцтво про народження, особове посвідчення. У цьому допомогла мені Рахель Шварц, моя шкільна подруга. Я завжди вважала Рахель рідкісною красунею, але не дуже розумною. За часів російської влади вона працювала в якійсь установі. Тепер з'ясувалося, що приберегла для себе декілька бланків особових посвідчень і навіть печатку лишила собі.

З книги мешканців місцевості ми вибрали ім'я української дівчини, вже померлої, Катерини Лшечишиної, із сусіднього села Верхрата. Вона була на чотири роки старшою за мене, але я була достатньо розвинутою і могла видати себе за двадцятирічну дівчину. На її ім'я ми підготували усі до одного російські документи, з іменами та датами народження її батьків. Також мені вдалося роздобути бланк німецької трудової картки, який ми теж заповнили на її ім'я.

А що ж я розповідатиму про себе? Історія має бути простою і правдоподібною. Я згадала про те, що сталося з моєю іншою шкільною подругою, Ритою Меїр. До того, як прийшли росіяни, її родина мешкала в маленькому курортному містечку, а сама Рита навчалася в інтернаті у Льво-

ві. Під час російської окупації люди з НКВД заарештували її батьків, поважних заможних людей, і заслали їх до Сибіру. Рита переїхала до будинку своєї бабусі у Раві-Руській, недалеко від нас.

Подібні історії були досить звичайними серед молодих людей, що залишилися самі, коли їхніх батьків раптом вигнали росіяни. У таку розповідь німці повинні були повірити. Отже, я буду дочкою заможних селян, куркулів, яких було вигнано у той час, коли я була у школі в іншому місті. Зараз, коли я залишилась одна, життя стало важким. У Раві-Руській немає хороших робочих місць. Я надаю перевагу роботі у Рейху. Тепер я повинна була перетворитися на Катерину. Широка строката спідниця, але не зовсім сільська, адже Катерина вже отримала деякий рівень освіти. Також і кофта має бути дещо «модерною». Але, разом із тим, замотувала на голові хустку та зачісувала волосся вздовж обличчя, і звичайно — надягти хрест.

Мати поспішила до знайомих поляків — просити хрест та молитовник. Я починала ненавидіти свій зовнішній вигляд, але потрібно було сфотографуватися на особову картку. Я сказала собі, що це має бути справжнє перевтілення, а не тільки маскарадний костюм. Якщо у своїх думках я здаватимуся собі дивакуватою й такою, що лише вдає із себе Катерину, то в майбутньому я, звичайно, покажу свої таємниці, певного дня, у певному місці. Мати повернулася й оглянула мене. І вона теж переконувала мене: «Ти повинна остаточно перестати бути Евою. Тобі не можна думати про нас. Хто знає, коли закінчиться війна і як виглядатиме цей світ».

Тому що влітку 1942 року німці отримували перемогу за перемогою; і ні в кого не було сумнівів, що вони заволодіють усією Європою, а можливо, й усім світом.

Мати повісила хрест мені на шию. Великий був той хрест. Жовтий, литий. Я ніколи не була надто релігійною. По суботах мій батько, р. Єрухам Клейнер, вдягав свій довгий чорний одяг та хутряний штраймл¹ на голову і йшов до синагоги, але я відчувала, що він робить це радше за звичкою, і ніколи він не вимагав від нас ретельності щодо виконання заповідей. Мати дотримувалася кашриту² у веденні домашнього господарства — і вона за звичкою; я переймала традиції — тож святкові та напівсвяткові дні, головні пости та паломницькі ми дотримували, як будь-яка єврейська родина. В часи російської окупації нас, звичайно, навчали у школі, що усі релігії — це безглузді вірування. І все ж таки, у ту мить було у мене якесь дивне відчуття. Їхній Христос. Начебто ще з дитинства

¹ Штраймл — головний убір хасидів, який вони надягають в урочистих випадках.

² Кашрут — дозволеність чи прийнятність з погляду єврейської традиції. Найчастіше вживання слова К. стосується прийнятності їжі до вживання. Прикметник — кошерний.

залишилась у моєму серці часточка страху та трепету перед отим їхнім магічним талісманом. Начебто станеться з нами ще щось жахливе, якщо мене спіймають з надітим їхнім хрестом. Але хіба сам Ісус не був євреєм?

Хтось постукав у двері. Увійшов фотограф і у першу мить не впізнав мене: це було добрим початком. Він сфотографував мене, поспішив додому, а за годину приніс фотографію. Ми, я та Рахель, вклеїли її у мою російську особову картку, поставили у неї печатку: половина – на фотографію і половина – на картку.

Я збиралася взяти із собою невеличкий дерев'яний кошик, як у сільських дівчат. Мати спакувала до нього мої речі. Я побачила, що вона кладе до нього одну з моїх найгарніших суконь. «Мамо! Ні!» – «Ти була у школі у Львові, – сказала вона, нагадуючи мені історію життя Катерини. – Тому можна, щоб у тебе було кілька міських убрань. Ево, візьми пару туфель на високих підборах. Ти повинна жити відкрито, бути, як кожна молода, сповнена життя дівчина».

Я вийшла з останнім завданням. Того вечора мали зібратись мої найближчі подруги, щоб благословити мене на прощання, і я сподівалась знайти щось, чим можна було б їх пригостити, – може, фруктами. І ось я поспішаю до краю площі, а назустріч мені йде гарна подруга моєї сестри, Естер Варшавська. В останні місяці російської окупації Естер і Тонча навчалися разом у середній школі у Львові. Ми трохи поговорили, обережно, не згадуючи імені Тончі. Впродовж розмови було сказано, що я «думаю піти звідси». Раптом Естер сказала мені: «Я теж уже думала піти. Але я боюся пориватись одна. І батьки ніколи мені цього не пробачать». – «Естер, пішли зі мною!»

Половина страхів ніби залишила мене. Не бути на самоті! Ми зразу ж пішли до неї додому. Поки ми йшли, я дивилася на Естер знову і знову, намагаючись розгледіти її очима незнайомої людини. Вона була маленькою й худенькою, гарненькою, з двома довгими, аж до стегон, косами. Якби вона закрутила свої коси навколо голови, виглядала б українкою в усьому. Але тієї миті вона запитала, кинувши на мене погляд. Погляд своїх єврейських очей. Як може хтось помилитись у погляді цих очей? Теплі, темні очі, чий погляд трохи сповнений меланхолії. І ця звичка нахилити голову вбік, запитуючи про щось. Я знала, звідки вона в неї. Це звичка її батька. Родина Естер належала до громади ортодоксальних євреїв. [...]

«Естер, – сказала я, – якщо ми хочемо піти разом, ти повинна остерігатись розмовляти, наспівуючи, немов рабаніт¹». Вона одразу зрозуміла і навіть не образилася. «Ти також, Ево. Ти знаєш, ти жестикулюєш». –

¹ Рабаніт – мається на увазі специфічний спосіб прочитання молитви євреями.

«Я знаю. Ти повинна мене виправляти, а я виправлятиму тебе». О, наскільки ж ми будемо більш упевненими, якщо підемо разом. «Доставити наші кошики, – повернулася Естер до справи, – попросимо Антіка».

Антік, батько дюжини дітей, був вантажником у поштовому відділенні, де працювала Естер після уроків у школі за часів росіян. Він готовий був зробити для неї все. Ми прийшли до будинку Естер. Вона мала двох молодших сестер і старшого брата. Усі члени родини сиділи за столом, коли ми виклали наш план. Домовилися, що підемо, – але хіба я не можу зачекати ще кілька днів?

Я боялася зміни плану. Чого тільки не може трапитись за один день?

Але їй необхідно було ще так багато підготувати. Вона мала дістати фальшиві документи. «Дістанемо», – сказав її брат.

Того вечора, коли навколо мене зібралися мої подруги, здавалося, що все моє життя зосередилось там, у вітальні родини Блюменфальд. Там була Міла Штейн, дівчина з повною фігурою, жіночна, яка першою з нас наділа бюстгальтер. Як ми їй усі заздрили. На танцювальній вечірці, якщо тобі доводилося танцювати поблизу неї, ти відчувала, що хлопця, який танцює із тобою, тягне до Міли. І коли вона разом з усіма нами, подругами, прогулювалася вулицею, ще в ті дні, до приходу німців, хлопці оточували нас, дражнили, штовхалися поміж нами, чіпали нас, ми верещали та били їх, – а Міла тільки говорила: «Хлопці, дайте мені спокій». Трохи відхитнувшись, ніби відмовляючись від їхніх дотиків. Приємною вона була, та Міла, і всі наші мами погоджувалися з тим, що вона дійсно хороша дівчина. І ніколи не казали нам, щоб ми з нею не гуляли, як казали про інших. Це була перемога для Мілиної матері; через те, що батько Міли був лише перукарем, але не працював, а лежав удома, а мати йшла і працювала, вона була акушеркою. Але бідна Марта Штейн досягла таких успіхів, що зуміла оплачувати Мілині уроки фортепіано, намагалася вдягати її в красиві вбрання, і ми завжди запрошували Мілу.

Разом з нею прийшла Рахель Шварц, яка завжди здавалася мені блідою, але зараз перевершила усіх нас своєю досконалістю та красою. В ті дні, коли ми стали зрілими дівчатами, я часто заздрила Рахель, її стриманій поведінці та красі, бо я сама – все що робила, було не так, як треба, і що б я не зробила, завжди про мене говорили; я була хуліганкою, розбійницею, козачкою, я завжди мала бути забутиною на вустах у всього міста.

Я привіталась із Рахеллю – і раптом згадала той вечір, коли мені було 12 років і я вийшла гуляти з Монею Френкелем, нашим генієм з івриту¹.

¹ Іврит – мова євреїв, що існує вже понад 3 тисячі років, найдавніші пам'ятки цією мовою датовано XII–XIII ст. до н. е. Розрізняють біблійний іврит, на якому написано святі тексти, та сучасний, що є офіційною мовою Держави Ізраїль.

Моня, якого схопили під час того самого рейду, коли забрали Тончу. Як чудово Моня грав на мандоліні! Того далекого-далекого вечора – ми ще були дітьми, на перехідній стадії до повноліття – ми, Моня і я, поверталися додому пізно ввечері – опісля десятої. Вечір був теплим та приємним, і біля дверей нашого будинку хлопець попросив затриматись. Я запитала в батька, чи можемо ми затриматись ще трохи. І тут, на очах у хлопця він дав мені ляпаса! «Про тебе вже й так розмов удосталь!» – кричав батько. Я кинулася до своєї кімнати і в нападі істерики стала бити подушку, увійшла мати, а я плакала: «Чому? Чому? Я не роблю нічого більше за інших дівчат, і я не така гарна, як Рахель. Чому людям треба говорити про все, що я роблю?».

Мати заспокоїла мене і сказала: «Ево, ти повинна радіти з цього. В тобі є життя. Завжди громада цікавитиметься тим, що ти робиш. Дівчина може бути гарною, як Рахель Шварц, але про Рахель ніколи не говоритимуть».

Зараз про мене говоритимуть. Хоча Рахель допомогла мені дістати фальшиві документи, хоча всі захоплювалися моєю силою волі – зараз говоритимуть про Еву, жорстоку, втікачку. Рита Меїр, чиїх батьків вже було заслано до Сибіру, не втрималась, щоб не сказати: «Я – та, що повинна була піти». Але вона не хотіла залишати бабусю. Одного разу вже майже забрали обох до страти, Риту та її бабусю. Їх схопили під час другої акції, місяць тому; через те, що заплакало немовля в їхньому сховищі, під дахом будинку, і бабуся Меїр вийшла з дитиною, щоб не піддавати ризику інших. Тієї миті солдати СС увійшли до будинку і схопили її; а Рита, почувши метушню, поспішила вийти до бабусі, і її теж схопили.

Я бачила Риту з бабусею, що стояли серед інших на площі, аж доки їх не повели до поїзда. Я могла ходити вулицями досить вільно, бо працювала у самому управлінні поліції – я прибирала, чистила взуття, була по-сильною у німців, – і всі поліцаї мене знали.

Коли я побачила руду голову Рити серед засуджених до страти, мене охопила якась несамовитість. Я подала їй знак, щоб вона перемістилася до краю натовпу, а потім відволікла увагу найближчого з охоронців кількома делікатними, безглуздими запитаннями. Щойно він відвернувся, Рита та її бабуся зникли в одному з провулків.

Рита не переставала згадувати, як я її врятувала, і казала, що я, з моєю витримкою, напевно досягну успіху. Тільки чому мені не вдалося врятувати мою сестру? Чому мені не спало на думку жодної ідеї, щоб зробити що-небудь, коли схопили Тончу?

Кожного разу, коли ця думка торкалася мого серця, у мене виникало почуття, що я хочу захватитися поміж своїми подругами, залишитись тут, у їхньому оточенні, разом з Аллою та Фрідою, як у розквіті нашого ди-

тинства, з Розою Глав, яка завжди вигадувала такі романтичні історії, з Луцією, дочкою зубного лікаря. Мені хотілось обійняти їх усіх, усіх разом навколо мене, до тих пір, поки до нас не прийде смерть, і в момент самої смерті. І як я можу піти сама і бути далекою від них.

[...] Ми завжди розмовляли польською, але кілька єврейських слів залишилися у нашій розмовній польській. І зараз мені сказали: «Мазл тов¹, Ево». Одна за одною промовили до мене ці слова, так урочисто, ніби перед весіллям. Ми завжди, як і всі дівчата, переймалися питанням, хто з нас першою зробить цей таємничий крок — і диви, як дивно! — з тим самим благословенням «Мазл тов», ось я, ніби йду укладати шлюб зі своєю долею, мені не знайомою, і я буду першою з подруг, яка зробить цей крок, і зможу розказати, куди він веде і як це насправді, і розкрити його дійсну сутність, щоб змогли й інші піти слідом за мною.

З усіх моїх подруг, що прийшли того вечора попрощатися зі мною і благословити на добру вдачу, в майбутньому тільки три залишилися жити.

Назавтра після полудня прийшла мить розлуки з моєю родиною. Ось я стою в образі Катерини. Батько, з того часу як схопили Тончу, протягом двох тижнів майже не рухався. Він не виходив кожного ранку до розподільвача робіт на площу міста. Те, що його заберуть, — теж його не хвилювало. Байдужий лежав він на дивані. Майже не їв. Як швидко змінилася людина — чоловік, високий, прудкий, діяльний — наш батько, який завжди знаходив вихід із усіх труднощів. Після того, як росіяни конфіскували у нього крамницю, а його поставили нічним охоронцем, він почав марніти, нудьгувати. Зараз забрали у нього німці те, що залишилось від його життєздатності.

Аж ось настав і мій час іти, і було схоже, що на якусь мить батько став таким, яким був колись. Він підвівся і зняв залізну касу, в якій тримав готівку ще за часів існування крамниці. Зараз у ній зберігався документ на власність нашого будинку та кілька коштовних речей на випадок втечі — його золотий годинник, дві мамині маленькі діамантові сережки, кілька накопичених доларів, а також кілька сімейних документів. Ми запечатали касу з усіх боків воском. Потім спустилися до підвалу Блюменфальдів. Батько викопав яму та поклав туди касу, а зверху на неї ми поставили старе домашнє вино. «Може, повернешся, — сказав батько, — то знатимеш, де вона». Ми піднялися з підвалу і повернулися назад до кімнати.

Я розмовляла з матір'ю, аж поки не настав час іти. Вона говорила мені про зміни в задумі, адже тепер ще одна дівчина йде зі мною. «Мож-

¹ Мазл тов (з іврити «гарної вдачі») — фраза, що використовується для привітання з чимось або побажання удачі.

ливо, разом вам буде легше перейти. Але коли дістанетесь туди, ви повинні розділитися і не зустрічатись часто. Спокуса буде великою, ти сумуватимеш за рідною душею, Ева, за кимось зі своїх, але ці зустрічі небезпечні. Тільки іноді будьте на зв'язку одна з одною, на відстані».

Звідки вона знала про такі поради? Вона сама ніколи не робила того, що я збиралася зробити, і, разом з тим, вона ніби йшла попереду мене, викриваючи кожную небезпеку, яка може встати на шляху її доньки. Якби я дотримувалася її порад, то могла б оминати багато бід. І я знала, що вона каже розумні речі; коли вона говорила про це, я з нею погоджувалася. Але я не знала, наскільки важко буде мені дотримуватися цих порад, бо я ніколи не була сама.

Настала четверта година. Я була одягнена як Катерина. Я розрахувала час таким чином, щоб дістатись до Гути-Зеленої незадовго до прибуття поїзда. Антік увійшов з велосипедом через задні ворота. Зеліг вибіг до нього, віддав кошик, і Антік пішов.

Батько поклав мені руку на голову. Я поцілувала його. Стогін вирвався у нього з грудей. Зеліг уже повернувся; я обійняла його. «Вдалої тобі дороги, Ево», – сказав він, як дорослий чоловік. Він поцілував мене у щоку, а я надовго припала губами до його чола. Я майже ніколи не цілувала свого молодшого брата із самого його дитинства. Ми завжди боролись. Зеліг був дикуном, ще більшим дикуном, ніж я. Багато разів я бігала за ним у кухні, намагаючись упіймати, щоб примусити слухатись! А через деякий час – як я сумувала за відчуттям дотику його граючих м'язів, твердих від гніву, під час боротьби зі мною. Якби знову відчути біль від його удару черевиком по гомілці або стискання моєї руки – тільки щоб знати, що він тут. «Вдалої тобі дороги», – сказав він.

І нарешті – мама. Ми попрощалися, як прощаються дві жінки. «Іди і живи», – сказала вона. [...] На вулиці було небагато людей. Але я пройшла повз пана Тишлера, самого «юденрата». Він бачив мене кожного дня, коли я приходила з дорученнями від поліції для євреїв. Невже він не впізнав мене? Чи, може, робить вигляд, що не впізнає. Немає жодних сумнівів, що половина вулиці знає про мою спробу. Можливо, євреї слідкують за мною – з вікон, з-поза дверей, дивляться, чи схоплять Еву на перших кроках мандрівки. Але благодатимуть для мене добра, виражаючи надію, що вдалим буде мій шлях.

І що може бачити людина? Лише українську дівчину, що йде вулицею. Але що вона тут робить, в єврейському кварталі Рави-Руської? Моя єдина українська подруга також не наважувалася більше до нас приходити. Ми дуже здружилися за часів росіян, коли євреї та християни співали разом у громадському хорі. У перші тижні перебування німців вона прокрадалася до нас провулками, обхідними шляхами, і завжди прино-

сила щось із собою – півхлібини або кілька яєць. За деякий час уже не наважилася знову прийти. Та раптом я розгледіла в собі справжню шахрайку: українська дівчина, що зав'язала у себе на рукаві стрічку єврея! Швидше, якомога швидше я повинна дістатися околиці міста, полів. Але не можна мені йти занадто квапливою ходою, щоб не привертати уваги. Відстань невелика. Ще 5 хвилин.

Я пройшла повз наш старий будинок, будинок, у якому я народилася. У ньому була стара батькова крамниця, де він продавав товари для селян – сіль, гас, одяг, а свої вози вони ставили на нашому подвір'ї. В усі дні мого дитинства я залазила на ті вози. Я пройшла поміж дубів і побачила дівчину – на голові заплетені коси, рум'яна на щоках, інша дівчина, поглянувши на яку, вже ніхто не скаже «Естер». Завжди на моїх вустах буде ім'я Аня.

Ми пішли. Нашим очам відкрилася маленька станція. Ми побачили Антіка, що поставив валізи біля стіни та пішов геть. Час підігрував нам: жодної людини не було на пероні. Але тепер ми повинні були звернутися до віконця та купити квитки. Це вперше ми мали з'явитися перед людиною та розмовляти з нею у нашому новому образі. І хоча ця дія була звичайнісінькою – купити квиток на невеличку поїздку в поїзді – все ж таки вона дещо залежала від людини, що сиділа по той бік віконця каси; адже касир міг випробувати нас, і, можливо навіть, що у такому маленькому містечку, як Гута-Зелена, він був на кшталт охоронця для розпізнавання євреїв, яким заборонено їздити поїздом.

Ми стояли разом біля віконця. Ніби схвильовані селянки, які виходять назустріч пригодам, і я попросила два квитки до Перемишля. Це було місто, найближче до Заходу. У Перемишлі було Головне управління «Арбайтсамту» – агенції з працевлаштування для волонтерів, які хочуть працювати за межами Польщі. Власне, нам потрібні були особові посвідчення від «Арбайтсамту» в нашому регіоні; тож ми могли стверджувати, що ми дівчата домашні й не записалися на роботи за межі регіону.

Касир не дуже нас роздивлявся. Я подала стримуючий знак рукою, і Естер-Аня нічого не стала запитувати. Наші розрахунки були точними: ось прибув поїзд. І в ту мить тяжка думка лягла на наші серця, в обох одночасно. Я раптом помітила тривогу в Аніних очах. Поїзд, звичайно, прибув з тієї сторони, звідки прийшли ми. Його кінцева станція була у Раві-Руській. А якщо в нього увійшов там хтось із знайомих? Кожний поляк, кожний українець з Рави-Руської був із нами знайомий. Адже Аня працювала якось у поштовому відділенні. А мене знали всі люди в місті, всі, хто заходив випити скляночку содової або домашнього вина, коли батько ще тримав свою нову крамницю. Будь-хто зразу ж розкрив

би наші маскарадні костюми! Дві єврейські нерозумні дівчини намагаються перехитрити нацистів.

Я підштовхнула Аню, щоб вона підіймалась східцями, та піднялась за нею. Ми увійшли до вагона, я спробувала одним поглядом охопити всіх пасажирів. Нікого не було з Рави-Руської. Ми сіли на найближчу лаву. Поїзд рушив.

Востаннє я виїжджала з Рави-Руської у жандармській машині — машині самого пана Клайна, голови жандармерії у місті. Я їздила з Фрайтегом, його водієм, до Львова й назад. Тоді я повернула звідти Тончу. Всі говорили: «Ева така! Вона усе здатна владнати. Навіть у нацистів!» Можливо, через це моя зарозумілість зростає до того, що зробила мене здатною на безглуздя, яке я чиню зараз.

[...] Майже з першого дня мене послали працювати прибиральницею до поліцейського відділку, і там — також там — були деякі, котрі виявляли до нас доброзичливість та співчуття. Фрайтег, шофер пана Клайна, був одним із них. Іноді навіть пропонував цигарку євреям, котрі працювали на підвір'ї. Коли він сидів без діла в очікуванні наказів, він був нашим народним спасителем. Одного разу, після того, як ми почули про акцію у Львові, я розповіла йому, як уболіваю за Тончу. «Ми її повернемо», — прошепотів він.

Через кілька днів йому це дійсно вдалося. Його послали щось владнати у Львові, і він потайки провів мене до машини. Великий офіційний автомобіль проїхав крізь перевірний пост лише за помахом руки. Коли я постукала у двері Тончі, вона була у захваті від мене. «Тільки тобі таке могло вдатися! Ева, Евале, козачка наша!» Ми обіймалися й обіймалися, швиденько зібрали нечисленні речі та поспіхом вийшли на вулицю. За лічені години Фрайтег потайки довів нас назад до Рави-Руської.

І зараз, у поїзді, мені спало на думку: якби я не повернула Тончу зі Львова, можливо, її б не схопили. І все, що сталося тоді, знову повернулось і пропливло перед моїми очима, весь той день. Коли я тікаю від нього, він стає переді мною. Коли я прийшла до поліцейського відділку, Фрайтег потягнув мене вбік. «Ево, бережись сьогодні. Цього разу йде гестапо з Томашова».

Акція! Майже місяць було тихо. Я попросилася вибігти геть, побігти до єврейського комітету, щоб попередити, щоб євреї змогли сховатися. Для цього мене й послали працювати до поліцейського відділку. Вже в перші дні приходу німців євреям було наказано обрати комітет. Ми знали, що в сусідніх містах гарні люди ухилилися від співпраці з німцями; але у Рави-Руській хороші погодились бути членами комітету, в надії, що зможуть щось зробити. [...]

Як у першу, так і в другу акцію ми змогли багатьох попередити завчасно, щоб хоча б не виходили на вулицю. А цього, третього, разу сам пан Клайн перегородив мені шлях, коли я поспіхом попросилася вийти. «Ева, не виходь! Не біжи тринькати по вулицях!»

Почали прибувати машини, машина за машиною, переповнені людьми з гестапо. Двері з грюкотом зачинились. Вони вишикувались, наші місцеві поліцаї, за гестапівцями з Томашова. [...] Ми вилізли на дах. Звідти ми слідкували за машинами, що виїжджали. Через кілька годин піднялась одна з дівчат-польок із кухні й сказала: «Скінчилося». На сходах я зустріла самого Клайна. Дуже низьким незвичним голосом він промовив: «Ево, твоя сестра серед тих, кого схопили». Він стояв і дивився на мене, можна було подумати, що як друг.

Я сказала: «Може, Ви зможете мені допомогти, пане Клайн?» — «Ні, я нічого не зможу зробити».

Я побігла до дверей. «Ево, якщо хочеш залишитись живою, не виходь!» — крикнув він. Я вибігла. Я врятую Тончу. Я вирву її з їхніх рук, як вирвала Риту та її бабусю. Я побігла до площі. Там не було ані душі. Кілька поляків уже були на вулицях, і один із них сказав: «Вони у поїзді».

Я побігла на вокзал. Поїзд уже поїхав. Я пішла додому. Вдома я побачила мати на дивані, батько сидів за столом, мовчки. Зеліг теж мовчав. «Але як її схопили?» — заплакала я. «Вона сама винна!» — закричав молодший брат. І тоді заговорила мати. Тонча вийшла з чотирма маленькими дівчатками — сусідськими дітьми — на прогулянку в поле, як вона зазвичай робила кожного ранку. По дорозі вона почула метушню рейду і поквапилася повернутися з дітьми назад, дійшла до церкви Св. Стефана і попросила там захисту. Отримавши відмову, вона зуміла добратися додому і завела чотирьох дівчаток до сховища у підвалі. Маленькі дівчата, сповнені страху, були в істериці. «Мамо! Мамо! — голосили. — Я хочу додому!»

Тонча не могла бачити їх у такому стані. Всі вони жили поблизу, і вона сказала, що відведе їх по домівках. Зеліг схопив її за руку і з усіх сил тягнув назад. Але маленькі дівчатка відкрили двері, Тонча вислизнула з рук Зеліга та вибігла слідом за ними на вулицю. Вони зробили кілька кроків, і їх усіх разом схопили.

За два дні зайшов до нас поляк, водій локомотиву того поїзда, що їхав до Белжеця. «Ваша дочка дала мені цю записку у поїзді», — сказав він. Це були прощальні слова Тончі. «Дорогі мої, мене забирають від вас назавжди. Немає ніякої надії залишитись живою. Ви повинні бути сильними і змиритись з моєю долею. Єдина моя надія, що я буду єдиною жертвою у нашій родині і спокутою всього Ізраїлю. Прощайте. Ваша Тонча».

А я змушена була повертатися день у день до німців і застилати їм ліжка та чистити їхні черевики, і старатися, щоб нічого не було помітно у моїх очах, коли я на них дивлюсь.

Чи помітно щось у моїх очах зараз? Я звикла завжди бути відкритою з людьми. Мені важко було приховувати свої почуття. Тепер мені потрібно було знайти інші думки, відволікти свій розум від Рави-Руської.

Я спробувала завести бесіду з Анею. Але про що ми розмовлятимемо? Ми не шепталися про наші плани та побоювання, щоб це не відобразилося на наших обличчях. Ми повинні були розмовляти між собою, як дві молоді українські селянки, збуджені, веселі. Ми маємо балакати про наше село та про свої родини, про події із життя Каті та Ані. Я почала щось торохтіти, вигадувати. «Знаєш, Аня, дивна річ трапилася з моєю сестрою, – те, що її чоловік впав з коня саме тоді, коли вона ось-ось мала народити свого другого сина». З хвилину вона здивовано дивилася на мене, потім зрозуміла і доповнила мою розповідь своєю, а потім ми обговорили братів і сестер, і весілля, і суперечку щодо земельної ділянки, обговорили все село, розказали казки про подруг, які віддалися російським солдатам, а також про одну стару, яка, напевно, відьма, і кепкували з її приворотного зілля, і кожна підозрювала іншу в тому, що та спробувала скористатися тим зіллям. Так ми вшановували одна одну, сперечалися, сміялись – і дійсно почали почуватися, немов Катерина та Аня. І раптом ми вже були в Перемишлі. [...] Отже, нас посадили у поїзд; два особливих вагони заповнилися. Ми були на шляху до Кракова. Ми вже зрозуміли, Аня і я, що покладатись на наші фальшиві документи у нас не буде потреби. В наших руках були пропускні картки «Арбайтсамту».

Табір у Кракові був величезним. Зроблений – ряди й ряди куренів. Тут царювала більш діяльна атмосфера. Спочатку нас розділили на чоловіків та жінок. Відвели до душових. Потім сказали встати в чергу, голими, для медогляду.

Коли наблизилася моя черга, я побачила лікаря. Я впізнала його! Він був із Рави-Руської! Іноді, ще у ті дні, він заходив до крамниці мого батька випити склянку содової. За національністю він був українцем, і росіяни арештували його, а зараз його визволили німці. Звичайно, він був знайомий зі мною.

Я не могла вийти з черги. Може, він нічого не скаже. А потім я почала сподіватись, що все ж таки він мене не впізнає. Він не бачив мене протягом кількох років. Я виросла за цей час. І моє волосся звисало з голови, вологе та розпущене, а зовнішність дівчини так сильно змінюється, коли її зачіска розтріпана. Я зрозуміла це, коли ми якось купались у річці біля міста. Іноді на якусь мить я не впізнавала своїх подруг.

Лікар перевіряв дівчат дуже побіжно. Постукування по грудній клітці, кілька запитань. Він оглядав сотні щодня. Він уже просто нікого прискіпливо не роздивлявся. Підійшла моя черга. Я намагалась не думати про те, що я його знаю, що він може мене впізнати. Я — Катерина. Він не поглянув мені в обличчя, навіть коли запитував про мої дитячі хвороби. Він робив перевірку механічно. Я пройшла. Пішла вперед. Мені потрібно було лише повернути за душові, вдягнутися.

У цей час я помітила Аню, все ще в черзі, чекає. І по її очах я зрозуміла, що і вона впізнала лікаря. Я ніби повинна була пройти все вдруге. І я не посміла затриматись, щоб побачити, що з нею станеться.

Врешті-решт прийшла й Аня, поспішаючи за душові. Через те, що більшість дівчат товклися навколо, ми не могли й словом перекинутись про те, що пережили. Але якщо таке трапилось з нами вже першого дня, то скільки часу ми могли сподіватись на те, що нас не впізнають? Якби тільки нам вдалося поїхати з Польщі!

Через те що кожен із робітників повинен був пройти також окрему співбесіду, ми мали ще кілька днів очікувати в Кракові. Поки що не було чим заповнити час. Збиралися групками на тротуарах, зав'язували знайомства, обмінювалися плітками, знаходили коханців. Взагалі посеред цієї бездіяльності заповнити дозвілля можна було, лише задовольняючи свою цікавість.

Ми не могли ризикувати, привертаючи до себе увагу тим, що весь час удвох відокремлювалися від інших. Тому ми вирішили, що вдень будемо триматись окремо. Ми проходжувалися провулками табору, кожна сама по собі. І два парубки почали ходити за мною. Почали мене дражнити. Коли б я не повертала за ріг, вони раптом з'являлися переді мною, сміючись. Я їм не відповідала. Отож тепер я знайшла їх посеред провулку — вони перегородили мені шлях. Один із них — більш чепурний, котрий був також лідером, — почав у весь голос виказувати свої здогадки щодо мене. «Хто вона за походженням, як ти вважаєш? — запитав він у свого товариша. — Полька?» Той оглянув мене з ніг до голови, скривився й промовив: «Можливо, можливо ні». «Вона розмовляє польською, — сказав розумник. — Але вона також розмовляє російською. Вона здається тобі росіянкою?» Його товариш закопилів нижню губу, зробив вигляд, начебто замислився над запитанням. Перехожі довкола почали звертати увагу на цю гру. «Я тобі скажу, на мій погляд, вона занадто розумна, щоб бути полькою. Може, вона єврейка. Як ти вважаєш? Вона єврейка?» Його друг роззявив рота, підняв брови, втупив у мене свій пронизливий, їдкий, пильний погляд і заявив: «Ти знаєш, це може бути. Жидівка». Я випалила прокляття, найгрубіше з тих, які народжуються в вустах селян. Відштовхнула їх та пройшла повз.

[...] Чоловік, який вів зі мною бесіду, запитав: «Якесь певне місце в Австрії?». Я сказала: «Лінц». «У тебе є для цього певна причина?» – «Серед солдатів, – посміхнулась я, – у мене був друг з Лінца». Хоч би достатньо йому було тих запитань! Я побачила, що він пише «Лінц» на моїй перепустці.

[...] Хазяйка поставила мені радіо; це був великий приймач «Телефункен» у вітальні, налаштований на місцеву радіостанцію. Передавали музику, котра іноді переривалася випусками новин – наші сили просуваються, просуваються стабільно. Роммель веде вперед свій африканський корпус. Чи дійде він до Землі Ізраїлю? Переслідуватиме нас до того останнього притулку? І мого старшого брата, Нахума, схоплять там, і йому зроблять те саме, що зробили Тончі? Мені вже важко було уявити його. Я бачила його тільки того останнього дня перед тим, як він поїхав, того дня, коли він повернувся з Варшави, після того, як зневірився вступити до юридичної школи. Останні гроші він витратив на подарунки дітям – книги для Тончі та скрипку для мене (і чому я не навчилася на ній грати?) та триколісний велосипед для Зеліга. А потім прийшли попрощатися друзі Нахума з його молодіжного руху «Гордонія»; усі дорослі дівчата дивилися на нього палкими та захопленими поглядами, а він пішов гуляти у гай зі своєю подругою, Ідою Сагаль, дочкою адвоката; а потім усі проводжали його до залізничної станції. Там стояли й співали «Гатікву». І де зараз Нахум? Може, він солдат на Землі Ізраїлю? Може, слідкує за ворогом, що наближається, слухає ті самі жахливі новини, що і я тут, у Лінці. А можливо, всі ці новини хибні? Не все в них правда?

[...] До мене донеслися останні відголоски звуків, котрі я витягла з піаніно фрау Аваргардт. Був полудень. Я повинна була йти до їхнього ресторану їсти. Це був місцевий ресторанчик, в якому кожний відвідувач звик сидіти за одним і тим самим столиком кожного дня. Аваргардти вже сиділи там і подали мені знак. Я увійшла, і повисла тиша. І той час, коли усі проводжали мене поглядами, поки я підходила до Аваргардтів, мені здалося, що чутно якесь шепотіння. Невже я вже зробила щось, чого не слід було робити? Фрау Аваргардт різко прошепотіла: «Катерино, ти не сказала “Хайль”». Її чоловік промовив: «Вона просто не знає. Але коли заходиш до громадських місць, ти повинна говорити: “Хайль Гітлер”». «Мені шкода, – відповіла я. – Сказати зараз?» Фрау Аваргардт похитала головою. «Але не забувай на майбутнє».

[...] Я намагалася зосередитись на роботі, стомлювати себе. Я мила підлоги, багато прала, я навчилася бути відмінною служницею. Це був перший раз у житті, коли я щось варила. Постачання у домі Аваргардтів було налагоджене досить добре, окрім деяких речей. Хліб видавали обмеженими порціями.

[...] У ті дні, коли я намагалася у спогадах викликати образи рідних мені людей і боялася їх втратити, в мені з'явився постійний жахливий потяг до новин, особливо до тих, які стосувалися Рави-Руської. Невже всі загинули – євреї Рави-Руської, євреї Польщі, євреї всієї України? Я досліджувала всі німецькі газети, прослуховувала всі радіотрансляції. Було дивно, що німецькому народу абсолютно нічого не сповіщали про те, що відбувалося з євреями. Кампанія проти євреїв виглядала такою важливою складовою у війні німців; все було ґрунтовно підготовлено заздалегідь, організовано, здійснено за планом, за допомогою людей, які пройшли спеціальну підготовку для того, щоб займатися нами. Логічно було б припустити, що в Німеччині послідовно передаватимуть новини стосовно великої нищівної операції, щоб німецький народ знав про те, як виконується одна з головних воєнних цілей.

Але ні слова не було на цю тему. Багато говорилося про євреїв взагалі; часто поверталися до тих самих антисемітських промов, і постійно газети публікували потворні карикатури. Але новини на цю тему – ніколи. Може, вже все скінчилося? Може, не залишилося більше євреїв у цьому світі?

Але Аваргардти та їхні знайомі не вели розмов про євреїв. Іноді мені хотілось почути, як вони лають нас, наговорюють. Ніколи. Були колись взагалі євреї? Була колись Ева? [...] Зрештою, я вирішила написати листа. Мати наказувала мені, щоб я почекала кілька місяців, перш ніж так ризикувати. Місяці минули. Й одного дня я поквапилася закінчити роботу, взяла папір та ручку й піднялася до своєї кімнати. Я писала й писала, сторінка за сторінкою, і сльози розмивали мої чорнила. Нічого, побачать знаки мого суму за ними. Про все я повинна була писати за допомогою натяків: дорога тітонька, як мені її не вистачає; у мене все добре, але я хвилююся за неї. Як вона почувається – а може, її знову там немає? І я змалювала, наскільки можливо, своє життя у Лінці.

Лист я послала на ім'я знайомих поляків, з тим щоб вони передали його матері. Так ми з ними домовились. І я знала, що минуть тижні, перш ніж прийде відповідь, – якщо вони все ще живі.

Минули тижні. Й одного дня, коли фрау Аваргардт розбирала пошту, вона покликала мене: «Катерино! Візьми свого листа!». Помітивши мою схвильованість, вона сказала: «Добре, залиш посуд після сніданку. Піднімись у свою кімнату та прочитай листа».

А лист – написаний рукою матері. Вони все ще живі! «Ми раді, що ти здорова і що у тебе гарне місце роботи, і сподіваємось, що ти зумієш на ньому втриматись». А потім речі, в які важко повірити: «Ми чули також

про нашу маленьку голубку». Голубка – Таубе – Тонча! «Птах прийшов нальотом та підхопив нашу голубку до свого гнізда у лісі, а там вони вільні, і їм добре».

Гніздо у лісі? Вільні і їм добре? Чи дійсно Тонча жива? Пролетіла пташка й підхопила нашу голубку? Хтось проник у Белжець і допоміг їй врятуватись? Чи може таке бути?

Нижче у листі я знайшла інший натяк матері: «Одного дня до нас додому зайшов незнайомец і приніс лист, написаний рукою твоєї сестри. Ми не знаємо, звідки він прийшов і куди пішов».

Таким чином почули про «нашу маленьку голубку». Від самої Тончі! З листа, написаного її рукою! Тонча жива! Жива!

[...] Всі ці дні, коли таємне почуття щастя переповняло моє серце, я співала під час роботи у домі. Я була дуже збудженою. Іноді, коли я дивилась на Аваргардтів, трохи не злітала новина з моїх вуст: «Ви знаєте – моя сестра жива!». Ох, якби хоч комусь можна було розповісти!

Одного дня, коли Аваргардтів не було вдома, задзвонив телефон. Я відповіла на дзвінок – він був призначений мені! Ніна з «Арбайтсамту», з Біндерміхаля. У неї в руках був лист для мене.

Тільки Аня могла надіслати мені туди листа. Я попросила Ніну, щоб вона терміново переслала мені цей лист. А поки що вона запитувала, чому я віддаляюся, ніби чужа? Чому не приходжу її провідати? Я відчула в серці те саме тепло, яке відчувала під час нашої першої з нею зустрічі. Так, у мене були подруги у Біндерміхалі. Чому я боялася піти туди, до Ніни та Клави? Я раптом відчула себе багатую. Адже у мене була Аня, у мене були Ніна та Клава, і Тонча моя була! Я танцювала зі щіткою для підлоги у руках.

Коли прийшла фрау Аваргардт додому, сказала: «Тобі дзвонили?».

«Так, – сказала я, – з “Арбайтсамта”. Але як Ви дізналися, фрау Аваргардт?»

«Ах», – сказала вона.

В цьому не було ніякого поганого наміру. Мабуть, вона запитала, щоб натякнути мені, що все завжди відкрито й відомо. Назавтра прийшов лист від Ані. «А, ось знову лист для тебе», – сказала фрау Аваргардт. Я сказала їй, що це лист від моєї кращої подруги. Це та сама дівчина, з якою я прийшла до Рейху. Ця моя подруга працює неподалік Штейрмарка, у селі Штейнклер-ам-Грілінг, в одному з найбільших маєтків, і вона запрошує мене у гості. Чудово! Це буде гарна зміна для мене. Я повинна поїхати. Але в ту саму мить я згадала пораду матері контактувати з Анею лише на відстані. Але в моєму серці було таке велике бажання хоч якось доторкнутись до дому. У мене було відчуття, що без цього я зовсім втрачу себе.

У дитинстві я звикла зважувати усі «за» та «проти». Коли мати наказувала мені не залишатись на вулиці після дев'ятої, але о дев'ятій вечора ще щось відбувалось на вулицях міста, я зважувала задоволення, яке отримаю, та ляпас, який мені забезпечений, якщо спізнюсь додому, і зазвичай я обирала ризикнути. Так, я все ще була тією самою Евою.

Оскільки на дорогу мало піти чотири чи п'ять годин в один бік, фрау Аваргардт сказала, що надасть мені додатковий вихідний на півдня у суботу – інакше всю неділю мені прийдеться провести в поїзді, а на сам візит не залишиться часу. Вона сама стежила за моєю підготовкою. Я вдягнула свою найкращу сукню – ту саму, яку мати наполягла покласти до кошика. О, фрау Аваргардт була задоволена своєю Катериною. Я виглядала дійсно розкішно. Я пішла собі. [...] Я доїхала до станції Люббен, і Аня чекала на мене у сутінках на платформі.

[...] Ми довго розмовляли, а потім лягли спати, і я цілу ніч намагалася згадати наше місто, пригадати життя, яке у нас було колись.

Наша Рава-Руська – миленьке містечко було на півдні Польщі, поблизу річки, де коні ходили до водопою, а у нас там були купальні – для чоловіків уверх по річці, а для жінок – униз. Я йшла й підглядала за хлопцями, а одного разу вкрала одяг одного хлопця, просто на спір з іншим, і ми заскочили на коня й утекли, я і автор ідеї, а голий хлопець гнався за нами через увесь ліс, репетуючи та волаючи: «Грабіжники! Розбійники!».

Була ще одна купальня, ще вище по річці, прихована за дубами та кущами. Туди ходили хасиди¹ – і жодна розбійниця, подібна до мене, не наважувалась туди наближатись. Мені завжди хотілося дізнатись, чи спливають у них пейси² на поверхню води, коли вони плавають.

Довкола Рави-Руської розкинулися поля, котрі обробляли українці. Вони ненавиділи поляків і, звичайно, ще більше ненавиділи євреїв; але так було не завжди, найжахливіший прояв цієї ненависті – погроми – був для нас лише однією з розповідей батька про його юність.

[...] Рава-Руська не була великим містом, але в ній був Окружний суд, а в останні роки було збудовано нову установу, Центр підготовки польської поліції та дресирування поліцейських собак. Ми любили підглядати через щілини у паркані, там на подвір'ї навчали собак різним фокусам.

¹ Хасид – послідовник хасидизму. Хасидизм – поширений народний релігійний рух у східноєвропейському юдаїзмі, що виник у XVIII ст. та існує дотепер.

² Пейси – довгі пасма волосся на скронях, традиційний елемент зачіски віруючих євреїв. Згідно зі звичаями юдаїзму, єврейські чоловіки носять пейси, бороду й неодмінно головний убір.

Рава-Руська була доволі великим містом, щоб мати свій «хороший квартал», у якому євреї не були бажані, а також квартал злодіїв, — а в якому місті його немає? Наш був знайомий під назвою «Піски» — і звичайно, наша середня школа стояла точно на кордоні цього району. [...] Але поки що у мене була мета — успішно вчитись, щоб вступити до середньої школи, тому що зовсім небагато місць було відкрито для євреїв. А наше місто було здебільшого єврейським. Багато хто з молодих людей, котрі не зуміли вступити на навчання бажаній професії, навчалися ремеслу кушніра, і на всіх вулицях міста можна було побачити спеціальну тканину, оброблену під шкіру, натягнуту на планки.

Але наша родина все ще належала до більш заможних, бо, врешті-решт, мій батько був торговцем — навіть якщо був лише хазяїном кіоску содової води. Його звали Єрухам. Він був високий на зріст, дуже високий серед євреїв, стрункий, здоровий, із блакитними живими очима і чудовими зубами. Про його діда розказували, що він помер у 90 років, маючи усі зуби. Батько відрощував гостру борідку, в якій були рудуваті відтінки, хоча решта волосся було темнішим.

[...] Тієї ночі, коли я лежала в кімнаті Ані, згадала, яким він був у моєму дитинстві — весела людина, котра любила розповідати кумедні історії про сільських тугодумів, про їхні хитрощі та про свої хитрощі; запальний був. Так само і з клієнтами, а іноді обмінювався з ними криками й прокляттями — і завжди справа закінчувалася похлопуванням по спині на честь підписання договору, і пишався тим, що селяни завжди вертаються, щоб із ним торгувати. Любив зтягнути пісню після трапези та трішечки пофліртувати з дамами. Батько дражнив мою матір, змальовуючи принади тієї чи тієї, що поглянула на нього дорогою до синагоги у шабат. Ах, і красуня ж вона! «Я їй очі повидзьобую!» — відповідала мати, щоб потішити йому серце, бо побоювань стосовно батька у неї не було. Вона сама була висока, із зовнішністю справжньої господині, хоча розповніла. Батько любив розповідати, яку сенсацію вони зробили у дні їхнього весілля, невдовзі після Першої світової війни; він усе ще був солдатом у Касрактині, і коли вона приїжджала його там провідати, у своїй королівській красі, увесь табір був приголомшений. Він був її другим чоловіком; перший, р. Аврагам Вольф, загинув на війні, і вона залишилась одна з його немовлям — Нахумом, моїм старшим братом. Можливо, тому була у моїй матері нотка похмурості. Але вона не здавалася. Завжди була зайнята, завантажена роботою, була головною радницею для усіх жінок свого середовища — у будь-якій справі, від ділових зустрічей до заручин. Завжди була зайнята вдома, і завжди була зайнята з батьком у крамниці, неначе одночасно перебувала у двох місцях. І ніколи не залишалося незробленої роботи. Мати була дуже активною жінкою, з того,

колишнього сорту жінок, зразковою хазяйкою дома. Її чолнт¹ був найпоживнішим у Раві-Руській, а локшина – найтоншою та найніжнішою у місті. «Аристократки», такі як Фейга Сагаль, купляли сукні в крамниці «Бон Тон», моделі якої привозили прямо з Відня, згідно з тим, що казав її хазяїн, – але мати вже встигала одягти своїх доньок у ті самі моделі, скопіювавши їх із виставлених на вітринах.

[...] Тепер почався період блукань, перевірок усюди, після якогось зв'язку з життям. Ледве пройшовши 1–2 км, ми зустріли на дорозі групу громадян та російських солдатів, що їх охороняли. Солдати звернулися до нас і рухом гвинтівок подали нам знак, що нас теж затримано. Невже почнеться все спочатку? Нас повели разом з іншими до командного пункту, і там перевіряли кожного, одного за одним.

«Хто ви?» – запитав мене офіцер.

«Єврейки. Єврейки, котрі втекли з Аушвіца».

«Єврейки? Але хто ви?» Хто я? І я бачила по очах росіянина, про що він хоче дізнатись. Полячка я чи українка. І можливо, я пов'язана з якимось рухом націоналістичного опору? Але я лише єврейська дівчина з Рави-Руської, сказала я, а моя подруга з Києва. А в Раві-Руській – ким я була там? Тепер я зрозуміла. У часи радянської влади я працювала у конторі нотаріуса, сказала я, а вечорами навчалася у школі. Він кивнув головою. А ким був мій батько? У дні радянської влади – нічним сторожем. А до цього? Крамарем, сказала я. Він кивнув головою і врешті-решт відвів від мене погляд. Так. Єврейки. Добре. Я вільна. Я можу йти. І також моя подруга Лола. Так ми повернулися у світ.

[...]

Я повинна йти до Рави-Руської, але на другий день після нашого прибуття до Перечина ми зустріли єврея, біженця з Аушвіца, як і ми. Він уже був у тій місцевості. Там нічого немає. Абсолютно нічого. Також жодного єврея не залишилось у всій окрузі. Так само у Львові, а в Раві-Руській тим більше. Якщо так, сказала я, я піду до Землі Ізраїлю, знайду свого брата. Але я нічого не знаю. Дорога перекрита. Англійці перекривають шлях. Жоден єврей не може увійти до Землі Ізраїлю.

Ми затримались у місті, й одного ранку я побачила на вулиці чоловіка, який здався мені знайомим. Так, це був д-р Афель з Рави-Руської, який колись був струнким та приємним чоловіком, він також був членом нашого юденрату.

Так, він був із Рави-Руської, переховувався у підвалі вчительки, один, після акції, в якій схопили всю його родину, і коли він вийшов, то побачив, що не вцілів жоден єврей у місті. А моя родина? Чи чув він що-

¹ Чолнт – м'ясне блюдо, яке готують у печі в п'ятницю та подають до суботнього святкового обіду.

небудь? Чув, під час четвертої акції дещо трапилось, тоді, коли схопили всю його родину, коли здавалося, що напад скінчився і все було тихо, пройшов Меїр, помічник Клайна, вулицями міста, зупинився перед будинком Блюменфальда, там переховувалася моя родина, і звернувся до моєї матері на їдиш¹: «Пані К., виходьте! Виходьте!» І моя мати, не впізнавши його голосу і гадаючи, що якомусь єврею потрібна допомога, – моя мати вийшла з підвалу прямісінько до рук убивць. А мій батько? А Зеліг? Через деякий час, в іншій акції, всі, всі, також і члени юденрату були схоплені, всі, всі – до Белжеця. [...]

Вранці ми зійшли на берег Землі Ізраїлю, мій брат чекав на мене там. Чоловік, батько родини. Час від часу я зустрічаюсь на вулицях Тель-Авіва з тими, хто вижив, із Рави-Руської, з Естер, Ритою, Еллою. І іноді я зустрічаюсь зі своєю подругою днів Аушвіца, Лолою, оскільки вона теж переїхала до Ізраїлю. Іноді дехто з нас зустрічається по суботах, разом із нашими чоловіками та дітьми.

Але найбільше я рада бачити одну з моїх подруг з часів мого перебування у працедавця. Вона заходить до однієї з крамниць, а серце моє питає: хіба не виглядає вона так само, як будь-яка інша домогосподарка, що живе своїм звичайним життям. Ніхто б і не здогадався, через що вона пройшла. І сама до себе думаю: ти теж, Ево! Звичайно, і ти так виглядаєш! І моє серце задоволене.

Після роботи я йду за покупками. І коли я повертаюсь додому, мої сини вибігають на сходи назустріч мені й голосно кричать: «Мамо! Мамо!» А буває й так, що чоловік повертається з роботи раніше за мене, і коли я відчиняю двері, він промовляє моє ім'я: «Ева?».

І я відповідаю. «Ева, я повернулася додому».

¹ Їдиш – специфічна мова європейських євреїв. Утворилася внаслідок суміші різних мов країн проживання єврейської громади (в основному німецької та слов'янських мов) та іврити. Існує цілий пласт літератури та культури цією мовою. Після Голокосту мова перебуває на межі зникнення через убивство основної маси її носіїв.

СВІДЧЕННЯ № 14: БЕРНІ БЕРГЕР, м. РАВА-РУСЬКА

Інформація про джерело

Свідок Берні Бергер, 1922 року народження. Народився у м. Рава-Руська. Розмова відбулася 21 березня 1996 р. в Маямі Біч, США.

Записано Сюзан Робертс у рамках збору свідчень для Фондації Шоа (нині Інститут «Фонд Шоа» університету Південної Каліфорнії).

Переклад з англійської О. Колесник.

Номер у колекції

USC Shoah Foundation Institute Archives, testimony No. 13485

Зміст

Свідок згадує про своє дитинство та стосунки в родині. Його батько виїхав на роботу в США ще до війни, і вони не бачилися аж до визволення. Батько був солдатом під час Першої світової. Тоді й познайомився з матір'ю свідка. Батько займався чисткою одягу, мати – домашнім господарством. Родину свідка – мати, сестру, дідуся та бабусю – батько намагався вивезти до США, але цього не трапилося через фінансові причини, обмеження на в'їзд мігрантів до США тощо. Під час війни усі родичі свідка у Раві-Руській загинули. Він з теплом згадує про своє дитинство в Раві-Руській, базову релігійну та світську освіту, навчання у Львові «за росіян», вивчення кушнірської справи на дідовій фабриці. З початком Другої світової війни та першої німецької окупації Рави-Руської намагався втекти, потім повернувся, разом із родиною пережив радянські репресії та конфіскації. Згадує про голод, знущання з боку українських мешканців та німців, акції та облави під час окупації та створення гетто. Свідку вдалося уникнути кількох облав та ліквідацій, бо він тоді перебував на примусових роботах. Йому допомогли вижити також кушнірські вміння. Був свідком проходження поїздів з євреями у напрямку Белжеця, тож підозрював про існування таборів смерті. Під час акцій ховався у підвалі спільного з польською родиною будинку на кордоні гетто. Ця родина багато допомагала йому. Коли почалася ліквідація, втекли з гетто з іншими працівниками через таємний тунель до лісу. За допомогою друзів-неєвреїв працював різноробом за фальшивими паперами. Потім йому допомагав переховуватися в лісі товариш із польського підпілля. Перед самим звільненням захворів, тож потрапив до лікарні, де його вилікували вже «росіяни». Повернутися до Рави-Руської не зміг, адже його мешкання було зайняте, а місцевих він боявся. З кількома іншими євреями вирушив до Львова, мешкав певний час у зруйнованій синагозі, під час «обміну громадянами» як поляк виїхав із радянської території до Польщі. До 1949 р. мешкав у таборах для переміщених осіб у Польщі та Німеччині, відшукав батька в США та згодом виїхав до Америки.

Ключові теми	Довоєнне життя, тоталітарна влада, рятування, переховування, життя в гетто, повоєнне життя, переслідування з боку місцевих неєвреїв
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 1, 5, 6, 7
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 2, 3, 9, 10а, 11, 12
Нотатки та додаткові зауваження	Можна звернути увагу на різні імена свідка різними мовами. Скількома мовами володіє свідок, чому так вийшло? Окремою темою є досвід німецької окупації у 1939 р. перед радянською – наскільки він змінив сприйняття радянського режиму. Крім того, важливим елементом у розповіді є опис життя в гетто, того, що знали і не знали його мешканці про табори смерті і як реагували на «облави». Свідок також багато розповідає про навколишнє суспільство, зокрема, чому воно було небезпечним для євреїв.

СВІДЧЕННЯ № 14: БЕРНІ БЕРГЕР, м. РАВА-РУСЬКА

І.: Назвіть, будь ласка, своє ім'я.

Б. Б.: Моє ім'я Берні Бергер.

І.: Чи маєте Ви інші імена?

Б. Б.: О, я маю кілька імен, які залежать від країни, імена (різні) у різних країнах. Для прикладу, я народився у Польщі, і Берні у Польщі – це Берл і (на) їдиші.

І.: Ви можете назвати його по літерах?

Б. Б.: Б-Е-Р-Л. Берл. Б-Е-Р-Е-Л, я перепрошую. Це їдишське¹ ім'я і польською воно буде Берек, Б-Е-Р-Е-К. Коли росіяни окупували нас у 39 до 41, російський переклад був би Борис, Б-О-Р-И-С, і тут, у Сполучених Штатах, це саме ім'я – Беррі. [...] Івритом² перекладається «Доф», ведмідь.

І.: Де Ви народилися?

Б. Б.: У містечку, яке має назву Рава і Руська. Це два слова.

І.: Рава-Руська, де це?

Б. Б.: Коли я народився – Польща. Зараз це Україна.

І.: Якими мовами Ви володієте?

Б. Б.: Я говорю на їдиш, польською, українською, російською, німецькою, англійською та івритом. [...]

Моя мама народилася у Польщі біля містечка Тарнов, Бобо(у)в, Краків. [...] Я думаю, мій батько зустрів її під час Першої світової війни, коли був солдатом.

І.: То Ваш батько служив у польській армії?

Б. Б.: Скоріш за все, я не знаю, чи це була польська армія під час Першої світової війни, радше він міг служити в австрійській армії, тому що Польща була окупована Австрією. [...]

І.: Чи мали Ви братів/сестер?

Б. Б.: Я мав сестру.

І.: Сестру? І як її звали?

Б. Б.: Файга – їдишське ім'я, Ципора буде івритське ім'я.

[...]

І.: Добре, коли Файга народилася?

¹ Їдиш – специфічна мова європейських євреїв. Утворилася внаслідок суміші різних мов країн проживання єврейської громади (в основному німецької та слов'янських мов) та івritу. Існує цілий пласт літератури та культури цією мовою. Після Голокосту мова перебуває на межі зникнення через убивство основної маси її носіїв.

² Іврит – мова євреїв, котра існує вже понад 3 тисячі років, найдавніші пам'ятки цією мовою датовано XII–XIII ст. до н. е. Розрізняють біблійний іврит, на якому написано святі тексти, та сучасний, що є офіційною мовою Держави Ізраїль.

Б. Б.: Файга була молодшою за мене на два роки.

І.: Ви казали, Ваш тато поїхав до Сполучених Штатів, щоб бути з Вашим братом у тисяча дев'ятсот двадцятих роках.

Б. Б.: Правильно. [...]

І.: То Ви і Ваша сестра були дуже малими, коли він полишив сім'ю у Польщі і приїхав сюди. Ем... чи Ваш тато намагався перевести Вашу сім'ю до Сполучених Штатів?

Б. Б.: Так, було кілька спроб і, на мій жаль, цього ніколи не сталося як мало: ми мали емігрувати до Сполучених Штатів до війни. [...]

І.: Чи Ваша сестра досі жива?

Б. Б.: Ні.

І.: Що сталося з нею?

Б. Б.: Вона загинула під час Голокосту.

І.: Чи знаєте Ви, як?

Б. Б.: Ні.

І.: І Ваша матір?

Б. Б.: Те саме. Моя мама, мій дідусь, більшість сім'ї, що я мав, двоюрідні, родичі, вони усі загинули під час Голокосту. [...]

І.: Чи можете Ви описати нам передвоєнне життя у Раві-Руській і, будь ласка, розкажіть нам, де розташована Рава-Руська?

[...]

Б. Б.: Я маю дуже гарні спогади про Раву-Руську. Там було багато єврейського населення, більшість євреїв релігійних. Ви б сказали «ортодоксальних» людей, у тому числі мій дідусь, [він] був, як кажуть у Сполучених Штатах, хасид. [...] Я зростав у дуже ортодоксальній атмосфері [...] довгі пейси¹ на початку мого життя [...] усі церемонії з хоровими співами, танцями, дуже яскравими святами. Для прикладу, Пурім² і Ханука³, — для дитини вони залишаються у пам'яті, такими радісними вони були; Песах, для прикладу...

І.: Добре, Ви згадали, Ви були у дуже релігійній школі, то як Ви здобули світську освіту?

Б. Б.: Це було щось незвичне для мого дідуся, [...] думаю, що він був дуже турботливою людиною теж, він хотів, щоб я здобув загальну освіту. Він відіслав мене до загальної школи. [...]

¹ Пейси — довгі пасма волосся на скронях, традиційний елемент зачіски віруючих євреїв. Згідно зі звичаями юдаїзму, єврейські чоловіки носять пейси, бороду й неодмінно головний убір.

² Пурім — свято згідно з біблійною книгою Естер, що нагадує про чудесне врятування євреїв Персії від знищення їх царським чиновником Аманом.

³ Ханука — свято в пам'ять про очищення Храму в Єрусалимі та відновлення храмового богослужіння після перемоги над греко-сирійськими військами.

І.: Ви відвідали усі сім років?

Б. Б.: Я відвідав усі сім класів, крім того, мій дідусь хотів, щоб я [...] здобув освіту, але він не відіслав мене до школи, бо через відвідини тієї школи треба було проводити шабати¹ в школі. І це не було нормальним для мого дідуся, будши ортодоксом, він [...] мав змогу наймати мені вчителя, репетитора, який вчив мене усім предметам, які б учили інші [...].

І.: Чи маєте Ви освіту вище рівня гімназії?

Б. Б.: Так, коли росіяни окупували частину території Польщі, росіяни дали мені можливість поїхати до Львова і навчатися. [...] Це було навчання монтажу картин в індустрії електроніки, і рух картин, індустрія руху картинок, проектування. [...]

І.: Добре, який це був час, коли Ви мали можливість відвідувати університет?

Б. Б.: Між тридцять дев'ятим і сорок першим, тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятим і сорок першим. [...]

І.: Добре, чи можете Ви розказати нам щось ще про довоєнне життя, чи мали Ви допомогу в хатньому господарстві, чи біженців з-за кордону, які були б частиною Вашої родини?

Б. Б.: Так, була історія. Перш за все, зважаючи на факт, що мій дідусь був найзаможнішим у сім'ї, були родичі, яким ми допомагали. Я згадую, що були далекі кузини. [...] Їхній тато був в Аргентині, і мати залишилася із сімома дітьми, наймолодшому був рік з половиною. Та матір захворіла [...], коли вона померла, ті семеро дітей лишилися без батьків, і вони розпорошилися поміж різними сім'ями для виховання. Двох із тих дітей забрав мій дідусь, і вони жили з нами і стали частиною нашої з дідусем родини. [...]

І.: Добре, чи Ви пам'ятаєте Вашу довоєнну адресу у Раві-Руській?

Б. Б.: Якщо я правильно пригадую, це була Конарського чотирнадцять чи щось таке. [...]

І.: Отже, у тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році росіяни окупували вашу територію. Тоді що сталося? Життя було добрим, тому що Ви вступили до технічного університету?

Б. Б.: Під час окупації [...], коли Польщу розділили, частину до Німеччини і частину до Росії, росіяни окупували наше містечко. Першого чи другого дня війни ми не знали, що будемо окуповані росіянами, прийшли німці та атакували наше містечко і було бомбардування. [...] Ми всі злякалися, ми не знали, що росіяни вже збиралися, ми збиралися (бути) під російською окупацією. Ми думали, що німці прийшли. І я яскраво пригадую мого дідуся, який був зосереджений на тому, що я не

¹ Шабат – сьомий день тижня в юдеїв. Цього дня Біблія приписує утримання від роботи.

маю бути під німецькою окупацією. І він організував мою втечу до російського кордону. [...]

І.: І скільки Вам було років, коли Ви тікали з дому до польсько-російського кордону?

Б. Б.: Мені було близько сімнадцяти. [...]

Б. Б.: ...У газетах я знайшов, що моє містечко окуповане росіянами, і не було більше причини для мене боятися, то я повернувся додому, у Раву-Руську. [...]

І.: Коли речі справді почали змінюватися у Раві-Руській?

Б. Б.: Ну, вони змінилися одразу, тому що будь-хто, хто був трішки заможним, раніше боявся бути затаврованим як буржуй. Росіяни називали буржуями капіталістів. [...]

І.: Добре, то Ваш дідусь міг продовжувати хутряне виробництво?

Б. Б.: Ні, ні, ні. [...]

І.: І що сталося, коли німці прийшли?

Б. Б.: Я був не у Раві-Руській, коли почалася німецька окупація. Коли війна почалася у червні двадцять першого, я був у Львові, у тій школі, де мені дали можливість вивчати торгівлю. [...] Моя школа була російською школою, вихователями і вчителями там були росіяни, привезені з Росії. Тому кілька днів перед червнем, двадцятого, їхні вчителі, їхні власні наглядачі [...] покинули Львів назад (поїхавши) до Росії. [...]

І.: І коли Ви повернулися, що Ви побачили?

Б. Б.: Коли я повернувся до містечка, воно не було ще окуповане німцями. На мій подив, удруге, коли вони окупували Львів, який був великим містом, вони не могли на відстані кількох хвилин (дійти) до нашого містечка Рави-Руської, тому що воно було на лінії кордону, який встановили того часу між Німеччиною і Росією. На мій подив, вони ще не були у Раві-Руській. І я повернувся. Там було реально страшно, і кожен міркував, що ж буде далі, страх був у містечку. Протягом дня чи двох німці прийшли, німецька армія, до Рави-Руської. Коли вони прийшли першого дня, регулярна армія, це була регулярна окупаційна армія. Першого дня не зганяли євреїв, вони навіть намагалися бути дружніми до місцевого населення, вони просили їжі, вони приходили і говорили з людьми на вулицях, вони намагалися заспокоїти перший день чи два, щоб люди не були такими наляканими, і це справляло враження, що ми не маємо боятися. Але згодом як тільки [...] СС прийшло за три-чотири дні, можна було побачити, що це німці [...] щодо євреїв, усі мали прийти на площу у містечку, і життя в гетто практично розпочалося.

І.: Чи було сформовано гетто у Раві-Руській?

Б. Б.: Так, гетто було сформовано. [...] Кілька вулиць було відведено для гетто, і було заборонено жити на інших вулицях.

І.: Але не було боїв на цій території?

Б. Б.: Не було війни, вони брали добровольців української поліції, які стояли на кордоні з гетто і мали дивитися, щоб ніхто не покидав гетто. [...]

І.: Чи були Ви голодні, коли жили в гетто?

Б. Б.: (*Zimxae*) Дуже. На початку було не так погано, враховуючи той факт, що мій дідусь був багатим: у нас було багато злотих [...], а потім були цінні речі: хутро і золото, які мій тато, мій дідусь мали, та, скажімо, були люди, які ходили на різні роботи під примусом. Скажімо, вони брали людей на залізничну станцію пильнувати подачу води на залізній дорозі та залізничних коліях і так далі. Не євреї, як стало відомо, звикли дуже цінні речі обмінювати практично на ніщо: за шматочок хліба або щось на зразок цього, на їжу чи інші речі, і вони залишалися на шляху, щоб таємно міняти речі...

І.: Чи був активний антисемітизм з боку місцевого населення, коли Ви були на роботах?

Б. Б.: Дуже, ну вони були раді, вони кричали «ледачий єврей», і так далі. Вони були раді тоді. Особливо це стосувалося українського населення, вони були гірші, ніж німці.

І.: Як так?

Б. Б.: За німецьким законом було визначено: якщо ти вбивав собаку, тебе переслідували. Якщо вбивали єврея, не було відповідальності. Нічого не було, ти не відчув би переслідувань з боку німців. Тому українці, вони дали їм свободу, тому що через них вони знали все, що відбувалося у містечку, що відбувалося, тому що місцеве населення знало єврейське населення.

І.: То місцеве українське населення могло давати інформацію німцям, допомагати їм? [...]

Б. Б.: Звісно, і перша облава була над євреями. Вони з нас насміхалися. Мій дідусь тоді, я пам'ятаю, вони дали віники для замітання вулиць. [...] Вони виштовхували євреїв, і особливо бородатих, щоб посміятися з того, як вони підмітають, і штовхати їх [...] поки він мів до цього кутка, йому казали, ні, не цей куток, мети в іншому напрямку. Вони взяли двох євреїв замість коней, запрягли їх у вагон, щоб вони його тягли. Вони робили усі речі з євреями, щоб принизити, щоб посміятися з євреїв, так було перші кілька днів. [...]

І.: Коли почалася перша акція?

Б. Б.: Перша акція припала на Пасху сорок другого.

І.: Дев'ятсот сорок другого?

Б. Б.: Десь у березні, квітні.

І.: І Ви не постраждали від першої акції?

Б. Б.: Я в той час не був, я на фермі працював з німцями, на фермі, тобто я не був у гетто. В той час оголосили перекличку. Німці зайшли з юденратом, їм була необхідна тисяча людей, щоб поїхати в Німеччину, поїхати на роботу. І той факт, що жити в гетто було надзвичайно важко, їжі було недостатньо, «чорний» ринок [...], тому були люди, які хотіли добровільно піти у транспорт, щоб поїхати до Німеччини. І під час першої акції було щось типу розподілу. [...]

І.: На початку сорок третього єврейське населення знало про табори?

Б. Б.: Під час першої акції ми не знали, але той факт, що через наше місто були залізничні сполучення, так багато ешелонів, багато поїздів з єврейським народом у вагонах для худоби проходили повз наше місто, і моя сестра та інші люди, які працювали на залізниці, вони знали кількість вже тих людей, яку і ми вже знали, і де вони збираються, і вони вже знали, ми знали, що це вже є концентраційні табори.

І.: В які табори відправляли цих людей?

Б. Б.: Недалеко від нас був Белжець, і це був напрямок, у якому вони проходили повз наше місто.

І.: І так вони їхали в табори смерті?

Б. Б.: *(Киває)*

І.: Отже, Ви сказали, що ви працювали на цьому заводі до початку третьої акції?

Б. Б.: До ліквідації, до ліквідації гетто.

І.: Зрозуміло.

Б. Б.: Величезна кількість людей, третя акція.

І.: Як Вам вдалося не брати участі у ліквідації?

Б. Б.: Я був на заводі.

І.: Так.

Б. Б.: Отже, коли зганяли останніх, можна було почути постріли, крики, і були певні спалахи, і це був знак, що вже щось страшне в гетто. Працюючи там на заводі [...] під час другої акції нам вже було відомо, що існують концентраційні табори. У гетто або поза гетто — якщо хтось мав зв'язки з неєврейським населенням або мав можливість сховатися, люди це робили. Деякі люди в гетто копали в підвалах. Ми, наприклад, були сусідами неєврейської родини, наш дім був сусіднім до неєврейської родини.

І.: А яке прізвище родини?

Б. Б.: Ех, дайте мені тільки пригадати, я [...] пам'ятаю Криницькі. [...]

І.: Будь ласка, продовжуйте Вашу розповідь про родину, яка допомогла Вам.

Б. Б.: Так, ці сусіди наші. [...] Загалом, будинки у Польщі мають підвали. Підвали були для різних цілей, для складу, для зберігання холодним або на зиму, і в основному підвали були прохолодними. Тоді не існувало холодильників, так що доводилося речі, які могли зіпсуватися, зберігати в тих підвалах. Ми рухалися далі від стіни наших сусідів, і ми виймали блоки, щоб вийти за стіну у двір сусідів, тому що сусіди мали щось на кшталт ферми, доволі великої ферми. Так, ми зробили отвір у стіні і закріпили, накрили рослинами. Оскільки отвір був прикритий, з іншого боку стіни нічого не було видно. Таким чином [...] вийшло щось на зразок маленького бункера, невеличка дірка, для того, щоб утекти, на випадок, якщо щось трапиться. Ми не знали, що могло трапитися, але ми знали, що людей уже збирають. Більше того, ми підготувалися, підготувалися на випадок крайньої необхідності. [...]

І.: Ця сім'я повною мірою допомагала вам?

Б. Б.: Ті польські сусіди? Дуже багато. Вони були поляками, пам'ятаєте? Самі поляки не були захищені німцями. Вони, наприклад, шукали серед поляків, хто придатний для армії. [...] Вони шукали польських політиків. Поляки себе теж почували в окупації. Українці були тими, хто допомагав. Поляки, особливо освічені поляки, були стурбовані тим, були занепокоєні німцями.

І.: Тому що у них було теж багато причин, як і у євреїв, щоб боятися? [...]

Б. Б.: Вони, ймовірно, знали більше. Але мої сусіди не знали, мої сусіди просто знали, що євреїв вивозили у вагонах для худоби.

І.: Зрозуміло.

Б. Б.: А я припускаю, що вони не так уже сильно цікавилися ситуацією і тим, що роблять з євреями. Це ми були зацікавлені, це нас забирали і нас переслідували. Але вони знали, що євреїв зганяли у вагони для худоби. [...]

І.: Добре, коли Ви дізналися, що треба рятуватися? Як Вам вдалося це зробити перед третьою акцією?

Б. Б.: На цьому заводі, де ми працювали, згадую, один єврей не скаже іншому, як він планує бігти. Ти сам за себе. [...] Так що в цьому таборі, на заводі, дозволяли залишитися на ніч, вони дозволяли залишатися час від часу. Три групи намагалися планувати втечу з цього заводу. Ця фабрика була розташована приблизно за чверть милі від лісу. Завод був оточений охоронцями. [...] Так що ми з друзями копали помаленьку, щоб просто вийти із заводу. Так з нього [...] через порожнє поле можна було втекти в ліс. [...] Один з моїх хлопців, і один з моїх друзів, які мали зв'язки з неєврейським населенням, дали нам деякі інструменти, за допомогою яких ми мали можливість копати і приховувати все. Ми копали трохи

вглиб, у середині стіни заводу, [...] коли ми почули про третю акцію, що горить і стрілянина і тому подібне, одразу пройшли крізь тунель у ліс. [...]

І.: Тобто гетто було ліквідовано, все було у вогні й ваші друзі втікали через тунель, який ви зробили від заводу до лісу Рави-Руської?

Б. Б.: Правильно.

І.: Коли ви дісталися до лісу, як ви вижили?

Б. Б.: Один з наших друзів. Було два друга, один до війни заробляв на життя, заготовлюючи ліси, і привозив їх до містечка, ця деревина зберігалася у місті таємно. [...] Інший друг мав просто зв'язки з неєврейським населенням, і ввечері один із цих друзів дістався до родини, яка жила недалеко від заводу. Ми просили його, щоб він подумав, що можна зробити, щоб урятувати нас. Він боявся впустити нас у їхній будинок. Але він жив недалеко від чистого поля. Він дозволив нам лишитися там у сараї, приносив нам їжу, а сам він за професією був каменяр-підрядник. [...] І він узяв нас в якості робочої сили, і ми, як і його робітники, працювали там у цих таборах.

І.: І німці прийняли вас?

Б. Б.: Ну, вони не знали, що були євреями, він, імовірно, склав документи з іншими іменами. [...]

І.: І як довго це тривало?

Б. Б.: Все закінчилося напередодні зими. Це тривало до листопада — грудня, це мало закінчитися, це закінчилося, і в цього підрядника по табору більше не було роботи, і він був справді стурбований своєю безпекою, а також ситуацією, що ми перебували у його житлі. Як поляк, я помітив, він прямо б не сказав, що ми були в небезпеці, але ми мали зрозуміти, що він боявся того, що не залишилося робочих місць. Він збирався виїжджати, іншими словами, збирався покинути Раву-Руську. Коли він поїхав, ми опинилися у небезпеці, не було жодних зв'язків, і стало проблематично піклуватися про інших. [...]

Сім'я, яка врятувала нас, від них я довідався, що ніхто не прийшов у бункер, ні мама, ні моя сестра. Вони повинні були піти з роботи, просто ніхто не прийшов, і вона сказала мені, що ніхто не врятувався. Вона побоювалася, що хтось міг увірватися до квартири, де ми жили, і виявити у підвалі вихід. Вони привезли мене в село нашого родича, тому що єврейські квартири були зайняті неєвреями. [...] З грудня я боявся бути в лісі взимку. Коли ми були в цій хаті родича, я увійшов у контакт зі своїм шкільним другом, який на той час був у підпіллі польської армії. Він збирався в ліс, він намагався знайти підпілля, ми намагалися увійти в контакт, бо вже знали, що у росіян є підпільна армія в лісі, і ми намагалися увійти в контакт, знайти який-небудь спосіб врятувати себе, і шу-

кали в лісі когось, хто знав би мого шкільного друга і допоміг би з ним зв'язатися. Він сам повідомив нам, що в польській підпільній армії нам не будуть раді. Він не сказав, що нас не врятують, він сказав, що нам не будуть раді. Він не говоритиме їм про нас, і коли ми зустрічаємо когось, ми не повинні говорити їм, що ми його знаємо. І знаки на кущах мають бути певним сигналом, що ми зустрічатимемося по ночах, і це було моїм зв'язком, моїм особистим зв'язком з підпіллям польським і непольським.

І.: Яку роль ви відігравали в польському підпіллі, якщо відігравали?

Б. Б.: Я не був у польському, він був. [...]

І.: Він надав вам їжу, одяг?

Б. Б.: Так, він був одним з тих, хто допомагав мені у лісі, коли вони воювали. Робітники взимку робили з цього лісу щось на кшталт хатин, куди можна було прийти і погрітися, вона була чотири на чотири з дашком, де можна було перебути, погрітися, поки горіло полум'я. Та хижка була запущена, вона практично розвалювалася на очах, і її я і мій друг, мій добрий друг, вибрали як укриття для мене. Тоді в тій хижці було дуже небезпечно, тому що хто завгодно міг туди заглянути і зрозуміти, що хтось там є. [...] В цій халупі було гниле дерево і все навколо було згнилого дерева, ми викопували невеличкі кущики на декілька футів [...] і закопували назад з речами, виглядало так, неначе там і справді росте кущ. [...] Його ім'я Лето́вець, якщо я пам'ятаю правильно, його ім'я Сташек Лето́вець.

І.: То він врятував ваше життя?

Б. Б.: Так, він не тільки врятував мені життя, також допомагав мені ховатися і в 1944 році, коли росіяни знову гнали німців і прийшли в наше місто. Це було десь у березні або квітні, а я захворів у цьому бункері. То він насправді останні пару днів залишився зі мною, рятував мене, він знав, що я не при свідомості, наглядав за мною; він знав, що міг мені допомогти, він спрямував росіян до мене, щоб вони мені допомогли, сказав, що я захворів і втратив свідомість. Так що він робив більше, ніж просто допомагав мені з їжею і з житлом, якби він не показав, що я хворий і без свідомості, ніхто б не знав, що мене треба рятувати. [...]

І.: Добре, отже, коли росіяни звільнили район Рави-Руської, ви були в критичному стані в місцевій лікарні, ви залишилися там, поки вилікувались. А що сталося потім?

Б. Б.: Тоді деякі інші люди, які вижили, прийшли до Рави-Руської. У мене тоді не було місця, куди йти. Мій дім більше мені не належав. Там були чужі люди. Я навіть боявся, що вони були українцями, та не заходив туди. Українці після звільнення були небезпечні для євреїв, які вижили. Вони могли вбити тебе.

I.: На місці?

Б. Б.: На місці. Вони боялися, і самі українці, деякі з них, ховалися, втікаючи з німцями, іншого разу могли просто вбити тебе, в місті було жити небезпечно. Таким чином, інші люди, які прийшли і вижили, ми вирішили, що підемо у велике місто до Львова, [...] в якому не було багато євреїв, проте туди приходило багато євреїв, які вижили. Ми пережили вбивства, ми були в Раві-Руській. Єдине місце, куди ми могли б піти – в осквернені єврейські синагоги. Там, імовірно, були стайні для коней, тому що там було багато соломи, і коні спали у цій синагозі на підлозі, на соломі. Харчування було проблемою, і ми стали їсти крупи, ми пішли на ринки та в продовольчі магазини. Ми дещо організували з другом, друг говорив із продавцем, а я в цей час крав продукти, їжу. Всі голодували, і не було жодної організації, де можна було б дістати їжу. [...] І була угода між росіянами і поляками про обмін громадянами. Будь-який українець, який на той момент проживав у звільненій Польщі, якщо хотів, міг повернутися до російської України, і будь-який поляк, який перебував на території звільненої України, але за своїм походженням був поляком, міг повернутися до Польщі, і це було ухвалено під егідою двох країн. [...] Я хотів поїхати у вільну Польщу. [...] Ми жили в таборах для переміщених осіб разом з моїм другом, якого я зустрів ще в Щецині, який також залишився в живих, і він також мав батька в США. Через нього я дізнався адресу мого батька [...] і в той час, як я був у таборі, я писав до мого батька, і мій батько вже посилав пакети і якісь долари, заховані в пакети, щоб я відчував себе краще в таборах.

I.: То це було перше повідомлення, яке Ви отримали від свого батька. Які були його дії, щоб спробувати вивезти Вас, Ваших мати і сестру?

Б. Б.: Правильно. Він не знав, що хтось вижив. І він дізнався через мене, що я був єдиний, хто залишився в живих. В 1949 році, в грудні або січні, нас було транспортовано, цей табір був ліквідований, і я був відправлений до Ульма. І в Ульмі я пробув близько шести місяців, і звідти емігрував до Сполучених Штатів. [...]

СВІДЧЕННЯ № 15: ПРОТОКОЛ РОЗПОВІДІ ЗАМБОЛЯ ВОЛЬФА, м. РАВА-РУСЬКА

Інформація про джерело	Свідок Вольф Замболь. Пережив Голокост у Раві-Руській. Розмова відбулася 4 березня 1945 р. у таборі для біженців у Бухаресті. Протокол свідчення міститься в архіві Єврейського історичного інституту в Польщі (Archiwum Instytut Żydowski Instytut Historyczny w Polsce). Переклад з німецької А. Шевардіна.
Номер у колекції	ZIH, 301/4950
Зміст	Протокол розповіді, у додатку — особисті записи свідка. У розповіді він згадує про умови існування гетто у Раві-Руській, методи та час здійснення акцій, депортації до табору смерті у Белжеці. Бувши кваліфікованим робітником, він кілька разів уник смерті, як «корисний». В акціях загинули його рідні. Також він згадує про спроби опору, в т. ч. збройного, німецьким злочинцям. За день до остаточної ліквідації робочого табору, де перебував, утік та переховувався до приходу Червоної армії.
Ключові теми	Гетто, робочі табори, акції, депортації, табір смерті, опір, злочинці
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 5, 8
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 4, 6, 9
Нотатки та додаткові зауваження	Звернути увагу на описи транспортів до Белжеця через Рава-Руську та країни, з яких були ці транспорти, — це допоможе усвідомити масштаб трагедії. В додаткових записах є уривок про сержанта жандармерії, котрий перед убивством звернувся до єврейської традиції — до дискусії про освіченість та знання злочинців.

СВІДЧЕННЯ № 15: ПРОТОКОЛ РОЗПОВІДІ ЗАМБОЛЯ ВОЛЬФА, м. РАВА-РУСЬКА

Перед війною у Раві-Руській налічувалося близько 6–7 тисяч євреїв, які мали здебільшого вільні професії. З першого ж дня німецько-радянської війни ми почали відчувати їхню (*німецьку*) присутність у нашому місті. Ми були змушені носити спеціальні наруканні пов'язки та мали обов'язково працювати. Було сформовано юденрат (раду з єврейських питань), який очолив пан Варстенберг. Усі питання направляли до юденрату та вирішували на користь німців. Перші два місяці панувала тиша. Юденрат виконував усі вимоги німецької влади. В місті не було гестапо, їхня штаб-квартира розміщувалася у Сокалі, звідки і надсилалися директиви німецькій поліції у Раві-Руській.

Перша хвиля терору з боку німців почалася у жовтні 1941 року. Гестапівці із Сокаля схопили доктора Манделя, адвоката з Рави-Руської, а згодом затримали ще 15 осіб. З того часу про них не було жодної звістки. В цей час до євреїв Рави-Руської доходять чутки про існування табору у місті Белжець, але ніхто не знав ніяких подробиць про нього. Першу масову акцію було проведено у березні 1942 року. До Рави-Руської із Сокаля прибула велика кількість гестапівців, які за допомогою української міліції, за списками, збирали на площі, біля будівлі карної поліції, людей. Ніхто не робив спроби втекти, все проходило спокійно, без стрілянини та бійки, хоча ніхто не давав собі звіту, що на нього очікує.

Було зібрано близько тисячі євреїв, в основному чоловіків та жінок похилого віку. Того ж дня їх було завантажено у вагони, по сто осіб і більше до кожного, та відвезено до міста Белжець. Про їхню долю ми більше нічого не чули, хіба що, як розказувала одна жінка вісімдесяти років, якій вдалося непомітно вийти на станції та сховатися в туалеті, а згодом втекти назад, до Рави-Руської, всіх цих людей було висаджено на станції. З цього моменту почала розноситися звістка, що Белжець є станцією масового знищення людей. Мій батько теж загинув на цій пересилці.

До 27 липня 1942 року в Белжеці панувала відносна тиша, але ми знали, що то затишшя перед бурею. Як тільки у Раві-Руській з'являлися гестапівці із Сокаля, у місті серед єврейського населення виникала паніка та всі шукали в усіх можливих місцях сховища. Напередодні цього дня знову з'явилися гестапівці, і місто наче вимерло — не можна було знайти жодного єврея. Рано-вранці 27 липня гестапо примусило юденрат надати допомогу єврейській міліції та групі у складі одного гестапів-

ця, та по одному міліціонерові єврейському та українському, які почали робити облави та хапати людей із їхніх будинків та сховищ. Людей схоплювали незалежно від віку та статі, серед них були і хворі, і безпомічні. Кількість затриманих досягла двох тисяч осіб. Не допомогла навіть легітимація, яку за декілька днів до акції видав вермахт, і моя сестра теж опинилася серед жертв цих подій. Акція відрізнялася від попередньої тим, що українці, які зібралися на площі, нещадно застосовували фізичну силу, тож навіть на шляху до залізничної станції було чути крики побитих людей. Цей транспорт теж мав призначення до Белжеця. Я переховувався у казармах, де працював електромонтером. Після акції євреї знову вийшли зі своїх сховищ. У нашому місті ми вже говорили про масове знищення євреїв у Белжеці шляхом отруєння у газових камерах та спалювання у крематоріях, але подробиць цього ніхто не знав. Ми знали тільки, що нікому не вдалося звідти повернутися.

Рава-Руська була одним із транспортних вузлів, через який ішли всі залізничні перевезення до Белжеця. Це місто було на відстані чотирнадцяти кілометрів від нашого. На станції у Раві-Руській працювали євреї, які неодноразово протягом дня могли спостерігати рух пасажирських поїздів, заповнених людьми. Двері вагонів були щільно зачиненими, і тільки через ґрати маленьких віконць під стелею можна було помітити простягнуті руки, які благали води для вгамування спраги. Іноді потяги зупинялися на станціях, і тоді робітники-євреї встигали повідомити нещасних, що їх везуть до Белжеця, звідки вони вже ніколи не повернуться. Із жахом люди, які вже не мали чого втрачати, під час руху виламували двері та вікна, зістрибували з вагонів і тікали. Пізніше багатьох ловили та розстрілювали, однак близько десяти відсотків добиралися назад, до Рави-Руської.

Цими людьми були євреї із різних куточків Польщі та з-за кордону — голландські, бельгійські, французькі, грецькі, угорські, румунські та іншого походження. Цих новоприбулих біженців із поїздів називали «стрибунами». Щоденно збиралися цілі підводи з трупами «стрибунів», яких ховали на цвинтарях у братських могилах. Офіційно про наявність «стрибунів» у нашому місті влада не знала. Єврейські мешканці їх забирали до себе і переховували у сховищах та підвалах. Вважають, що врятувалося близько двох тисяч людей, але десятки тисяч розстріляли після спроби втечі з вагонів потягів.

Через кілька днів після другої акції єврейське населення Рави-Руської почало концентруватися на спеціально вибраних для цієї мети трьох вулицях у найбільшій частині міста. З вересня цього ж року євреї усіх околиць почали збиратися у цьому районі нашого міста, попри те, що територія його не збільшувалася. Кількість мешканців єврейського

кварталу разом із «стрибунами» досягла 15 тисяч осіб. І кінця цьому не було видно, в одному приміщенні збиралося від двадцяти до тридцяти осіб, нерідко їх було навіть більше. Не було й мови про можливість нормального догляду за собою чи елементарних санітарних умов проживання. Нічого дивного, що епідемія тифу мала найкращі умови для поширення, і хвороба досягла своїх найгірших форм. Від неї щодня помирало від десяти до двадцяти людей. Спалах епідемії став приводом до нової акції, цього разу під виглядом відокремлення хворих та переселення їх до інших районів міста. Знову з'явилася поліція *Kripo*, *Sipo*, *Schupo*, єврейську міліцію також змусили брати участь у цих діях. Безпосередньо перед акцією юденрат був змушений за наказом німецької поліції набрати п'ятдесят нових міліціантів. Гестапо розквартирувалося у місті, також прибув відомий своєю участю в інших акціях у Малій Польщі обершарфюрер Гржимек. Це було в понеділок 7 грудня 1942 року. Єврейський квартал міста було оточено. Його населення, яке вже пережило дві подібні операції, розуміло, що знову готується щось жахливе. Надійшов наказ — усіх хворих доставити до синагоги. Перевезенням мала займатися єврейська міліція. Єврейські мешканці міста закривали вікна та двері своїх будинків, вони вже вивчили, що навіть примітивними методами можна захищатися — втрачати не було чого. Вони переховували хворих на горищах, у підвалах, у давно підготовлених на цей випадок бункерах. На вулицях району встановилася глибока тиша. Почалася стрілянина. У багатьох помешканнях людям не було вже й де ховатися. Вони чекали, затаївшись у своїх кімнатах, на те, що мало статися. Почали трястися двері та вікна, виникла стрілянина — з вулиці намагалися влучити у внутрішні приміщення. [...]

Всі вони брали участь у ліквідації району. Я був одним із тих, кого із сараю (пункт збору протягом перших днів акції) відправили до табору у Кам'янці. Нас було близько двохсот п'ятдесяти осіб, які пройшли три-тижневий карантин. Потім нас відправили до табору в Раті, де ми почали працювати на лісопильному заводі, який виконував замовлення для вермахту. Там ми протрималися теж три тижні, після чого табір було ліквідовано. Відібрали сорок чоловіків для міліції та сто робітників — усіх їх відправили в гетто у Раві-Руській. Решту було відтранспортовано до Янівського табору у Львові. Так я знову опинився серед робітників у Раві-Руській. [...]

В місті була ще одна особлива група євреїв, яка проживала окремо, за межами гетто і складалася із шістдесяти осіб. Це була так звана «група смерті», яка після ліквідації гетто займалася прибиранням трупів та їхнім похованням у братських могилах на цвинтарях. Після закінчення робіт їм було наказано викопати ще одну яму на кладовищі. Не

знаючи, що ця яма була призначена для них самих, вони спокійно повернулися назад до бараку. Того ж дня Гржимек зі своїми підлеглими, які оточили будівлю, прийшов до них, та під вогнем витягнув їх до цвинтаря. Там їх убили пострілом у потилицю біля ними самими підготовлених могил. Гржимек мав у цій «групі смерті» свого протеже, і щоб зробити йому останню послугу, він несподівано вистрілив у нього, але при цьому влучив також і в коня, який стояв поруч. Гржимек наказав одному з єврейських міліціантів знайти в найближчій окрузі ветеринара, оскільки, як він висловився, не в змозі переступити через свою совість та добити коня, щоб той не мучився. Після проведеної над «групою смерті» екзекуції гестапівці повернулися до бараків, щоб знищити їх.

Двом особам із групи вдалося сховатися у будинку і під прикриттям густого диму знайти притулок у нас. [...]

Гржимек жив у Раві-Руській зі своєю коханкою, німкенею. Вона теж вміла стріляти. Одного разу вона помітила, що один із робітників поклав до кишені катушку ниток. Вона не вагаючись вистрілила у нього із револьвера Гржимека, який стояв поруч. Нерідко вона супроводжувала Гржимека у його відвідинах гетто. Коли пройшло два місяці після ліквідації єврейського кварталу, Гржимек відбув до Львова. А перед тим, для пакування речей (а їх було достатньо), він скористався допомогою людей із служби безпеки. [...]

Робота у гетто добігала кінця, і ми відчували, що ліквідація наближається. Серед нас почав розвиватися дух партизанщини. Було вирішено, що у разі нової акції німців ми добровільно не здамося. Ми вступили у контакт із прихильно до нас налаштованими німцями, а також із селянами, та домовилися про купівлю у них зброї. Тут стався такий випадок. Одна група наших людей у складі трьох чоловік звернулася до селян за допомогою у придбанні короткоствольної зброї. Частина зброї, яку ми купили у німців, ми вже мали у таборі. Наближаючись до узгодженого місця зустрічі, помітили групу німців із карної поліції, яка вже чекала на наших людей.

Наші почали тікати, їм услід пролунали вистріли. Одного з наших людей було поранено, і пізніше німці його доставили назад, у гетто. Лікарі отримали беззастережний наказ надавати пацієнтам необхідну допомогу та відправляти їх до шпиталю. Наступного дня відбулися інші події. У нашому гетто вешталася певна кількість нелегальних євреїв-смільчаків, які носили при собі зброю. Вони відчували, що після кожної засідки у гетто почнуться репресії проти селян, і тому знаходили притулок на дворі католицької церкви. Тут вони потрапили знову у засідку німців, які відкрили по біженцях вогонь та поранили одного із них. Схо-

же на те, що ця людина видала всю партизанську організацію, оскільки було заарештовано та розстріляно єврейського командира Ауербаха. Остаточна ліквідація гетто відбулася 8 червня 1943 року. Німці застосували таку хитрість. Євреям було обіцяно сто тисяч злотих контрибуції, і після депонування цієї суми всіх, хто перебував у гетто, також і нелегалів, буде відправлено до трудового табору Потелич, що розташований недалеко від Рави-Руської. Табір Рави-Руської було перенесено якраз до Рати, поруч із єврейським цвинтарем. Наступного дня всіх без винятку розстріляли — кого в лісі, кого прямо на місці. Я особисто передбачав остаточну ліквідацію, і за день до подій утік із гетто до села. Весь цей час, більше ніж один рік, я переховувався там, аж поки 27 липня 1944 року туди не увійшла Червона армія.

Фрагменти із пережитого євреями у Рава-Руській під час акцій в єврейських кварталах

Із власних записів Замболя Вольфа

Площа перед синагогою. Як божевільні носяться вбивці-звірі, із жадобою крові витягуючи свої жертви із підвалів та різних інших прихистків. Багато із жертв уже відмучилися, знайшовши легку смерть від кулі на порозі свого ж будинку. Вони вже у кращому із світів. Наскільки сягає око, на вулицях лежать бездиханні тіла. [...]

У Белжеці, на площі між синагогою та молитовним будинком, стоїть між своїх товаришів сержант жандармерії. Він наказав привести до нього групу євреїв. «Це триває дуже довго!» — кричить він. Йому приводять групу з двадцяти чоловік. «Занадто мало!» Вони чекають, коли приведуть більше людей. Група збільшується, їх уже сорок осіб. Сержант дістає із кишені пляшку шнапсу, б'є долонею по ній знизу, корок вилітає. Із скуйовдженою головою, із вираченими очима вбивці п'є він без зупинки із пляшки, потім звертається до своїх жертв голосом роздратованого звіра: «Ви більше не євреї. Я вас вибрав. Я ваш Мойсей і поведу вас через Червоне море». І починає розстрілювати зі свого автомата людей, які зібралися. Один падає мертвим на іншого — і так до останнього. [...]

Місце збору у сараї

Ти бачиш тут усіх знайомих — вони вже більше не люди. Тобі здається, що ти перебуваєш на краю прірви, свідомо дивишся у вічі смерті, яка прийде вже за півгодини. Тут чути дикі крики озвірілих людей, які назавжди залишають своїх рідних та близьких. У цьому натовпі є і такі, які вже не мають сліз для плачу. Вони мають лише одне бажання — стати на

півгодини старшими. Можна зустріти і таких, які сміються і співають. Тут є чому позаздрити. Вони вже не віддають собі звіту, в якому становищі перебувають, — вони збожеволіли. Зриваючи із себе одяг, вони лишаються оголеними. Час від часу на них накидаються вбивці зі зброєю у руках, б'ють їх, але хто вже відчуває ці удари? Часто вони влучають вже у мертвих.

У кутку сидить літнього віку єврей з бородою та пейсами¹, Хершеле Монд, перлина міста (точно вперше у своєму житті без капелюха), без взуття, тільки з однією шкарпеткою на лівій нозі. Він не плаче. Люди щось запитують його, він їм відповідає: «Бог так хотів, безумовно, ми богохулили».

¹ Пейси — довгі пасма волосся на скронях, традиційний елемент зачіски віруючих євреїв. Згідно зі звичаями юдаїзму, єврейські чоловіки носять пейси, бороду й неодмінно головний убір.

СВІДЧЕННЯ № 16: ХАЇМ ШПАЦЕР, м. РАВА-РУСЬКА

Інформація про джерело	Свідок Хаїм Шпацер. Цей текст – уривки з письмового свідчення про перебування у Раві-Руській та в навколишній місцевості під час подій Голокосту.
Режим доступу	Повний текст міститься у: <i>Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva</i> [Меморіальна книга громади м. Рава-Руська]. – Tel-Aviv, 1973. Переклад з їдиш Т. Жук. http://yizkor.nypl.org/index.php?id=1203
Зміст	Свідок починає розповідь зі згадки про єврейське життя у Раві-Руській та традиції, яких дотримувалися єврейські мешканці. Далі йдеться про німецьку, а потім радянську окупацію, обмеження «росіянами» прав на культурне та релігійне життя та інші утиски в особистій сфері. Свідок згадує про створення юденрату після початку німецької окупації в 1941 р., про перші обмеження та закони проти євреїв. Також описує буденне життя в гетто, знущання над євреями, дії юденрату, акції та убивства. Після кількох робочих таборів (у Кам'янці та Раті) Хаїм утік до навколишніх сіл, переховувався у селян та в лісах до завершення війни.
Ключові теми	Довоєнне життя, традиції та культура, радянська окупація, репресії, гетто, акції, трудові табори, переховування в лісах, допомога селян
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 1, 3, 5, 6, 7
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 4, 8, 10а, 12
Нотатки та додаткові зауваження	Початок розповіді може бути основою для обговорення культури і традицій єврейського народу. Варто окремо наголосити на тому, як євреї зустріли радянську окупацію 1939 р. після нетривалої німецької та як це «звільнення від людської свободи» сприймали пізніше.

СВІДЧЕННЯ № 16: ХАЇМ ШПАЦЕР, м. РАВА-РУСЬКА

Хаїм Шпацер «Кінець мого міста Рави»

Перед тим, як я почну писати про те, що відбувалося з євреями Рави і що залишилося від міста, дозвольте мені спочатку пояснити читачеві, який нічого не знає про Раву, і нагадати всім, хто вже забув про її вигляд, як Рава виглядала.

Маленьке єврейське місто з усіма атрибутами: єврейським кагалом¹ з рабином², шойхетами³, синагогою, бейт-мідрашами⁴ і клойзами⁵, лазнею з парильнею і міквою⁶. Тут дійсно не було такого, чого б не вистачало.

Мешканцями були доктори, адвокати, професори, великі та дрібні торговці з усіх галузей, робітники всіх спеціальностей: закрійники, чоботарі, столяри, мельники, мулярі, ковалі, слюсарі, палітурники (хто не пам'ятає Береле Ейнбіндера у блискучій бекеші з клейончатої тканини?). Навіть не бракувало єврейських злодіїв та божевільних, сажотрусами та живодерами були неєвреї, вони називалися «громадськими працівниками», а єврей не був «громадським працівником», ще менш вірогідно він був «посадовим працівником». Більшість усіх робітників були зайняті на шкіряному виробництві.

А хто не пам'ятає п'ятницю у Раві? Вже зранку бігли люди на базар, щоб купити рибу і приготувати її на шабес⁷. І незабаром було скрізь чути ляскання з усіх домівок від приготування риби, і до середини дня вже були готові булки з рибою.

Потім можна було побачити людей, що йшли до лазні з парильнею, але це були лише ті, хто не мав часу зробити це до полудня.

¹ Кагал – у загальному сенсі «громада». Форма самоорганізації та самоврядування єврейських громад у Польщі та згодом у Російській імперії.

² Рабин – звання, котре присвоюють після здобуття вищої єврейської релігійної освіти. Дає право очолювати релігійну громаду, викладати релігію, бути членом релігійного суду. Раві, реб, рав тощо – форми звертання до рабина.

³ Шойхет – єврейський забійник худоби та птиці.

⁴ Бейт-Мідраш (з іврити «дім навчання») – місце вивчення святих текстів та молитви, часто в одній будівлі із синагогою або поруч. Зазвичай має бібліотеку з книжками з усіх сфер релігійного знання, де кожен єврей може самостійно вивчати юдаїзм.

⁵ Клойз – приміщення (часто при синагозі), де вивчають святі книжки. У повсякденному вжитку також молитовний дім.

⁶ Міква – резервуар з водою для ритуального омовіння.

⁷ Шабат – сьомий день тижня в юдеїв. Цього дня Біблія приписує утримання від роботи. «Шабес» – звучання мовою їдиш.

[...] Спершу суботню церемонію проводили жінки з благословінням на запалювання свічок. Можна було побачити, як єврейські мами серйозно проголошують свої прохання, готуються до молитви з наміром.

Одягали суботній одяг з в'язаним фартухом, білу, добре випрасувану хустку на голову або перуку з чорним шовковим шарфом з усіма ювелірними прикрасами і туфлі, що вже були приготовлені ще з минулої неділі; мідні підсвічники вже начищені піском або золою, стіл накритий, як у принца, сніжно-білою скатертиною. [...]

Запаливши світло, закривала обома руками очі і, напевне, не для того, щоб плакати, а щоб сказати благословення і прохати нашого Володаря світу, щоб її сім'я була здоровою і набожною, а також за все інше, що вона вважала за необхідне.

Чоловіки з усіх верств населення чистили суботній одяг, хто шовкову бекешу зі штраймлом¹, хто перевдягався у чорне з плюшевим капелюхом, і йшли молитися.

Сотні років так проходило ідилічне єврейське життя у містечку до кінця літніх днів 1939 року.

1 вересня 1939 р. спалахнула польсько-німецька війна, а ще через два тижні німці окупували Раву, на щастя, лише на декілька днів, але цього було достатньо, щоб євреї змогли ознайомитися і зрозуміти, що являв собою гітлерівський солдат.

Потім прийшла Російська армія і нас звільнила від німців. Звісно, радість була дуже великою, знову люди були вільними і почувалися ще вільнішими, ніж раніше у Польщі. Тому що у них усі стали рівними, не потрібно було казати «жиджи», а кожен повинен говорити «товариш». Можна було працювати у неділю, і «Янкеле-поліцай» не мав права пред'являти штраф. Була така сама єврейська поліція, єврейські службовці в громаді тощо.

Але повільно почали усвідомлювати, що нас звільнили не лише від гітлерівців, а також від людської свободи. Закрили всі об'єднання, знищили відкриті бібліотеки, переобладнали бейт-мідраші і з них зробили каси та магазини. Торгівля також закрила свої справи, тому що торговцям не було де купляти товар, бо все стало монополізованим. Також багато робітників покинули свою роботу і шукали нову роботу. Деякі з них стали службовцями, деякі — продавцями в російських кооперативах, а частина була зайнята на інших роботах. Але головним питанням було те, що хто ходив працювати на росіян, повинен був працювати також у суботу. І це було нелегко для єврея в Раві, який раніше звикся з релігією

¹ Бекеша — традиційний східноєвропейський єврейський каптан. Штраймл — головний убір хасидів, який надягають в урочистих випадках. Зазвичай це чорна оксамитова ярмулка, облямована чорними або коричневими лисичими або соболиними хвостами.

та традицією, відмовитися від шабесу і йти працювати, замість того, щоб молитися.

Хоча бейт-мідраші були переобладнані росіянами та деякі з них були зайняті євреями, що втекли з інших міст, окупованих німцями, таких як Томашів, Белз, Сокаль, а також з інших. Але євреї, як завжди, знайшли вихід: вони молилися у приватному помешканні, де була велика кімната.

Тільки два види роботи залишалися такими, що не потрібно було працювати в суботу. У Потеличі розміщувалася вугільна шахта. Власне, шахта була там вже давно, але вугілля було не потрібне, тому що воно не дуже доброї якості, але для росіян все було добре. Там було зайняття для євреїв, які не хотіли працювати в суботу. Видобуте вугілля потрібно було відправити до Рави на залізничну станцію. Хто мав гроші, щоб купити двох коней з підводою, та ще знав, з якого боку керувати ними, той був балагулою і привозив вугілля.

[...] Друга робота була – лісоруб. Можна було бачити єврейську хазяйновиту молодь, з гарних равських і не тільки равських сімей, які в звичайні часи не знали, як і пилку в руки взяти, працювали, більш-менш, як вправні лісоруби, сховавши пейси¹ за вуха та натягнувши на голови кашкети, з пилами за поясом, у великих рукавицях; з великою сокирою, покладеною на плече, йшли від будинку до будинку, шукаючи роботу, тому що кожна жива людина повинна була працювати, а хто не працював, того запитували, за які кошти він живе, щоб жити, потрібно працювати, отже, він шпигун, паразит, який живе за рахунок того, що інші працюють, а у росіян є прислів'я: «Хто не працює, той не їсть».

Але також хто працював, не заробляв достатньо, щоб їсти; особливо у кого була сім'я. Теж незрозумілим було питання у наших євреїв, тому що щось було у них для продажу: у когось відріз тканини, у когось шматок шкіряного матеріалу, костюм, шуба, меблі і багато речей, які справді вже були непотрібними. Можна було ходити у російській куртці з тканини, підбитій ватою, і у валяних чоботях (валянках) з галошами. Для зими цього було достатньо, а для літа було досить робочого костюма і пари сандалій.

[...] Відділені від усього світу, відокремлені від людей, від суспільства, ніяких газет, ніякого радіо, тому що все було заборонено. У кого було радіо, той намагався його продати, щоб не запідозрили у шпигунстві. Також отримувати поштові відправлення з-за кордону було не дуже добре – теж шпигун.

¹ Пейси – довгі пасма волосся на скронях, традиційний елемент зачіски віруючих євреїв. Згідно зі звичаями юдаїзму, єврейські чоловіки носять пейси, бороду й неодмінно головний убір.

Навіть коли йшли шукати роботу, першим запитанням було, чи немає родичів за кордоном, а батько не повинен бути торговцем, лише робітником. Це все тривало менше двох років.

22 червня 1941 р. почалася німецько-російська війна, і через три дні німецькі гастролери вже окупували Раву. І тоді вже почалося «правильне» життя.

Цього разу євреї змушені були знову стати євреями, навіть ті, що вже давно призвичаїлися. Повинні були утворити юденрат і єврейську поліцію. Кожен єврей був змушений носити Маген-Довід¹, також на кожному єврейському будинку повинні були бути зірки, щоб одразу знати, де живе єврей, і всі змушені були підкорятися німецькій владі.

[...] Юденрат отримав наказ провести реєстрацію всіх жителів із зазначенням дат народження, щоб використовувати для різних цілей. Хто неправильно використовував німецькі накази, на того чекало нелегке покарання. Бо всі накази юденрат передавав до відома всіх євреїв – так само, як Моше нам передавав Б-жі закони...

І всі євреї говорили: «Гітлер на все здатний», і все робили, навіть якщо це було проти їхньої волі. Кожного дня нові закони: євреї повинні обрізати пейси і можуть носити лише коротко підстрижену бороду. Єврей не повинен ходити по тротуару, заборонено носити парасольку; щоб їздити на велосипеді, потрібно отримати спеціальний дозвіл, і такий дозвіл мали один чи двоє людей у Раві. Щоб вийти за межі міста, потрібно мати пропускну посвідчення, а також якщо хтось мав іти на роботу за межі міста. І таке нестерпне життя тривало, доки не було створено «гестапо» [...] і проведено першу акцію.

18 березня 1942 р. забрали людей на перший транспорт. Здебільшого це були люди, яких схопили на вулицях, витягли з помешкань; коли людей не вистачало, то забирали тих, які працювали на роботі й нічого не знали, куди людей відправляють.

В той час ще нічого не знали про пекло «Белжець». Сімха Габерман сказав, що Белжець – це «світ істини». Коли прийшли його забирати під час другої акції, і вже було відомо, куди відправляють людей, він одягнув святковий одяг і талес, покликав свою дружину і сказав: «Ходімо, Фрейделе, настав наш час, Белжець – це “олам га-емес” (“світ істини”)». Сімха Габерман справді так вважав, але він був єдиним, хто так це зустрів; у решти людей була зовсім інша думка, коли на дворі гестапо вони побачили напис: «Б-г з нами». Звісно, паніка і страх були дуже великими, але що можна було вдіяти? Кого можна було зустріти на вулицях, усі страждали, інші тремтіли і сподівалися, що, можливо, їх омине це не-

¹ Маген-Довід (з іврити «щит Давида») – шестиконечна зірка, один із традиційних єврейських символів.

щастя. Люди були великими егоїстами, кожен турбувався лише за свою власну голову і не було ніякої єдності, але це було не так уже й погано, тільки прийшов час цьому загостритися.

[...] Роботи завжди всім вистачало, німцям була притаманна особлива майстерність у знаходженні всім роботи, навіть на суботу, що є днем відпочинку...

У них були «необхідні і термінові» роботи, як-от: повітягувати всі мацеві зі старого єврейського кладовища, зробити парк із гарною дорогою, яка прямувала б від поста до старости і до суду. Було нелегко витягти із землі перший, найстаріший камінь, на якому вже важко було прочитати імена, бо дощ вже майже все змив, але якщо згадати, скільки єврейських сліз було пролито над старим камінням і скільки людей поверталось з кладовища з полегшенням на серці, коли вони добре виплакались над каменем. І скільки разів «Ель мале рахамім» («*Всевишній милосердний*») і «кадіш»¹ було промовлено над цим каменем. [...] І ось, каміння мусимо повітягувати. [...] Такі святині знищують... хто б міг собі таке уявити? Руки тремтіли, і дуже боліла душа, коли піднімали, але коли почули голос німця: «Єврей, чому ти не працюєш?», за дві хвилини камінь уже витягли назовні, а другий іще швидше, і з каміння зробили дорогу і тротуар.

Голод у місті був дуже великим, ще більшим, ніж у Єгипті упродовж семи голодних років. Купляли картопляне лушпиння і висівки, і з цього пекли плецлех. Звичайно, що в деяких людей були картопля і борошно, але скільки таких було? Таким чином, люди навколо почали вмирати від голоду, а дехто раніше помер і менше страждав.

Потім люди, які мали можливість, почали будувати бункери на горищах і у підвалах, під мостами і скрізь, де ще можна було сховатися в той час, коли проводитимуть «акцію», бо знали, що акція відбудеться, лише не знали коли.

[...] Потім надійшов новий наказ: організувати гетто, потрібно було покинути помешкання на різних вулицях, усі євреї мусили жити на відокремлених вулицях у гетто, яке не закривалося. Всі сільські євреї повинні покинути своє житло і поля, взяти із собою лише трохи їжі та одягу й іти у місто, до гетто, де всі вже разом тіснилися.

20 липня 1942 р. відбулася друга «акція». [...] Знову було відправлено трохи людей, заходи тривали один день і одну ніч, а хто залишився, мусив далі жити. Після «акції» надійшов новий наказ: євреї з Немирова, Потелича і всіх околиць Рави, де тільки були євреї, повинні були йти до Рави в гетто. Проживали по дві-три сім'ї в одній кімнаті, люди

¹ Кадіш — молитва-славлення святості імені Б-га та його могутності. Тут — поминальний кадіш, молитва для вшанування пам'яті померлого родича.

спали на вулиці. Тим часом поширився тиф, люди не отримували медичної допомоги і щоденно помирали десятками. Похоронна служба ледве встигала реєструвати померлих людей. Вивозили вночі, викидали в могилу і край.

Наприкінці 1942 р. знову надійшло розпорядження про введення нових порядків: більше не дозволялося працювати за межами міста, а всі повинні залишатися в гетто. Кожен зрозумів, що час наближається, і все ближче до завершення, але сподівалися, що Б-г допоможе. Деякі думали, що їм нема чого боятися, бо вони мали гроші та їжу на значний проміжок часу, надійний бункер, знайомства в юденраті та у службі з наглядом за порядком, вони були впевнені, що переживуть.

Закрите гетто

Двома днями пізніше надійшов наказ: гетто буде скорочено та закрито. Всі люди, що проживали в будинках, які були розподілені в гетто, повинні перебувати всередині, а кого зустрінуть на вулиці за межами гетто, того розстріляють. Уже можна було бачити, як забивають дошками вулиці від одного будинку до іншого, люди бігають з пакунками на плечах, кожен брав із собою, що міг взяти, і йшов до гетто. На другий день уже всі євреї були за огорожею, у «закритому гетто». Ніхто не знав, що відбуватиметься, минали дні і ночі, все було спокійно, ніхто не ходив на роботу і нічого не було відомо.

Вдень почули, що приїхали ті, що хапають людей, гестапо, і напевне, будуть проводити «акцію». Люди почали ховатися в бункери, вважаючи, що це буде так, як кожного разу: триває один день і припиняється. Кому вдалося сховатися, той може далі мучитись.

Але цього разу не проводили ніякої «акції», це було знищення, яке тривало тиждень.

На другий день я, моя дружина і дитина вибралися зі свого помешкання, ми не могли сховатися, тому що з малою дитиною неможливо було перебувати всередині у схованці, бо дитина могла видати всіх людей. Було близько третьої години дня, коли ми вибралися й пішли у напрямку площі перед синагогою.

[...] Після години стояння біля синагоги зібралися сотні людей, і кожного разу приходила порожня машина й офіцер повідомляв, скільки євреїв було розстріляно; все було запротокольовано, і ми слухали і знали, що з нами відбуватиметься те саме.

Потім підійшов до мене єврейський службовець із дотримання порядку, мій знайомий, і повідав мені, що нас не відправлять на розстріл, а направлять до трудового табору. Він також розповів нам, що мого

батька також застрелили, його смерть була несподіваною. Йому сказали, що у синагозі зробили шпиталь для людей старшого віку та хворих; вони там його контролювали, й у синагозі вони могли жити. Але як тільки він підійшов до синагоги, його застрелили. Така сама участь чекала й інших...

Цій розповіді я повірив, тому що на стінах синагоги було багато дірок від куль і на землі була кров, змішана зі снігом, але те, що ми потрапимо до табору, в це вже було важко повірити.

Ми стояли на площі, доки не почало темніти, нарешті надійшов наказ: ми повинні вишикуватися рядами, як солдати, і нас відправляють невідомо куди; звісно, охороняли з усіх боків, ніхто не міг утекти. І ми прибули на площу біля «Сокола», де стояв великий барак.

Нас завели в барак всередину, закрили двері, і «на добраніч». [...] О сьомій годині ранку поліцай почав стукати по стіні, люди прокинулися – і знову почали плакати. О дев'ятій годині двері бараку відчинили і всіх вивели на площу, поставивши у ряди. Потім прийшов начальник гестапо і почав ділити жінок і дітей окремо, а чоловіків – окремо. Після цього почали перевіряти і пробувати м'язи, дивитися на руки і вимірювати тиск. Нарешті закінчили: когось визнали придатним йти до табору, а когось – до Белжеця. Перевірка тривала до полудня, а потім «пани» пішли обідати.

Поліція видала наказ юденрату принести хліб і воду, але лише для тих, кого відібрали йти до табору. Робота тривала до четвертої години дня, і весь день ще приводили людей, яких повитягували з бункерів. Зібрали сотні людей, але мало кому вдалося потрапити до табору.

Шлях до смерті

Після четвертої години дня прийшов начальник поліції, яка постійно перебувала у Раві, він також брав участь у проведенні «відбору». І я ніколи не забуду цю картину, коли стояли ряди людей, які повинні були залишити Раву і прямувати до Белжеця; ті, хто вже більше ніколи не зможуть стояти на ногах, вони вже були напівмертві, їхня кров вже застигла. Поліцай прокричав «Ахтунг» («Увага»), і, поставивши напівмертвих людей рядами, вони попрямували до залізничної станції, де потім розмістилися по вагонах, в яких людей відправляли до Белжеця.

А коли поліцай скомандував, що люди повинні йти до залізничної станції, начальник гестапо сказав своєму товаришеві, начальнику поліції: «Поглянь, що за лайно я відібрав, з них таки нічого не вийде, лише жаль, що їжу переводитимуть...» Це були прощальні слова людям, яких відібрало гестапо або «есесівці», щоб відправити до Белжеця.

Карантин у Кам'янці

Тих, хто залишився, відправили до лазні з парильнею, а потім завантажили на машину і відвезли до Кам'янки у табір. Це був ще не трудовий табір, це був табір, де проводився карантин, тому що у Раві панував тиф, потрібно було подивитися, хто підхопив тиф, а хто – ні. Відокремили хворих від здорових, і доступ до хворих мали лише лікарі та санітари.

Звісно, також був єврейський комендант, який також був комендантом служби з нагляду за порядком. Він вважав, що вірне служіння німцям збереже його життя, але його також потім розстріляли, як собаку, і земля не прийме його кістки. [...]

Ратський табір

Пізніше, коли ми перебували у ратському таборі, до нас прибув єврейський комендант з табору у Кам'янці і розповів, що німецький комендант наказав йому взяти людей, з якими він піде до Рави у гетто, і деякі люди будуть його охоронцями на вулицях у гетто. Нікому раніше не дозволялося, навіть німецьким солдатам і охоронцям, виносити єврейське майно з гетто, а тепер організують різні групи робітників, які разом мали забрати все єврейське майно: меблі, постільну білизну, одяг, натільну білизну, і все принести й упорядкувати. Зробили магазини для всіх речей, а потім це все буде відправлено до Німеччини.

Почувши про такі роботи і знаючи, що у гетто можна знайти, що поїсти, сорочку, бо те, що взяли із собою, вже зносилося, і можна жити у звичайному помешканні, а не в холодному бараці, всі хотіли йти працювати до гетто. Через знайомства і протекцію нам із Вофче вдалося потрапити до гетто, де жити було, справді, легше. Тоді ще ніхто не працював, спочатку почалися приготування, але вже почали охороняти. Жовта пов'язка на рукаві, й нікому не дозволялося заходити до гетто, лише гестапо мало право вільного входу.

У Раві ще була група євреїв, приблизно 60 осіб, їхнім керівником був Ноах Бергер. Вони жили у будинку Якова Грофа, навпроти колишнього бейт-мідраша та гімназії, їхня робота полягала у копанні могил на кладовищі і захороненні померлих, але також така робота підходила до завершення. Вже більше не було євреїв, щоб хоронити. [...]

У бункері в Гутці

Спершу близько полудня прийшли мене звільнити з мого місця вартування. Це був для мене кінець моєї охорони гетто, тому що того ж дня

я залишив Раву і пішов до Гутки. Вовчі Сомбаль zostався в гетто. Це було у лютому, коли я прийшов до Гутки, трохи снігу, холодно, але дорога була скрізь гарною.

У Гутці ще були дві мої сестри: старша з чоловіком і маленькою дитиною півторарічного віку, але вони переховувалися окремо. Я і моя молодша сестра переховувалися у селянина, який жив близько до лісу, далеко від села на горищі в хліву. Ввечері ми вилазили і заходили до селянина в помешкання, трохи готували і щось їли. Це можна було витримати. [...] Ще було питання, як довго ще триватиме війна, і чи селянин захоче нас утримувати, і звідки ми візьмемо гроші, щоб йому заплатити, але ми жили з надією. Але також перебування на горищі в хліві тривало недовго.

Цікава несподіванка у пекельному житті

Це було у березні 1943 р., увечері, як завжди, ми з моєю сестрою спустилися вниз із горища і пішли до помешкання селянина. Звісно, тихо і повільно, озираючись, щоб ніхто нас не помітив, також ми нікого не помітили, і коли ми вже були навпроти дверей, я почув голос, який кликав: «Хаїм, Хаїм!». Вже було темно, і я нікого не бачив. Я поглянув у напрямку, звідки долинав голос, і помітив, що з іншого боку саду стоїть жінка. Я її одразу впізнав, вона жила навпроти мого селянина і була доброю знайомою та інтелігентною жінкою. Знаючи німецьку, вона працювала секретаркою у гітлерівській конторі.

Жінка сказала, що вона знає цілком достовірно, що рано-вранці поліцаї прийдуть шукати у селянина, чи він не переховує євреїв, і вона попередила мене, що ми повинні звідтіля тікати. Вона не захотіла сказати, яким чином вона дізналася про те, що ми переховуємося у селянина. Вона з нами розпрощалася і зникла у темному лісі.

[...] О четвертій годині ранку ми вийшли через потайні двері з будиночка і повільними та тихими кроками, щоб ніхто не почув або не помітив, куди ми йдемо, також селянин не повинен знати, куди ми пішли. Господарю оселі ми сказали, що йдемо до іншого селянина.

Тепер було питання: куди йти? Ми вирішили підти до лісу. Була зима, а взимку селяни не ходять до лісу, тим не менш, ліс був найкращим місцем для переховування. Але я хотів знати, чи поліцаї прийдуть до селянина нас шукати. Я обрав місце в лісі, з якого я міг бачити будинок селянина і дорогу, яка прямувала від села до селянина, і о пів на дев'яту ранку я побачив, як поліцаї йдуть до мого господаря оселі...

У лісі

Вони обшукали все його господарство, завдавши йому смертельних ударів, він повинен був їм сказати, куди ми пішли, але він нічого не міг сказати, тому що він зовсім нічого не знав, що ми у лісі і, можливо, перебуваємо на відстані менше одного кілометра від нього, тому що хто може взимку жити в лісі? [...] Ліси в Гутці були маленькими шматочками приватної власності селян, і тому туди ніхто не ходив, крім того, ми кожної ночі змінювали своє місце, переходили з одного лісу до іншого.

30 березня 1943 р. о 8-й годині ранку ми перебували у лісочку біля дороги, що прямувала до Олицька, на відстані півкілометра від місця, де працювала група євреїв. Вони обтесували дерева, що відправлялися з Олицьких лісів. Там були євреї з Немирова, Гутки, Олицька, разом близько 50 осіб. Я помітив, що туди їдуть дві вантажні машини з кількома німецькими солдатами, і ми швидко здогадались, що вони збираються ліквідувати робоче місце. І не більше, ніж через 5 хвилин я почув постріли, і це стріляли по тих, хто спробував тікати. Всіх інших посадили у вантажівки і вивезли. Врятувалися лише ті, що запізнилися на роботу і здалеку помітили, що туди приїхали німці, й почали втікати та ховатися у великому лісі, який виріс дуже густим. Вони шукали там селян і насильно відбирали їжу, тому що у них не було грошей, щоб заплатити. Селяни повідомляли поліції, і в поліції знали, скільки осіб втекли з «акції»; поліція влаштувала на них полювання із собаками, як на звірів, і стріляли, кого побачили. Від усіх полювань врятувався один немирівський єврей, якого я після війни зустрів у Мілані, і я гадаю, що тепер він попрямував до Канади. [...]

У ямі в лісі

Про наше перебування у лісі та на горищі багато чого можна написати. Можливо, в цьому мало цікавого, хтось вважатиме, що такого не може відбуватися, але дещо я хочу довести і написати.

Час далі плинув повільно. З великим страхом, горем, голодом і спрагою. [...]

З моїх двох сестер і швагера (*чоловіка сестри*) вже нікого не було... Всіх застрелили. [...] Я zostався з Вовче. Літо закінчувалося. Грошей не було, про те, щоб шукати селянську хату з горищем, не було й мови. Ми закінчили викопувати яму в лісі, і в ній перележимо зиму. Розробили план, що ми повинні піти й розшукати мого товариша, поляка, який був майстром по шляхах.

Щоб зустрітися з майстром по шляхах, ми використовували умовні знаки: я виставляв на видному місці гілку дерева, а мій товариш, шляховий майстер, кожного дня повз нього проходив, і якщо бачив гілку, то знав, що я хочу з ним зустрітися, і він увечері приходив на це місце. Якщо він увечері не міг прийти, він обрізав дерево там, де стояв, це означало, що він прийде наступного вечора.

Я попросив його зробити мені дошку, яка мала стати стелею (балкою) у викопаній ямі, потім все потрібно накрити соломною, і все буде в порядку. Через кілька тижнів дошка була готова, але занести її до лісу було нелегко. Зробити яму потребувало багато праці. Ми мусили працювати вночі і викопану землю виносити і так розсипати, щоб не було помітно на поверхні.

Після двох ночей роботи яма була готова: вона була завглибшки лише 80 сантиметрів, бо далі ми натрапили на каміння і більше не мали сил щось робити, але цього вистачило, в ямі можна було сховатися. Ми добре замаскували яму травою та гіллям, і настав щасливий час перебування у новому «помешканні». В ньому було непогано, тепло і затишно, й можна було спати.

О пів на першу ми почули, що хтось ходить навколо нашої нової схованки. Постало питання: що тепер робити? Ми швидко закрили шлях до виходу і накрили вихід, розташувалися недалеко від нашого помешкання, яке ми так тяжко будували. І ми чекали, чи перехожий щось помітив, бо тоді він, звісно, повернеться ще з кимось і, звичайно, спостерігатиме, хто туди прийде. Або він ще пройде кілька метрів далі від ями, потім все буде в порядку, і ми зможемо тихо перебраться від нашого житла. Так ми чекали до четвертої години дня і ніхто не прийшов, і ми повернулися до нашого дому. Там було набагато затишніше, ніж у селянина на горищі.

Єдиною нашою проблемою було питання їжі, тому що воду ми добували зі снігу. Нам лише не вистачало хліба, нам потрібно було півкіло хліба щоденно на двох, і його нелегко було дістати. Вилазити з ями можна було лише коли йшов сніг або був сильний мороз, коли сніг замерзав і на ньому не залишалося слідів від взуття. В такий час ми пішли до села і принесли 15–16 кг хліба, цього вже мало вистачити на цілий місяць. Нас не хвилювало те, що хліб зачерствіє, важливо лише, щоб у нас було що їсти.

Кожного разу, коли ми поверталися з хлібом із села, ми бажали, щоб його вже вистачило до кінця війни. Хліб для нас пекла селянка, їй дав борошно мій товариш, поляк, і селянка знала, коли вона повинна хліб приготувати.

Поволі закінчилася зима і зник сніг. Ми вже могли вилазити з ями. Звичайно, вночі ми бачили німецькі літаки, які бомбардували російський фронт. Ми також бачили здалеку, як партизани подавали світлові

сигнали, і пізніше прилітали аероплани з парашутами й скидали зброю, медикаменти й солдатів.

Мій товариш також змушений був покинути Гутку, тому що українці вивозили поляків. Він прийшов побачитися з нами, він також знав, де викопано нашу яму.

Кожної ночі було чути стрілянину партизанів і різних банд: росіяни проти німців, українці проти поляків, це було пекло. Всього можна було очікувати від українських партизанів, кожного разу ставало дедалі важче підходити до села. Нарешті ми побачили селянку, яка пекла нам хліб.

Селянка порадила нам більше не повертатися до лісу: на її думку, це небезпечно через партизанів, у неї також більше не було борошна, щоб пекти хліб. Вона запропонувала нам залишитися у неї на горищі у старій «стодолі». Половина будівлі вже завалилася, але там була солома, спати було високо, і на зруйнованому горищі ми залишалися, доки нас не звільнили росіяни.

Ми виходили від селянки вночі, бо вона не хотіла, щоб знали, що вона нас переховувала, і проводжала нас такими словами: «Хаїм, ти не повинен вважати, що натрапив на дурну селянку, яка тобі допомагала і переховувала, не знаючи, що на неї очікує, якщо на тебе натраплять; я все знаю і розумію, але я це робила, тому що я собі дала слово, що я повинна переховати єврея або допомогти йому сховатися. Я щаслива, що моє бажання збулося, я не вимагаю від тебе ніякої платні, як я й не вимагала до сьогодні, йди собі здоровий, я бажаю тобі багато удачі».

Ми залишалися у Гутці ще півдня, а потім ми пішли до Рави. Ми прийшли до Рави о третій годині дня, і першими євреями, яких ми зустріли, були Герц Гроф і його швагер Клаг.

Важко описати цю зустріч. Там було лише кілька осіб, і всі виглядали як смертельно хворі або покалічені. Гнітюче враження було від міста, а особливо від єврейського кварталу. Все зруйновано, знищено, спалено... З усіх равських бейт-мідрашів, клойзів залишився лише один бейт-мідраш. З книг Тори¹ гестапо робило шкіру для чобіт, у деяких підвалах знайшли лише залишки книг Тори. Одне слово, все виглядало як після руйнування, і можна сказати: «Як самотньо стоїть це колись велелюдне місто, воно неначе вдова». [...] Ні людей, ні будинків... Тільки одна назва Рава залишилася.

Також уже після звільнення ще потерпали євреї від українців. На євреїв, що поверталися назад до сіл, де вони дещо сховали зі своїх речей, або на тих, що переховувалися і не могли одразу піти до міста, нападали

¹ Тора – так званий закон Мойсея, перші п'ять книжок канонічної єврейської Біблії. У християнстві – Старий Завіт. В широкому сенсі Т. може означати юдейський релігійний закон загалом.

українські банди. [...] Але не всі українці були однаковими. Ось один випадок, що трапився зі мною.

Це сталося на початку травня 1944 р., вже було досить тепло. Ми лежали в ямі, в дощі була невелика дірочка, яку можна було закрити, через яку ми отримували трохи повітря. [...] Це було о 12-й годині, сонце добре пригрівало і в нашій ямі бракувало повітря, не було чим дихати. Ми відкрили дверцята. Був полудень, і ми були впевнені, що в цей час ніхто не піде до лісу, однак біля відкритих дверцят заповорушилося гілля, і незабаром ми почули, що хтось іде. Ми смертельно перелякались. Тихенько я перевернувся під дверцятами, щоб щось побачити. Ми лише сподівалися, що та людина не дивитиметься на землю, бо інакше ми загинемо. Через півхвилини я побачив, що чиясь голова зазирає всередину до нашої ями. Я одразу відкрив отвір і впізнав селянина.

Добрий знайомий і чесна людина, але українець, і хто його знає, що він думає?

Я його спитав, що він шукає, і він сказав, що прийшов нарізати гілля для мітли. Знаючи, що тут навкруги ходять партизани, і помітивши, що трава прим'ята, він зрозумів, що тут є схованка, і випадково натрапив на мене. [...]

Я його спитав, що він збирається робити і чи він піде до поліції повідомляти про мене? Селянин подумав і сказав: «Чого ти так про мене думаєш, я був другом твоїх батьків і знав тебе, коли ти ще був маленькою дитиною». Він дав мені цигарок і запевнив, що я можу бути спокійним, тому що в селі ніхто не знає, де я перебуваю. Кажуть, що я, напевне, у партизанів.

Він спитав мене, що може мені принести. Звісно, я розкався, — хліба, бо що ж іще мені потрібно?

Я попросив його прийти ввечері, постукати тричі об землю, і я вже знатиму, що він тут. Через дві години ми почули три удари, і ми добряче налякалися, думаючи, що він прийшов з поліцаями. [...] Я повільно висунув голову і побачив, що він лежить у траві. Я його зтягнув до ями і здивувався, чому він не дочекався, доки стемніє. Він сказав, що знає, що у нас немає чого їсти, а якщо приходити ввечері, на його думку, це може викликати підозру.

Він приніс мені хліб, сало, сіль, табак і сірники і сказав, що якщо наступного разу у мене не буде чого їсти, щоб я приходив до нього вночі, але ніхто не повинен мене бачити. Я мав одразу піднятися на горище, а вранці постукати по стелі, щоб він мені приніс їжу. Він також просив нікому не розповідати, що він мене бачив.

Я до нього не ходив, я його побачив після звільнення, і зі сльозами на очах він мене привітав і запитував, як я зміг сховатися і пережити в ямі. [...]

Таких випадків ми пережили багато. [...]

СВІДЧЕННЯ № 17: ЄГОШУА ВАЛЬФУС, м. РАВА-РУСЬКА

Інформація про джерело	Свідок Єгошуа Вальфус. Цей текст – уривки з його щоденника, в якому він розповідає про перебування у Раві-Руській та навколишніх місцях під час подій Голокосту.
Режим доступу	Повний текст міститься у: Sefer zikaron le-kehillat Rawa Ruska ve-ha-seviva [Меморіальна книга громади м. Рава-Руська]. – Tel Aviv, 1973. Переклад з їдиш Т. Жук. http://yizkor.nypl.org/index.php?id=1203
Зміст	Зі щоденника ми дізнаємося про життя свідка у Раві-Руській напередодні початку Другої світової війни. Він описує перший досвід німецької окупації та знущання німців над євреями Рави, а згодом певне послаблення після взяття міста радянськими військами у 1939 р. Після початку другої німецької окупації знущання над євреями тривали. Свідок описує створення гетто, умови життя в ньому та злісну політику місцевого юденрату. Також у щоденнику розповідається про акції у гетто Рави-Руської і про те, як свідкові вдавалося врятуватися. Багато інформації наведено щодо транспортів з Рави і через Раву до Белжеця. Автор розмірковує про те, що там відбувалося, чи знали про ці страхиття у світі, та описує загальну атмосферу в гетто. Щоденник обривається у вересні 1942 року. Кілька іменних листів у Світовій базі імен жертв Голокосту можуть свідчити про те, що майже усі члени цієї родини загинули у 1943 році...
Ключові теми	Гетто, депортації, юденрат, Белжець, радянська окупація, німецька окупація
Рекомендовані блоки запитань для обговорення	№ 4, 5, 6
Додаткові блоки запитань для обговорення	№ 3, 8, 10а

Нотатки та додаткові зауваження

При розгляді цього щоденника варто розуміти, що його автор, найімовірніше, загинув – тому щасливого закінчення та порятунку тут немає.

Матеріал дає можливість простежити щоденну атмосферу в гетто, настрої, сподівання, жорстокі реалії повсякденного грабунку і загрози життю. Додатковим акцентом, що свідчить про жорстокість убивць, є постійні згадки свідка про те, що убивства припадали на релігійні єврейські свята. Автор згадує про Белжець, наводячи різні чутки, які до них доходили, – це може допомогти усвідомити, що і як могли дізнаватися євреї у гетто про події в світі та як вони цю інформацію сприймали. Також автор згадує про євреїв в інших країнах і те, що він чув по забороненому радіо про «світову спільноту».

СВІДЧЕННЯ № 17: ЄГОШУА ВАЛЬФУС, м. РАВА-РУСЬКА

Єгошуа Вальфус (світлої пам'яті)

«Мої випробування: Зі щоденника 1939–1942 рр.»

У 1939 році я продовжував займатися деревиною. Якраз у жовтні місяці я повинен був почати разом із сином і зятем обробляти частину лісу, в якій ми розмістили все наше майно. [...] 1 вересня почалася війна. Німеччина напала і бомбардувала польські міста, можна було бачити багато вбитих серед цивільного населення. 7.09, у четвер, уже бомбардували Раву бомбами легкого і важкого калібру. Я взяв дружину з дітьми та онуками, і ми втекли до Фріше, за 7 км від Рави, до своячки. Це неподалік від Верхрати. Незабаром впали бомби на міст і на залізничну станцію Верхрати і з вагонів з моряками, що втікали разом із польськими військовими, вбили були також 118 цивільних, але євреїв там не було. Оскільки польські органи влади не забирали євреїв до поїздів, ніхто не вирішував втікати. Ми, сотня єврейських душ, сиділи цілісінський день у лісі. Бомби падали з усіх сторін. [...] Ввечері ми пішли ночувати до села. Вранці мені спало на думку, що німці вже в Раві, і дуже швидко можна дістатися туди на двох автомобілях з німцями, вони шукають поляків. Я у них спитав, чи я можу вже повертатися до Рави, і вони відповіли: «Так».

Настав вечір Рош га-Шана¹. Ми повернулися назад до Рави. Там налічувалося 20 жертв від бомб. Біля мого будинку стояв Червоний Хрест з австрійськими солдатами, які були дуже життєрадісними людьми, але не такими у місті були німецькі солдати, які били євреїв і різали птицю. [...] На другий день Рош га-Шана вони зайшли до приміщення бейт-мідраша², під час молитви розірвали книгу Тори³ і вистрелили багато разів. Усі євреї розбіглися. Я молився у поталицького рабина⁴. Коли ми це

¹ Рош га-Шана – єврейський Новий рік, який святкують у перший та другий день місяця тішрей (відповідає вересню – жовтню). Одне з найбільших свят в юдаїзмі.

² Бейт-Мідраш (з іврити «дім навчання») – місце вивчення святих текстів та молитви, часто в одній будівлі із синагогою або поруч. Зазвичай має бібліотеку з книжками з усіх сфер релігійного знання, де кожен єврей може самостійно вивчати юдаїзм.

³ Тора – так званий закон Мойсея, перші п'ять книжок канонічної єврейської Біблії. У християнстві – Старий Завіт. В широкому сенсі Т. може означати юдейський релігійний закон загалом.

⁴ Рабин – звання, котре присвоюють після здобуття вищої єврейської релігійної освіти. Дає право очолювати релігійну громаду, викладати релігію, бути членом релігійного суду. Раві, реб, рав тощо – форми звертання до рабина.

почули, ми всі були далеко від будинку. Лише я, як колишній австрійський солдат, не злякався. Я вирішив увійти до бейт-мідраша всередину, щоб зібрати і забрати розірвану книгу Тори. На своєму шляху я зустрів німців, що вели євреїв. Фельдфебель хотів забрати мене із собою, але я показав їм свою покалічену ліву руку і сказав, що я австрійський інвалід. Він дозволив мені йти далі, але іншим шляхом. Я зайшов всередину до бейт-мідраша і мені потемніло в очах: усі книги Тори порізані, половина прострелених книг валяється на порозі, а талеси порвані й порізані. Я зібрав усе до купи, поклав на стіл, наклав розрізаними талесами¹ і вирішив йти назад. По дорозі я натрапив на есесівця, який забрав мене до гімназії, біля бейт-мідраша, де вони розмістили шпиталь. Він дав мені 10 євреїв, щоб навести порядок. Там ми пропрацювали до третьої години дня.

17.09.1939 у місті поширилися чутки, що німці відступають назад і що Червона армія займає свої позиції. Кожен єврей відчув ті хвилини, коли тривала перестрілка між поляками та німцями і ми всі змушені були весь час ховатися у підвалах. Нарешті таки 24.09 у місті з'явився російський патруль, і все місто вийшло назустріч їм із великою радістю, на велике розчарування німців. Молодь вилазила на російські танки, і там вони цілувалися і всі кричали, що прийшло спасіння. Серед військових було багато євреїв, різних рангів і на службі у різних військах.

Незабаром знову почало розвиватися життя, знову відновилися робочі місця та торгівля, хоча продавати було важко, тому що торговця називали спекулянтом, і він за найменшу дрібницю міг потрапити до в'язниці. З цього приводу навіть жартували і говорили, що існує три категорії людей: ті, що вже сиділи; ті, що зараз сидять, і ті, яких ще потрібно посадити; один запитував іншого, до якої категорії він належить.

[...] Почали брати євреїв на військову службу, але мій син був від неї звільнений, тому що він і я працювали у лісі з деревиною як лісоруби. Мій зять, Йосель, пройшов, то він працював як продавець у військовому хлібному магазині. Розміром доходів ніхто не був задоволений. Але, слава Б-гу, не мали страху та жаху, що можемо потрапити до в'язниці. Також неєвреї, які об'єднували зусилля, організуючись у колгоспи, були незадоволені.

Влітку 22.06.1941, тим часом, ми слухали інформацію по радіо з усього світу, і особливо з Лондона, якій ми найбільше довіряли. У червні англійське радіо продовжувало повідомляти, що Німеччина готується напасти на Росію і між ними розпочнеться війна. Тим часом росіяни заперечували це, але вже в четвер, 19-го, з'явилися перші німецькі літаки,

¹ Таліт – єврейський молитовний рушник, частина релігійного одягу під час молитви. Тут – варіант слова мовою їдиш.

і таки в неділю вранці, о 5-й годині все небо було вкрито ними, і як я почув по англійському радіо, війна проти Росії почалася і вони збираються її повністю спалити. Я перемкнув на німецьке радіо і почув їхній дикий крик про те, що вони йдуть звільняти світ від єврейського комунізму. Мені стало важко на серці, я не знав, що робити, куди бігти, як захиститися від бомб, що падали на місто, тому що в цей час ішла боротьба між росіянами і німцями за повне спалення. Росіяни захищалися дуже героїчно. Всі міста та села навкруги стояли у вогні, врешті-решт росіяни підпалили всі магазини і цим вирішили всі питання. Ми опинилися у важкій біді. [...]

У п'ятницю, о другій годині дня вже з'явився німецький патруль, і у наших євреїв це викликало великий страх і жах. Українці і поляки, навпаки, дуже зраділи; вони накинулися на магазини, що залишилися від радянської влади, наповнені продуктами, шкірою, тканинами, на гральні будинки зі спиртними напоями, і все розграбували. Ввечері ми вперше прийшли додому, але незабаром отримали інформацію, що німці б'ють та мучать євреїв, ріжуть птицю і також кілька євреїв застрелили. Українці підняли голови і також б'ють євреїв. Вони утворили міліцію і кожного разу обирали інших євреїв і били.

Німці видали наказ, що всі євреї, жінки і чоловіки, віком від 16 до 60 років о 7-й годині ранку повинні зібратися на ринковій площі на роботу. На роботі били і знущались, а євреї змушені були підкорятися. Ми, кілька людей, були зайняті будівництвом. Вийшов наказ міського коменданта, в неділю, 31.06 створити юденрат на чолі зі Швейцером — «головою», який не був нормальною людиною, а зовсім божевільним. Юденрат розподіляв роботу для євреїв і встановлював, скільки часу потрібно працювати.

Вдень я дозволив собі піти до перукаря, щоб постригтися. Коли я сидів на стільці у перукаря, зайшли двоє німців і спитали мене: «Єврей?» Я відповів: «Так!». Один взяв і зірвав з мене простирadlo, другий дістав мене нагайкою через плече. Коли я спитав: «Навіщо ви мене б'єте?» — отримав знову сильний удар. Я вибіг надвір, і вони зупинили мене ще одним ударом. Надворі стояло близько 65 зігнаних разом, побитих і скривавлених євреїв і 10 солдатів із пістолетами, які гнали нас через ринкову площу і зупиняли кожного ударами. Дружини, чоловіків яких також зігнали, намагалися протестувати, але солдати відштовхували їх багнетами і шмагали нагайками. Серед них були люди похилого віку від 70 до 80 років. Мені було соромно за жінок на ринку, тому що цей день був базарним, а вони сміялися, дивлячись, як знущаються над євреями. Нам наказали співати пісню, а хто не співав, той отримував важкі удари. [...]

Юденрат, який влада встановила як інституцію розбою, видавав на кожного 5 тисяч марок і також грабував на користь німців, усі гарні меблі, костюми, шкіряні вироби, шуби, чоботи, столові прибори, цвяхи, бензин, фарбу і все, що було необхідно німцям, юденрат повинен був постачати. «Голова» Швейцер, божевільний собака, кожного бив, а на того, на кого був злий, він говорив, що той комуніст і за це може заслуговувати смертної кари. Хто цей Швейцер, ніхто у місті не знав, коли у нас були росіяни – він був перевізником, при німцях вони зробили його міським комендантом, головою і шанованою людиною. Менделе був під його керівництвом. Як тільки він відчув, що Менделе є противником, він постарався перед гестапо, щоб на того звернули увагу. Менделе забрали і до сьогодні ніхто не знає, де він і куди його відвезли. Тоді вже Швейцер міг далі продовжувати бити того, кого вважав за потрібне, грабувати те, що він хотів. Для німців і для себе він облаштував гарні кімнати, і єврейські дівчата йому прислуговували доти, доки не прийшов новий комендант округи, побачив, що «єврей» Швейцер не є нормальною людиною і захотів упорядкувати «юденрат». [...] Головою обрали зубного лікаря Германа Ліпеля. Вони далі займалися такою самою діяльністю, але дещо змінилося: ніхто ні на кого не зводив наклепи і більше нікого не били. Насправді, коли німці хотіли побити єврея заради отримання власного задоволення, юденрат не міг нічим допомогти, тому що не раз навіть членів юденрату схоплювали. Одного разу, коли від юденрату вимагали для поліції: 3 шуби, 5 костюмів і 15 пар хромових чобіт – начальник жандармерії дав прочухана ребе Менделе і закрив його, то він 8 днів пролежав у ліжку.

[...] Одного разу двоє жандармів і комендант зайшли до моєї кімнати, щоб знайти радіоприймач. Моя дружина і донька пояснили їм, що два солдати з армії його вже давно забрали; але вони все ж таки перевірили в шафах, у нічних горшках, на горищі, і нічого не знайшли, бо я для них нічого не приготував. Мене охопив гнів, коли він мою доньку, як садист, потряс за ноги, і побачивши біля неї хутрянний жакетик, одразу почав його приміряти для себе, щоб одягати в контору, бо він йому сподобався.

Тим часом прийшли недобрі вісті зі Львова, що там створюють гетто. Людей похилого віку і калік забирали, схоже на те, щоб розстріляти десь поза межами гетто. Молодих чоловіків і жінок вивозили на роботу. Євреї змушені були залишати свої помешкання і переселятися в гетто. У той час, коли перевозили речі на візочках, німець звав власника, єврея, а наляканий селянин, що перевозив речі, втікав з речами куди йому заманеться. Такі розповіді можна було почути кожного дня. Кров у жилах застигала від страху. Незабаром приїхала жінка з Бужан і розповіла, що там українці розстріляли 80 євреїв, серед них її чоловіка з двома синами,

й вони лежать поховані в одній могилі. Сина белзького рабина разом ще з п'ятьма євреями спалили заживо. Слухаючи про такі вбивства, щодня і щоночі ми постійно жили у страшному жаху.

[...] Я організував 40 євреїв, ми ходимо до лісу як лісоруби, я — як керівник групи, заробляємо загалом 2 злотих на день, ідемо кожного дня до лісу пішки, 8 км туди і 8 км назад, але ми задоволені, що можемо вільно залишити місто на цілий день. Ми отримали спеціальну ліцензію, щоб ходити, дійсню протягом 15 днів, для продовження строку дії ліцензії юденрат бере по 3 злотих з кожного. Більшість з нас ідуть до лісу голодними, коли ми вже надворі, то ще шукаємо щось поїсти, я заходжу в найближчому селі до знайомих селян і прошу у них картоплю, яку можна спекти і з'їсти.

[...] Фактично неможливо описати пером і чорнилами дикунство варварів; хтозна, чи зможемо ми це все витримати. Кажуть, тут існує таємна вказівка, що якщо зустрінуть єврея за межами міста, його повинні одразу, без попередження, застрелити. Велика частина євреїв страждає від голоду і потерпає від холоду. У нас і у моєї доньки, тим часом, дякувати Всевишньому, немає голоду і холоду, тому що ми запаслися продовольством і борошном, а також дровами ще влітку. Б-г повинен допомогти нам ще залишитися живими і також дати мені щастя побачити своїх двох дітей, що повинні повернутися з Росії.

Як ми прочитали між рядків у німецьких газетах, тому що радіо зовсім не дозволено слухати, німці зазнають великих втрат від російських атак, але ми живемо в постійному тремтінні і страху, бо для нас немає виходу: тому що ми чуємо з різних повідомлень про горе, як знущаються та вбивають євреїв, і не можна залишити одне місце і переїхати до іншого.

[...] У суботу, 17.01.1942, прибуло до Рави 4 гестапівця з 5-ма вантажними машинами і розширили кільце Рави на 250 осіб для робочого табору. До цього кільця належать: Потелич, Немирів, Любачів, Магирів і Губнов. У неділю вже почали з усіх цих міст забирати, навіть людей, що спали; відбувалися страшні події, у невеликих містах забирали сільських євреїв. Українська міліція збирала таке майно, як золоті годинники, костюми, бельські тканини, і хто давав хабара, того відпускали, а забирали інших, бідних. У Раві у неділю схопили дітей багатих, і юденрат за них взяв до 2—3 тисяч злотих, і їх відпустили. Навпаки, у понеділок і вівторок забирали таких людей, які довгий час переховувались. У вівторок вони знову сіли за машини. З Рави було 170 євреїв.

[...] Я та мій син Шимон працювали у лісі на обробці деревини. Врешті-решт прийшов наказ відмовити євреям. Лісовий талон на наше місце віддали двом українцям. Але оскільки вони нарobili багато

помилки, то нас знову покликали назад. Ми отримали потрібні папери з підписом лікаря про стан здоров'я, і ми могли вільно пересуватися по всьому району і були задоволені, що ми не у в'язниці.

[...] У місті багато хворих людей, і кожного дня помирають від 8 до 10 з них. До сьогодні люди ще отримували «дохід» від того, що вони продавали все із себе: костюми, сорочки, підковдри, відрізи тканини, візки, санки, інші побутові речі, як-от: чавунний посуд, відра та бідони. Зараз гроші втратили свою цінність, немає покупців і все коштує дуже дешево. Всі хутрянні речі віддали владі, а якщо хтось щось із речей закопав у землю, що може з часом згнити, той боїться назад відкопувати. З кожним днем все стає біднішим, голоднішим і занепадає. Частина поляків записалися як «фольксдойче» і разом з українцями отримали посади агентів гестапо. Вони скрізь проводять перевірки у євреїв, дозволяють собі перепродавати речі і таким чином витягують з євреїв останнє.

[...] 20.03.1942 населення Рави-Руської постраждало від великого знищення. Німецька жандармерія разом з українцями здійснили облаву по всьому місту, схопили тисячу дорослих чоловіків, жінок з дітьми і відвезли їх у гараж. Вони не дозволили їм нічого взяти із собою з опалення для обігріву, хоча мороз був 15 градусів, лише шматок хліба, роздягнені та босоніж, вони були настільки щільно заштовхані, що навіть не мали можливості сидіти і змушені були випорожнитися один на одного.

Там вони перебували до 22.03, після чого їх відвезли до залізничної станції. Там знову їх розділили, чоловіків окремо, дітей окремо від маминих рук. Серед інших, там були шановані, старі євреї, жінки з 4–5 дітьми, цілі сім'ї і відокремлені від сімей. Двоє дітей померло ще вночі в гаражі. Плачі та крики долітали аж до небес, а куди їх відвезли — не відомо.

[...] На другий день вийшла нова вказівка. Святе місце, старе кладовище, що стояло вже більш ніж 500 років, мали розібрати за 8 днів: мацеви¹ потрібно витягнути, а стіну, якою огорожене кладовище, розбити; якщо вказівку не буде виконано, міський комісар розстріляє тисячу євреїв. Працювало над цим 500 чоловіків кожного дня, а також жінки і дівчата. Але земля була ще дуже мерзлою. Мацеви, що стояли впродовж багатьох років, опустилися глибоко в землю, і фізично було дуже важко за такий короткий термін їх витягти.

І знову свіжа вказівка. Євреї повинні звільнити головну вулицю і переселитися до єврейського кварталу. При переїзді кожен штовхав поперед себе або ніс із собою трохи старих побутових речей, що залишилися, оскільки нові, добрі речі вже давно відібрав юденрат. І коли при переїзді

¹ Мацева — єврейський надгробок у формі плити, з написами та символічними рельєфами.

побачить німець або хтось із службовців жандармерії ще якусь добру річ і вона йому сподобається, то він її одразу забере.

[...] Від євреїв, яких забрали останнього разу, не чутно було нічого, ніяких ознак життя. Ходили чутки, що їх усіх знищили. На кладовищі також незабаром відбудуться зміни, мацеви повитягали, і міський комісар видав наказ, що до 15 квітня ділянка під святим місцем має бути вистелена мацевами, тому що він вважає, що тут має бути парк, сад для прогулянок. І все це єврейськими руками.

Тільки все це вже не для нас. Чи зможемо ще ми врятувати життя. Історія не пам'ятає такого варварства... Чи це можливо, Б-же, щоб весь єврейський народ знищити? Б-же, це наш біль!.. Всі навколо сумніваються, питають один одного, що буде далі... Ми не знаємо, чи наші брати за кордоном знають про наше нещастя... Чи навіть німецький народ знає про жакливе варварство, що тут відбувається, як єврея б'ють, розстрілюють, швидко, неначе мух, вішають... навіть селян? Б-же, ти один тут бачиш, Б-же!..

Сьогодні Песах¹ і всі міські євреї ходять навколо залишків мацев зі святого місця. Сьогодні перший день Песаху, також навколо відбуваються розмови про те, що знову хапатимуть євреїв, потрібно тікати, як стоїш, так і йти в села та ліси. У місті голод, немає картоплі, немає маці: м'ясники не можуть дозволити собі зарізати навіть дві корови, українська міліція пограбувала, забравши все м'ясо і дохід.

Зі Львова їздить щодня від 18 до 20 вагонів з євреями до Белжеця, розповідають, що людей старшого віку і жінок із дітьми варвари знищують за допомогою електричного струму, лише молодих людей мучать важкою роботою. Одна жінка спитала німецького жандарма: «Куди нас везуть?». Він відповів: «На смерть». Так убивають невинних єврейських дітей, планомірно, холоднокривно і ніхто не запитує: «Чому?». А ті, хто залишились, крутяться навколо перелякані й ніби неживі.

[...] Поїзди у напрямку Белжеця тим часом припинились. Але селяни розповідали, що, проїжджаючи поруч, відчували запах горілого м'яса, і скільки не посиляли туди неєвреїв, ніхто не міг дізнатися правду. Кажуть, що люди старшого віку досі живуть там, але взагалі щось там не так. Тим часом посилюється голод — кілограм хліба коштує 15 злотих. Міська адміністрація зупинила видачу 10 декаграмів хліба, весь хліб продається, можна купити хліб або кілограм картоплі, що коштує вже 5 злотих. Я ходжу кожного дня до лісу на заготівлю деревини. Я заробляю 6,30 злотового в день, але з 15 березня я ще не отримав зарплатні. Я і мій син Шимон ідемо кожного дня 20–30 км углиб лісу, але ми дуже задо-

¹ Песах — весняне свято у пам'ять про вихід євреїв із Єгипту.

волені, що ми залишаємо місто. Ми можемо там вільно пересуватись, ніхто нас не чіпає і ніхто нас не контролює. Всевишній лише повинен допомогти нам залишитися в живих. Тому що в трудових таборах люди помирають від побоїв, голоду і від висипного тифу. У частині міст, як Замощ, Люблін, багато євреїв розстріляно, а решту – вивезено. Також сільських євреїв забирають на поля разом з худобою, і німці не можуть схлонути від шуму їхньої крові. У місті кожен, хто ще зміг, зробив собі бункер, щоб у час, коли забирають, мати місце, де можна сховатися.

Сьогодні 24 травня, свято дарування Тори¹. Я хочу далі писати: лише звідки почати – не знаю. Серце сповнене болем. Чи повинен я написати про сільських євреїв, у яких забрали все майно, що так тяжко діставалося від покоління до покоління, і їх вивезено з місця проживання. Чи повинен я написати, як у Томашівському районі у містечках Нараль, Цішанів, Яричів, Тішевіц і Лощів разом забрали всіх євреїв, і вже третій день їх тримають у таборі, і ніхто не знає, які звірства з ними чинять. Чи написати, як застрелили євреїв на вулиці, чи про хлопців, що працювали, яких привезли назад через 6 місяців у Якторів, з них назад повернулися лише 50 відсотків, а решта були розстріляні або померли від голоду й тифу. Ті, що повернулися, були напівживі, худі, слабкі, понівечені, з відмороженими руками і ногами. Чи потрібно мені написати, як 3 тисячі євреїв працюють на примусових роботах і не отримують зовсім хліба, і працюють так по 12 годин щодня, недоїдаючи; чи про те, що юденрат постійно грабує, і євреї змушені продавати останнє за півціни і платити, щоб утримувати німецьку адміністрацію. Ще одне я можу коротко описати, як відбуваються звірства з жорстокою підступністю, і люди, які ще не знищені гіркою долею, носяться навкруги з надією залишитися в живих. Живеться дуже тісно. 2 або 3 сім'ї в одній кімнаті, зараз ще прибули сільські євреї, і якщо комусь з арійців сподобається єврейський будинок, то він іде до громади, і виходить такий наказ, що єврей змушений звільнити будинок для нього.

[...] Сьогодні 14 червня 1942 р. Щоб описати єврейське горе, потрібно дуже багато: забрали знову на одну відправку з Краківського і Тарновського районів, повні вагони з євреями до Белжеця на знищення. Поїзди, з 30–40 зачиненими вагонами, у кожному 70–80 євреїв, охороняють гестапівці спереду і позаду. Дітки, бідні, виставляли назовні ручки, через ґрати, якими були зачинені маленькі вікна, і просили трохи води, а не можна було підходити. Вони, всередині, не знали, куди їх везуть.

У лісах навколо Рави організувались озброєні банди. Вони настрашували весь район і вже багато поранили і вбили жандармів. Вчора вони

¹ Свято дарування Тори – свято в юдаїзмі та християнстві, коли відзначають дарування євреям Святого Письма, Тори, на горі Синай при виході з Єгипту.

зустріли єврея з Рави, Янкеля Зоммера, який був у Шедліску, заробив трохи їжі, і його розстріляли, єврея з трьома малими дітьми. Голод дуже великий, але головна біда — це так звана акція виселення з великим підбурюванням проти євреїв, і ця акція винищення проводиться по всій Польщі. Двічі або тричі на тиждень проїжджають через Раву тисячі вагонів з євреями у напрямку Белжеця на знищення.

Сьогодні 21 червня 1942 р., вже минає рік з того часу, як Гітлер напав на Росію. Скількох молодих людських життів це коштувало, неможливо оцінити, але в основному єврейський народ зазнає кровопролиття ні за що і ні для чого, лише через божевілля однієї людини. Працюють важко й гірко, навіть на такій роботі, що нічого не приносить і не особливо потрібна, і тільки вважається, що робота зможе врятувати від «виселення».

Цього тижня німці у Яворові забажали від юденрату 13 євреїв для розстрілу, і юденрат їхнє бажання виконав. Юденрат також втратив людяність, вони стали холодними вбивцями без співчуття. Наповнюють свої кишені й живуть за наш рахунок. Немає кому поскаржитись, наше життя і майно віддано на поталу анархії.

[...] Ми не можемо точно оцінити, скільки вже євреїв зникло з Польщі. Оскільки ми точно не знаємо, що відбувається в інших містах. Ми не сміємо ні йти, ні їхати, нічого, що дозволено неєвреям. В усякому випадку, я можу оцінити, що вивезено вже 35—40 відсотків. Тому що, як чути з інших міст, у Раві ще набагато краще становище. Тут було у 1941 р. приблизно 8 400 єврейських душ, а на сьогодні їх не більше ніж 6 400, отже, у Раві втрати сягають 25 відсотків, із них 80 відсотків убито або відіслано до Белжеця, а решта просто померли від жаху чи від голоду. Таким чином, як-то кажуть, у Раві все ще не так погано, тому що в інших містах, як Краків, Люблін, Зомач, де було багато євреїв, на сьогодні вже проведено «юденрайн» — очищення від присутності євреїв. Жодна людина за кордоном не повірить, що відбувається з єврейським народом у Польщі. Ми опинилися у вовків в зубах і нас здавлюють з усіх сторін. Коли говорять поляки або українці, то вони знаходять різні причини, повертаючись назад років на 400 чи 500, коли наші батьки займалися профанацією, або володіли церквами, і неєвреї, щоб провести обряд хрещення чи вінчання, змушені були давати євреям плату, а за це повинні євреї тепер повертати відібране. Які дурні і смішні їхні скарги. Ми змушені це вислуховувати, мовчати і кивати головою. Якими беззахисними ми стали, самі показуємо на свою шию, підкреслюючи, що ми готові, щоб нас зарізали. Не раз заходила розмова про те, щоб, можливо, нам об'єднатися, налагодити зв'язок з іншими містами, не підкорятися наказам, або ще взагалі організувати повстання. Відповідали, що це, на-

впаки, викличе ще більшу лють. Все більше вбитих по всьому місту, і так минає день за днем. Чутно, що багатьох вивозять із міста, у другому міс-ті їх розстрілюють, і ми живемо у такому становищі. [...] 24 червня нам надали письмовий наказ, що я повинен звільнити протягом 48 годин весь свій будинок, де проживало 8 сімей — більше ніж 30 душ, і передати його німецькому підприємству «Штікель». Так довго вистражданий, він так тяжко мені дістався, недоїдаючи і недосипаючи, я сам побудував собі будинок, а зараз — я повинен його залишити.

Нас виселили, як пташенят із гнізда. Я переїхав до своєї сестри Малки. Моя донька з трьома дітьми переїхала окремо, і мій син Шимон, з дружиною і ще з дитиною. Всі побутові речі поділили між сусі-дами, їх навряд чи можна було б розмістити у моєї сестри, де було тісно і душно.

[...] 27-го Рава пережила великий жах, поширилися чутки, що готу-ється проведення головної акції. Тікали у поля і ліси, ховалися на гори-щах і у підвалах. Боялися, що упродовж тижня ця акція відбудеться. [...] Живемо у постійному страху, боїмося власної тіні. Ми не чуємо жодних слів, яким можна довіряти, у нас немає ніякого лідера, який би піклу-вався про нас. Так, у нас є юденратівці, що працюють для німців, але для нас вони нічого не роблять, лише грабують і обкрадають.

[...] Також українців і поляків вивозять до Німеччини на примусові роботи. І ми перебуваємо весь час у непевності, у страху і жаху, у велико-му голоді і не видно ніякого спасіння. Ми чекаємо на езекуцію смер-тельного суду, що приготував нам Гітлер. З лютого 1942 р. вже, за моїми підрахунками, у Польщі втрати перевищують 50 відсотків євреїв. Навіть сім'ї, що ще залишилися, також розпадаються, бо в кожній з них уже є великі втрати. Ми знаємо, що наші брати за кордоном ставляться до нас з великим співчуттям, але вони нам зовсім ніяк не можуть допомогти. Ми сподіваємося на диво.

Сьогодні 19 липня. Цей тиждень був жахливим тижнем у Раві. На вулиці Варшавській, де я зараз живу, у будинку Абрама Ічмерца роз-ташований відділ убивств жандармерії, а в іншому будинку, поруч, — українська поліція. Вони схопили євреїв, знущалися над ними, били, наказували лягти обличчям донизу і страшно били, а потім усіх відвез-ли до Белжеця. Ми знову побігли ховатися, де ще можна було знайти місце, кажуть, що проводиться акція зі знищення по всій Равській окрузі. З усіх навколишніх місць привозять євреїв до Рави на розстріл. Нам уже все стало байдуже, хай що буде, тому що ми бачимо, що немає звідки чекати допомоги. Ми страждаємо від великого голоду, люди змінюються зовнішньо настільки, що один одного вже не можуть упізнати.

Сьогодні 22 липня, вечір Дев'ятого ава¹. Неможливо порівняти руйнування Єрусалима² з нашим руйнуванням. Акція з винищення не припиняється. [...]

Сьогодні ще 29 липня, я збираюся знову писати, тремтячою рукою, через велике руйнування, що спіткало мене і невелику рештку євреїв, що залишилися у Раві. Вдень гестапо напало на місто і провело головну акцію з вивезення до Белжеця. Були схоплені: матері з дітьми, люди похилого віку, немовлята, молоді гарні доньки із синами, талмудичні³ мудреці-рабини, хворі, що лежали при смерті, і в тому числі я, також моя сестра з дітьми й онуками. Нас відправили на площу на вулицю Грюнвальдську під охороною гестапо і української поліції, змусили лягти на землю обличчям униз і били нас залізними і дерев'яними палицями, а крики і плачі всіх долітали до небес.

Пером неможливо описати жорстокість, варварство, вбивство малих дітей. Також привезли з Немирова 800 євреїв і з Рави забрали приблизно 1200. Своїми власними руками я, бідний, змушений був свою сестру з її невісткою й онуками та інших хворих і калік, які не могли самотійно залізти на машину, приймати нагорі на машині, й таким чином я разом з колишнім головою юденрату Швейцером, якого потім також вивезли, завантажили п'ять машин до Белжеця. Решту, що залишилися, вишикували, щоб ішли пішки, я зустрів головного і показав йому своє посвідчення деревообробника. Він показав його вбивці, майору, і той звільнив мене, і я повернувся назад до помешкання.

Але одним я дуже задоволений, що за мої 16 годин біганини та страждань я врятував тим часом 25 людей від неминучої смерті. Тому що український поліцай виявив наш бункер і почав кричати: «Вилазь». Я, моя сестра і Шлойме вилізли, він нас забрав, і коли він нас відвів на площу, тим часом решта, що залишились, — нас було близько 30 людей, серед яких моя дружина, моя сестра Малка — втекли, ховалися у різних місцях, і коли українці та гестапо повернулися назад проводити перевірку, вони вже нікого не знайшли. Таким чином вони вижили. [...]

Кожного другого дня проїжджає 50–60 вагонів. У Белжеці їх душать газом. Люди вистрибують із вагонів, частині вдається врятуватися, а частину розстрілюють. [...]

¹ Ав — один із місяців єврейського календаря. Відповідає приблизно липню — серпню.

² Дев'ятого Ава — національний день трауру єврейського народу, день, коли було зруйновано Перший та Другий Храми в Єрусалимі. Перший зруйнували 9 ава 3338 р. (586 до н. е.) вавилоняни. Другий — 9 ава 3828 р. (70 р. н. е.) римляни.

³ Талмуд — сукупність правових та релігійно-етичних настанов юдаїзму, успадкованих у результаті запису усної релігійної традиції (на додаток до Святого Письма, тексту від початку). Тут маються на увазі мудрі, навчені.

Сьогодні 9 серпня 1942 р. Паніка у місті ще не припинилася. Кожного дня йдуть поїзди з євреями з різних міст до Белжеця. Частина з них не знає, що їх везуть на смерть, вони думають, що їх везуть на роботу. Кати створюють різні комбінації, щоб обдурювати людей. По п'ятницях і суботах євреї вистрибують із вагонів, що проїжджають повз Борислав і Турек. Помітно, що на залізничному вокзалі у Раві вони розмовляють про щось, дізнаються, що означає Белжець. Нам передали, що там є три бараки, у кожному баракі по 300 осіб, усередині брязкає залізо, туди заводять жертв роздягненими, чоловіків разом із жінками. Це триває близько 5 хвилин, після чого відкривається автоматично труна й викидає назовні мертві тіла, їх завантажують на вантажівки, потім відвозять, щоб закопати у могилі. Все автоматизовано. Так знищують убивці невинних, неозброєних людей.

У Раві кожен єврей робить собі в землі схованку, говорять цілий день лише про вбивства. [...] Роздумують, як врятуватися з рук ангела смерті. [...] Гірше вже бути не може. Постраждала кожна сім'я.

[...] 16 серпня. Лють на цей час сягає найвищого рівня. Людина не може собі цього уявити; адже в історії немає такої назви, як це назвати: вбивство — це замало, варварство порівняно з цим — ніщо; з часів створення світу ще про таке ніхто не чув і ніколи не бачив; серед диких племен і людоджерів такого ще не траплялося. Відбувається знищення єврейського народу. Відправляють кожного дня один потяг у Ярославському напрямку і один потяг зі сторони Львова до Белжеця. По дорозі люди вистрибують з вагонів і ламають собі руки й ноги; після цього вони потрапляють до рук гестапо, де їх б'ють і знущаються над ними, потім їх відправляють до лісу, розстрілюють і закопують ще живими, тож земля рухається і підіймається.

Вже 10-й день у Львові триває страшний погром, неможливо описати, а місто вже майже очищено від євреїв. У Раві вже також залишилось небагато євреїв. Більше не видно дітей на вулицях. Не помітно, щоб хтось з євреїв усміхався. На роботі б'ють навіть цивільні німці палицями, залізяками, щоб зробити каліками, і від такого звірства дістають задоволення. Ми, євреї, виглядаємо, неначе ягнята, не маючи ніякого лідера, який би сказав нам, що робити. Так минають дні за днями, і стає кожного разу все більше люті. В кожному селі і в кожному місті втрачено вже 70 відсотків євреїв. Якщо так триватиме далі — скоро нам настане кінець. Вночі неможливо спати. Життя вже не має жодного значення, все, що у нас ще є, ми можемо продати лише дуже дешево, аби тільки продати селянам, тому що вони більше не хочуть нічого у нас купувати і говорять, що так чи так, нас все одно заберуть до Белжеця, і вони зможуть і так у нас усе взяти. Тому вже не може бути нічого страшнішого за

те, що відбувається зараз. Матері дуже плачуть за відібраними у них дітьми, чоловіки — за своїми дружинами, дружини — за своїми чоловіками, і так ми й далі втрачаємо.

[...] Ми не знаємо, чи наші браття за кордоном усе достовірно знають, що тут відбувається з нами, тому що люди, які не мали справи з пеклом, не можуть такі звірячі діяння навіть уявити. Частина німців співчуває нам, але кожен німець — убивця! Наші сусіди перемовляються між собою, вони звинувачують нас і радять нам організувати повстання.

[...] Белжець з'їдає кожного дня тисячі євреїв. Німеччину сильно бомбардують, тим часом це ніяк не допомагає: божевільний весь час робить із нами те, що він хоче. У нього є для цього час, є спеціальне обладнання зі спеціальними поїздами, які кожного разу він направляє. Кожного дня один або два поїзди з 50–60 вагонами, у кожному вагоні близько 100 євреїв. Таким чином, Белжець поїдає кожного дня від 8 до 10 тисяч євреїв. Ми бачимо лише потяги, що йдуть повз Раву, але що відбувається на інших напрямках і в інших містах, ми не знаємо. Хтосьна, чи знищать ще мільйон євреїв, чи це ще триватиме недовго і вже нічого не залишиться від польських євреїв. Можливо, ще не пізно. Ми чекаємо на диво, з єврейським народом завжди траплялися дива. Можливо, Б-г над нами змилюється.

Сьогодні 31.08.1942. Вже третій рік із того часу, як Г. (*Гітлер*) підпалив світ. Скільки крові це коштувало, скільки добра було знищено, нікому ще гіркіша війна не траплялася, як нам, євреям в Європі. Наше майно і життя віддані анархії, і хто хоче, купається в єврейській крові. У кого є нецікава і важка робота, той використовує єврея, якщо хтось у чомусь винен, той звинувачує єврея, нас б'ють, нас убивають, нас спалюють живцем, наших невинних жінок, малих дітей, немовлят відправляють до Белжеця, щоб спалити електричним струмом. Відправляють талмудичних мудреців, що сидять днями й ночами і вчать Тору, людей похилого віку, поважних людей, рабинів до Белжеця і ніхто не запитує: за що і куди. Ми знаємо про німецьких наглядачів і що над народом знущаються й ганьблять. А кожного дня знову йде транспорт з 50-ма вагонами з усіх куточків Польщі до Белжеця на знищення. Таким чином встановлюють так званий націонал-соціалістичний новий порядок, а ми стоїмо з опущеними руками і чекаємо на допомогу, і від кого можемо таку допомогу отримати, ніхто не знає — тільки від Б-га! А Б-г відвернувся від нас і про нас забув!

Частина хоче організувати і провести повстання, лише у нас немає керівника, організатора, мужності, і водночас нас стає з кожним днем все менше і нічого не відбувається. Кожного дня стає у Польщі менше євреїв. Кожен лише думає, що йому ніколи думати ще й за інших. [...]

Сьогодні 6 вересня 1942 р. Цього тижня ми пережили велику паніку. У ніч з четверга на п'ятницю, о другій годині ночі все єврейське населення у Раві було піднято на ноги. Жандармерія та українська міліція здійняли тривогу, і скоро ми зрозуміли, для чого. Але вони повернули до Поталича і звідти забрали 250 євреїв, і розповідали, що 250 євреїв утекли в поля. Ми припускаємо, що їх забрали до Белжеця...

Також ми в Раві впевнені, що у нас теж скоро проведитимуть так звану акцію, тому що в інших далеких провінційних містечках євреї тікають на північ і самі добровільно передають повідомлення. [...] Равські євреї втікають у поля й ліси та переховуються у бункерах. Я зі своєю сім'єю, донька з дітьми, два сини й моя дружина переховуємося у своєму лісі. У п'ятницю ввечері прибули два радянські бомбардувальники і скинули на Раву 10 бомб, чому я був дуже радий. У суботу вранці мені повідомили, що забраних потолицьких євреїв звільнили і після цього дозволили їм розташуватися серед равських євреїв, а що там відбулося, я не знаю.

Кожного дня надходить транспорт з євреями до Белжеця, і так само забирають, як завжди. Ми читали радянські листівки, скинуті з літака, і сподіваємось, що війна скінчиться. Також Союз закликає працювати, лише тим часом бандити відправляють євреїв до Белжеця. Нам моторошно, дуже моторошно, хто знає, чи комусь з мільйонів євреїв вдасться врятуватися? Лише один Б-г знає!

Люди від'їздять з міста з арійськими паперами, частину з них хапають і садять до в'язниці, частині вдається виїхати. Жінки від'їздять як християнки, до Німеччини на роботу. Там також не можна бути ні в чому впевненим, тому що там сильно бомбардують. Так живе у страху й жахитті єврейський народ. Лише тиждень залишився до нового року, Рош-га-Шана, можливо, Бог змилується над нами?!!

Сьогодні вечір Рош-га-Шана, 11 вересня 1942 р. Цей рік минув для євреїв у Європі під ярмом Німеччини, страшний, моторошний рік. Мільйони євреїв у диявольській машині було знищено, сотні тисяч розстріляно, вбито, серед них десятки тисяч малих дітей, жінок і невинних людей. Напевно, уже більше ніж дві третини євреїв у Польщі знищено. Продають усе, що тільки можна продати: натільну білизну, костюми, постільну білизну, аби лише мати, що їсти.

[...] Але розпочався новий єврейський рік, можливо, Б-г змилується над нами, євреями, і забере несправедливість у ставленні до нас?! Вже почалося пожвавлення на фронтах, Союз почав наступати, у лісах також діють партизани, щось сьогодні, наприкінці року 5702, живіше і краще на душі. Правду кажучи, кожна сім'я постраждала: частина втратила батьків, частина — дружин, частина — чоловіків, дітей, у частини лише

залишилось кілька осіб з усієї сім'ї, частина – втратила всю сім'ю, кожен ходить згорьований, пригнічений від болю. Тільки хто живе – хоче ще залишитися живим і не хоче померти від Г. (*гітлерівської*) диявольської машини.

Сподіваймося, що прийде гарний, новий рік 5703 і євреї, що залишилися, зостануться жити і переживуть звільнення і моторошне гноблення Німеччиною, амінь!

Хвала Всевишньому, що я пережив канун Рош га-Шана 5703 і закінчив зошит.

Рава-Руська, напередодні Рош га-Шана 5703

Літературний редактор
Олена Пазюк

Коректор
Наталя Анікеєнко

Дизайн та верстка
Марина Кулікова

Обкладинка
Олександр Остапов

Тираж 500
Друк ФОП «Іваненко С.В.»
01133, Київ, вул. Щорса, 31
Тел.: (044) 222 88 52

Від першої особи: історія Голокосту у свідченнях очевидців. — К.:
В-42 Український центр вивчення історії Голокосту, 2014. — 279 с.

ISBN 978-966-2214-48-2

Навчальний посібник «Від першої особи: історія Голокосту у свідченнях очевидців» — це матеріали, які стали частиною освітніх заходів проекту «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни».

Посібник має на меті зосередити увагу учнів та вчителів на використанні свідчень очевидців для вивчення місцевої історії, проблемному підході до організації навчання з історії Голокосту та під час проведення позакласних заходів зі вшанування пам'яті про загиблих співгромадян.

Видання містить короткі методичні рекомендації, тексти свідчень очевидців Голокосту, проблемні блоки запитань для обговорення.

**УДК 94 (=411.16 (477) «1941-1943» (072))
ББК 63.3 (4 Укр = 611.215) «1941-1943». Я73**